

२१५१

साधिया

गोवर्धन शर्मा

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૭૩૪ કિંમત ૩-૦૦

ગ્રંથનામ રાખના સાધિયા

વર્ગિક ૪-૩

રાખના સાથિયા

: લેખક :
ગોવર્ધન શર્મા

સી. શાંતિલાલની કંપની

બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ

૮૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ :: મુંબઈ-૨.

: પ્રકાશક :

શ્રી. શાંતિલાલની કું. વતી
શાંતિલાલ ભક્ષીશંકર ષંએલી.
૯૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨.

૬-૩૩
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ગ્રંથપ્રસાર-સંગ્રહ

૨૫ ૭૩૪

કિંમત રૂ. ત્રણ

પ્રથમ સંસ્કરણ

૧૯૪૬

: મુદ્રક :

શ્રી નરવળ પિતામ્બર દેવર.
ઉપા પ્રિન્ટરી, દેવકરણ મેનશન
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

સા સાથિ સાથા

પૂરતાં !

ગુજરાતની જનતા સમક્ષ મારી દ્વંડી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ, અંચકારે પહેલીવાર સાદર પેશ કરું છું.

હું સાહિત્યકાર, નવલિકાકાર કે કલાકાર નથી-તેવી સ્થિતિ પણ મેં કદિ અનુભવી નથી; છતાંય હું સાહિત્યિક છું. સાહિત્યનો મને શોખ છે: ને એ શોખમાંથી સ્વયં સ્પુરિત પ્રેરણા-એટલે મારી વાર્તા લખવાની પ્રવૃત્તિ છે.

વાર્તા લખવાની શરૂઆત મેં વર્ષો પૂર્વે સ્વ. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈના સાપ્તાહિક 'વીસમીસદી'માં કરી, ને એમને ત્યાં મેં કામ કર્યું ત્યાં સુધી એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. ત્યાર પછી મેં છૂટક છૂટક વાર્તાઓ જુદાં જુદાં સામાયિકો-ખાસ કરીને, 'નવચેતન' માસિક અને પુર્નજીવન પામેલા 'વીસમીસદી' સાપ્તાહિક માટે લખી છે. તેમાંની આ અગિયાર વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે.

આ સંગ્રહનું નામ 'રાખના સાથિયા' રાખ્યું છે. આ નામ એટલા માટે કે એક તો સંગ્રહમાંની છેલ્લી વાર્તાનું નામ 'રાખના સાથિયા' છે. ઉપરાંત આ વાર્તાઓના કલેવરમાં સમાએલા વિચારો મારા માનસે અનુભવેલી ભાવનાઓના પ્રત્યાઘાતનીજ વૈધાનિક નિષ્પત્તિ છે.

સંગ્રહમાંની ‘અધરો ત્યાગ,’ ‘આંધળાનો ધા,’ ‘પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ,’ ‘કઠાર અને કુરબાની’ ‘રાખના સાથિયા’ આ પાંચ વાર્તાઓને જાતકકથા, ભોક્કથા ને ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો આધાર છે. જ્યારે બાકીની છ વાર્તાઓ મારી આસપાસના વાતાવરણ ને જીવનમાં બનતા નિત્યના પ્રસંગોથી પ્રભાવિત થઈ દોરેલાં કલ્પના ચિત્રો છે. અત્યારે સ્મૃતિમાં નામ ચઢતાં નથી. પરંતુ ‘જીવનનો ભાર’ અને ‘કલાસિદ્ધિ’ ઉપર વાંચેલાં બે અંગ્રેજી કાવ્યોની અસર તો અવશ્ય છે. જેના માટે તેના લેખકોનો આભાર શેં વિસરાય ?

ગુજરાતના વિસ્તાર પામતા વર્તમાન નવલિકા સાહિત્યમાં ઉમેદવાર બની આ સંગ્રહ આવે છે. એટલે એના ગુણદોષ, ઉત્કૃષ્ટતા ને ઉણપો જેવાનું કાર્ય વિવેચકોનું છે. ને સૌથી સાચો ને મહાન વિવેચક હોય તો તે વાંચક જ છે. અવલોકનો મને અભિપ્રય છે. અગર વાંચકો ઉદાર દિલે આ સંગ્રહને અપનાવી—વાંચી મારી ત્રુટિઓ પર પોતાનો જેવો હોય તેવો ક્રમજ—કઠોર અભિપ્રાય મને દર્શાવશે તો જરૂર હું તેમનો આભારી થઈશ. સાચું કહું છું, એથી મને બેહદ આનંદ થશે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અનુવાદિયા યુગમાં આ સંગ્રહને પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાહસ બેડવા માટે હું બાઈશ્રી શાંતિલાલ પંચોળીને ધન્યવાદ આપી વિરમું છું.

કૈનિક ‘વિધિમિત્ર’
પારસી જાગર સ્ટીલ-પ્રેસ.
અમદાવાદ બીજા વિ. સ. ૨૦૦૨

}

વિનમ્ર—
—ગોવર્ધન શર્મા

અર્પણ

જેમનાં સાધન્ય અને સાહસ બરી સજાગ
મમતાએ મારી ઇશન મજલને રિથર
કરી. એ કિપકાર કેમ વિસરાય ? એવા—

સ્વ. સુરજી બી કીકુભાઈ બી. દેશાઈની

પુણ્ય સ્મૃતિમાં—

—ગોવર્ધન શર્મા

અ ★ નુ ★ કું ★ મ ★ શિ ★ કા

૧	અધૂરો ત્યાગ...	૧
૨	બત્તીનો થાંભલો 	૧૫
૩	આંધળાનો ધા	૨૫
૪	વરરાજા	૩૯
૫	જીવનનો ભાર	૫૦
૬	કલા શિક્ષિ	૬૫
૭	પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ	૬૯
૮	ખાટી જાણ	૮૯
૯	કટાર અને કુરબાની	૧૧૦
૧૦	ક્યાં રહેવું ?...	૧૨૪
૧૧	રાખના સાથિયા	૧૪૦

● લેખકનાં
હવે પછીનાં પ્રકાશનો

કે વિ રાજ

હિન્દના અંતિમ
હિન્દુ સમ્રાટના
સમયની બબ્બ
ઐતિહાસિક કથા.

રાજ રાજેશ્વર

ભારતના સુવર્ણ
યુગ ગુપ્ત સામ્રાજ્ય
ના તેજસ્વી સમ્રાટની
જોરદાર ઐતિહા-
સિક નવલકથા.

ખંડિત અવશેષો

ભારતના જૂતકાલિન
ઐતિહાસિક અને
સાહિત્યિક સંશોધન
લેખોનો સંગ્રહ.

રા ખ ના સા થિ યા

ન કુછ હમ હંસ કે સીખે હૈ, ન કુછ હમ રો કે સીખે હૈ,
જો કુછ થોડાસા સીખે હૈ, કિસી કે હો કે સીખે હૈ.

*

*

*

હટ્ટે દિલ પાસે વફા જજખએ ઇમાં હોના,
આદમિયત હૈ યહી ઐ' યહી ઇન્સાં હોના.

*

*

*

આજતક જો કુછ લી લીકખા, થા ગલત,
ખુદ ગલત, ઇન્સાં ગલત, ઇમલા ગલત.

અધૂરો ત્યાગ

પૂજ્ય-સહિલા મંદાકિનીને આ તીરે સરિતાની ઊછળતી બબ્બ તરંગમાલોએ શી સમૃદ્ધિની છાજો ઉછાળતી આવસ્તી નગરી જભી છે. ને સામે તીરે ગિરિમાળાની શિખર કંદરામાંથી ઢોળાખને આવતી ધરતી ઉપર ઘાઢ વૃક્ષરાજી વિસ્તરી રહેલી છે. પશ્ચિમના જલ્દાસંઢાસને સૂર્યદેવ વિરાજતા રહાજના શીળા ઓછાયા અવનિ ઉપર ઊતર્યા છે. આયમતા રવિનાં શીત કિરણો સરિતાના વિશાળ પટના શ્વેત તરંગો પર નાચી રહ્યાં છે. આ રક્ષી વૃત્તમાં નાલ પૂરતી હોય તેમ કેટલીય નૌકાઓ સહિલની સપાટી ઉપર ડોલી રહી છે. આ નૌકાઓ છે- ગ્રીષ્મના જલવિહારે નીકળેલા આવસ્તીના સહેલાણીઓની.

જલવિહારે નીકળેલા સહેલાણીઓની નૌકાઓમાં એક નૌકા છે આવસ્તીના શ્રેષ્ઠ શિરોમણીની એકની એક કન્યા ગૌતમીની. પછી આ જલપારણે જૂલતા નૌકા સમુદ્રમાંથી મંદગતિએ વિહરી રહેલી જરિયાન રેશમના શ્વેત સઢને ફરકાવતી નૌકા નોખી તરી આવે એમાં આશ્ચર્ય થું ? આવસ્તીના સંગેમરમરની શીલાઓમાંથી સર્જાએલા બબ્બ પ્રાસાદ અને મહાલયો, નગરનો નિતાન્ત કંકશ કાલાહલ, ને અપાર વૈભવે જન્માવેલા વિલાસી વાતાવરણ કરતાં બાળ શિશુના રિમત શો સરિતાનો.

શુભ પ્રવાહ, એનું સુમંજુલ સંગીત ને કાંઠા ઉપર વિસ્તરેલી વનખીની હરિયાળીની હૃદય રંજક રમ્યતા ગૌતમીને વધુ પ્રિય છે. અને એથીજ એણે નાવિકને નાવ સામે કઠિ લેવા સ્વયન કરેલું છે.

સરિતાના મધ્ય જલરાશી પર ઉમંગભરી ઉર્મિલાઓને આવકારતી ગૌતમીની નૌકા કાંઈ માનુનીની જેમ વિહરી રહી છે. ગૌતમી સાથે નાવમાં એની બે સખીઓ છે—તરંગ ને સુરંગ. આ સખીઓ સાથે નાવમાં જલકેલી ખેલતી-પ્રકૃતિના નસર્ગિક સૌન્દર્યને નિહાળવામાં નિમગ્ન ગૌતમીના કાન પર અચાનક એક મધુર અને માર્દવતાભરી અદ્ભુત સ્વરલહરી અથડાય છે—ને શ્રાવસ્તીની સંગીત વિદ્યાપીઠની સ્નાતિકા ગૌતમી એકદમ ચમકી જાય છે: આ અપરિચિત જ્વનિની કડીને પકડવા એની કાળી બ્રહ્મટ નીચે આવેલાં એનાં સારિકા શાં સિન્ધુ નયનોની દૃષ્ટિ સહેજ ઝીણી અને છે. અને નાવ કિનારા સમિપ આવતાં પેલો મધુર ધ્વનિ વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. આ સ્વરલહરી ક્યાંથી આવે છે ? એ વિચારે એનું મન વિચારના ઝાલે ચડે છે. “અલી તરંગ, ત્હને કંઈ સહમળ્ય છે ?” કહેતાં ગૌતમી સખીઓ તરફ ફરી. તરંગા ને સુરંગા ધ્યાન પૂરે એ સંગીત-જ્વનિને પરિચય કરવા નિરર્થક યત્ન આદરે છે: પછી આવા સાવ નિર્જન સ્થાનમાં સંગીત ક્યાંથી, એ વિચારે “એ ત્હમારી ભ્રમણા છે” એમ ઉપદાસથી હસતાં સુરંગ ગૌતમીના ચહેરા ઉપર જલની અંજલી ઉડાડે છે.

.....અને ત્યાં તો નાવિક નાવનું લંગર કઠિ ઉમેલા એક બદામ વૃક્ષને નાંખે છે—નાવ સ્થિર બની જભી રહે છે. અને ત્રણેય સખીઓ પોતાના જરિયાન ઉપવચ્ચના લટકતા છેડા ધૂંટણ આગળથી જોયા લઈ એમની કુમ કુમ પગલીઓ કાંઠાની હરિયાળી ભૂમિ ઉપર માંડે છે. નીલ ગગનની ધાંધ પર જભતી સન્ધ્યાનાં ગુલાબી પ્રતિબિમ્બ ઝીલતાં સહિલની જેમ ઘાઠ વૃક્ષરાશને વીંધીને આવતી પેલા સ્વરની સુમોહક લહરી વાતાવરણને એકદમ ભરી દે છે. સુગન્ધિત સમીર લહેરોમાંથી સ્પષ્ટ થતો સુમંજુલ સંગીત જ્વનિ, શ્રાવસ્તીની સંગીત વિદ્યાપીઠની

સ્નાતિકા ગૌતમીના હૃદય તંત્રીના તારે તાર, એક અદ્ભુત ધ્રુવરે ધ્રુવની જાય છે. અને એનું હૈયું આ અદ્ભુત સંગીતને સાંભળવા અતિ ઉત્સુક બને છે. એના કીમાર્યાંથી વિકસીત લાવણ્યભર્યા અંગે અંગમાં અકથ્ય અગ્રતા વ્યાપે છે. જેની એક કાળી રેખા અને લાવણ્યભર્યા સ્નિધા વદન પર ઉપસી આવે છે.

પ્રકૃતિના નૈસર્ગિક સૌન્દર્યનો ઉલ્લાસ મ્હાણવા આવેલી ગૌતમી આ અતિ આહ્વાદક સ્થળમાં પેલા મિઠાશબર્યા સ્વરની શોધના વિચારે—“ચાલો અલી, આગળ જઈએ” કહેતાં આ વનરાજીમાં લંબાએલી એક સાંકડી પગદંડી પર આગળ ચાલવા માંડી. એમની આસપાસ ચારેકાર કુદરતની નવપ્રકૃતિલિત આહ્વાદકતા છે—જાણે પ્રકૃતિએ નવું રૂપ ન ધર્યું હોય ! અને આ ઉદ્ઘાસમય વાતાવરણમાં સમીરની સુગન્ધિત લહેરોમાં રેલાતો સુરાવલીની મિઠાશબર્યા ધ્વનિ અનોખી પ્રેરણાનો પ્રાણ બની રહે છે.

વન, વૃક્ષ, ઝરણાં અને વનલતાઓના વૈપ્રલ્યને વીંધતા ગૌતમી ને એની સખિઓ એક નાનકડી પુષ્પકુંજ શી સપાટભૂમિ પર આવ્યા. જ્યાં ઉપવનના સંસ્કાર દેખાય છે ત્યાં પેલી સુરાવલીનો મિઠાશબર્યા સુરપટ ધ્વનિ પ્રગટ રીતે ગૌતમીના હૈયાને પુલકિત બનાવી દે છે. ને એની દ્રષ્ટિએ એક અંજીરના ઝાડ હેઠળ શિલાસન કરી બેઠેલા બ્રહ્મચર્યાના તેજથી ભભળી લાગતો પડછંદકાય યુવાન પુરુષ દેખાય છે. યુવાનના ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા છે—ને એના કાળા જ્વલ્હાવાળા કેશ છૂટા વિખરાએલા પડ્યા છે. ને ગૌરદેહની કાળી આંધેથી જમણી તરફ શ્વેત ઉપવિત હિમાદ્રીમાંથી ગંગા ઊતરે એમ શોભી રહ્યું છે. ને આ યુવાન કાંઈ અદ્ભુત છટાથી અધર આગળ કાષ્ટનાલિકા રાખી ફૂંકી રહ્યો છે: એની આ ફૂંકમાંથી જગતી અલૌકિક સુરાવલિમાં અદ્ભુત એવી મોહકતા ભરી છે. જે હૃદયની ભિન્નિઓને જગાડી ચિત્તને અપાર્થિવ સૃષ્ટિમાં લઈ જાય છે. વાતાવરણમાં સંગીતના સ્વર—ફૂલને અમકાવતી કાષ્ટનાલિકાના છીંદો ઉપર તરબતારથી

ભાઈ-નીચી થતી એની અંગુલીઓ પર ગૌતમીનાં સ્નિગ્ધ નેન અપૂર્વ મુગ્ધતાથી સ્થિર થાય છે.

આ અપાર્થિવ આનંદની રંગલહરી લઈ ગૌતમી એના હૃદયની અર્ધ પર રંગોળી પૂરે છે. પણ આ અપૂર્વ રંગ લહરી ક્ષણિક આનંદની એક માત્ર આછી સ્મૃતિ રેખા બની અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સુરાવલી સ્થંભી જાય છે ને ગૌતમી મુગ્ધતાભર્યા આવેશમાં આવી જઈ-“ધન્ય છે તપસ્વી ! ધન્ય ત્હારી આરાધનાને !” એમ જોરથી હચારે છે. ને ગૌતમીના શબ્દોનો પ્રતિધોષ એ શાંત નિરવતામાં ગાળી રહે છે. યુવાન તપસ્વી આ શબ્દો સાંભળી આશ્ચર્યથી વિસ્ફારીત નયને ગૌતમી તરફ નિહાળે છે, આવી નિર્જનતામાં આ ત્રણ યુવતીઓને એકલી આવેલી જોઈ પેલા યુવાન તપસ્વીએ પ્રછયું-“આપ કોણ છો, ભગવતી ? આપનો પરિચય શું ?”

“અમે શ્રાવસ્તીની શ્રેષ્ઠી કુમારિકાઓ છીએ. મ્હારું નામ સુરંગા અને આ મારી સખીઓનાં નામ છે તરંગા અને ગૌતમી ! આર્ય, આપનો પરિચય ?...” કહેતાં સુરંગા સહેજ આગળ આવી.

“મ્હને લોકો સુરેશ કહે છે-આઆર્ય ચંડ શર્માનો શિષ્ય. ઉત્તર આપીને યુવાન તપસ્વીએ એની પાસે પડેલાં સમિધને બાંધી જવાની તકપરતા બતાવી.

પાર્થીએ ખેંચેલા ધનુષ્યને નીરખી જેમ મૃગલીનાં નયન ચમકે એમ ગૌતમીની આંખોમાં વ્યગ્રતા ચમકી : એના વદન ઉપર વિહ્વળતા ઉપસી આવી. અને એક ક્ષણ શાન્ત ઊભી રહી. સુરેશ તરફ ફરીને ઉપહાસ ભરી રીતે હસવા લાગી...“આર્ય સુરેશ, આ છે ત્હમારો અતિથિ સત્કાર કે ? અતિથિના આગમન પહેલાં યજ્ઞમાને સિધાવવા માંડ્યું ! આપની સુરાવલીમાં શૃંગલા બદ બની અમે અહીં આવ્યાં અને આપ તો એ બંધનિમોચન કર્યા વિના વિદાય લેવા માંડ્યા.”

“ગૌતમી, મ્હને ખબર નહિ કે આપ આ જડનાલિકાની સુરાવલીમાં બદ થયાં છો. નહિ તો જરૂર હું એનું વિમોચન કરત. આજે તો

મ્હારે મોડું થયું છે. સન્મ્યાનો વખત થવા આવ્યો છે. ને આચાર્ય જાણે તો ક્રોધ કરે એટલે આપ કાલે જરૂર આવજો ! આપની સ્વરૂપાને શાંત કરીશ ” ગદગદિત્વ કંઠે ગૌતમીના તરફ નિહાળતાં સુરેશ બોલ્યો.

“હા, અવશ્ય હું કાલે આવીશ.”

“હું તો હંમેશ સમિધ લેવા આ ઉપવનમાં આવું છું અને મ્હારા મનને આ મેરલીમાં મુક્ત રીતે બહેલાવું છું. બસ હવે આજા છે” કહી સુરેશ સમિધની ભારી ઉપાડી ઉતાવળા પગલે વૃક્ષરાજમાં આગળ ચાલવા માંડ્યું. એની ચાલવાની રીતમાં જીવન પ્રત્યે બેદરકારી અને અજાણ એવી છટા હતી.

કોઇ સોહામણા સ્વપ્નમાં જન્મેલી સુંવાળી લાગણી સરી જતાં જેવી મનોદશા થાય એવી સ્થિતિમાં ગૌતમી એની સખીઓ સાથે પાછી સરિતા કાંઠા પર આવી નાવમાં બેઠી. નાવ એ રમણીય વાતાવરણમાં એના શીતલ જલતરંગ ઝુલાવતી આગળ સંચરવા લાગી. અને ગૌતમીના સંગીતના નાજુક સંવેદને જન્માવેલી ઊર્મિઓના અંતરમાં ચંદ્રની ખીજ રેખા ચમકે એમ વિચારની અપૂર્વ વિદ્યુત રેખા ચમકી ઊઠી: “આ અપાર્થિવ-અલૌકિક રંગ લહરીએ સમસ્ત જીવન રંગ્યું હોય તો જરૂર જીવનના સાધ્યને સરલ બનાવી શકાય!”

અને ગૌતમી આ જીવન-સાધ્યની સુમનોહર રંગ લહરીઓ વહે હૃદયની ફલક ઉપર રેખાઓ આંકી જીવનને શોભાવવા રોજ વૃક્ષરાજના સોહામણા ઉપવનમાં આવે છે-ને નવયુવાન બ્રહ્મચારી એનું હૃદય મેરલીના મુગ્ધમય નાદમાંથી નીતરતા સ્વરોથી ભરી દે છે. અને એ સ્વર-મધુરતામાં કોઇ અણપેખા અંતરની ઊર્મિ-વિહ્વલતા-ને અકથ્ય વેદના ભરી-અનામી રાગની અદૃષ્ટ એવી આરાધના છે...! ને સાધકની કલાસાધનાનું નિર્મલ નવનીત ધડીઝર જીવનનું વિસ્મરણ કરાવી દે છે.

જીવનના વિરમણીની વિશ્વતિમાંથી સર્જાતી નવચેતનવંતી કલ્પના ગૌતમીના દિલે-અર્ચા પર દીપ્તી બની અગમગી રહે છે. જેની પ્રાણુવંત પ્રભા એના હૈયાને આનંદમય બનાવી દે છે ને એ આનંદમાં માનવ જીવનના સમસ્ત કારુણ્યને વિરમરી જાય છે.

x

x

x

x

ઝરમર વર્ષાતા મેઘમાં-ધનધોર ઘટામાં મતમથૂર જેમ મધુર ટહુકાર કરી ઢેલને રીઝવે, એમ આ સંયમવૃત્તિનો નવયુવાન અલ્પચારી સુરેશ, સન્ધ્યાના ગુલાબી રંગોમાં નિયમિત કોઈ અદૃષ્ટ આકર્ષણથી આવી ગૌતમીના હૃદયને મોહક મોરલીના નાદે રીઝવે છે-વાતાવરણમાં અદ્ભુત એવી મસ્તી ભરી દે છે. આ મસ્તીની માર્દવતામાં મહાલતી ગૌતમી પોતાના મનોરથોની મેઘેરી કલ્પનાને વ્યક્ત કરે છે. પોતાના હૃદય-મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાની ચરણુ-રજને સૌભાગ્યનું સિન્દુર માની ચઢાવે છે.

સુરેશના સદાય સ્વસ્થ રહેતા ચિત્તમાં, નવયૌવનની ઉત્કંઠિત ભાવનાઓ જગૃત બની કોઈ અનામી અતુરાગની અનુભૂતિનાં પ્રયજ પ્રવાહને જન્માવે છે. જેની સાથે સુરેશનું મન તણાય છે. એની રંગે રંગમાં આનંદની ઊર્મિઓ જીવનનું શાશ્વત સંગીત આરંભે છે. સુરેશે આનંદ વિહ્વલ બની ગૌતમીના ગૌર બદનને એના વિશાળ બાહુના આમલેપમાં લઈ બીસી-એના સ્નિગ્ધ વદનની દંતકળીથી દીપતા લાલ અધર પર અમિ-શિખા જેવું પ્રદીપ્ત ચૂંબન ચોડી દીધું. એમનાં બિન્ન હૃદય અભિન્ન બની, સંસારની સંમતિ અને વડિલોની અનુમતિ મેળવવા અલગ થયાં.

જે દિવસે ગૌતમીએ એના નવયૌવનને અંતરની અભિજ્ઞત કલ્પનાનો અભિષેક કર્યો. એ દિવસે શયનખંડની એકાન્ત એના અંતરમાં પ્રકટ થઈ. આ એકલતાના ખટકાએ મોડી રાત સુધી એની આંખોમાં નિંદ્રાને આવવા દીધી નહિ. એની પલકોએ પરસ્પર આલિંગન કર્યું નહિ અને જ્યાં પાછલી રાતના શીત પ્રકાશમાં એની પલકો ખીડાઈ

આંખો મિચાઇ, ત્યારે આ જ્ઞાત-યૌવનાના અંતરની આંખો ઉઘડી ગઇ. એકલતાની અકથ્ય આકુળતા એને સંતાપી રહી. એ સ્વપ્નાવસ્થામાં ફળી ગઇ.

પ્રભાતમાં ગૌતમીની માતા શ્રીદેવી અત્યાર સુધી પોઢી રહેલી પુત્રીને ઉઠાડવા ગૌતમીના શયનખંડમાં આવી; એનો કામળ ગુલછડી શેા હાથ પકડી ગૌતમીના દેહને ઢંઢોળી રહી ને ગૌતમીનું નવવિકસીત અસ્તવ્યસ્ત યૌવન જાગી ઊઠ્યું. વિખરાએલું સૌન્દર્ય સ્વસ્થ બન્યું. અને એ તારુણ્યના ત્રસ્ત વિચારોની સ્વપ્નાવસ્થાના ઉન્માદમાં આવી બધ એના કંઠમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યા, “સુરેશ, મહારા સૌભાગ્યનું સિન્દુર તો ત્હમે છો, એનો ચંદ્ર મહારા બળ્ય બાલની શોભા છે.....!ત્હમરી સુરાવશીના બંધન છે.....એનું વિમોચન વિશ્વમાં કોઇ કરી શકશે નહિ.....!” જ્ઞાત યૌવનની અભાનાવસ્થામાં ફેબેલી કુમારી પુત્રીની આ દશા જોઇ પ્રૌઢાવસ્થાનાં આરે ઊભેલી શ્રીદેવી એકદમ ચમકીને લગીર બાજુ ખસી ઊભી રહી. તારુણ્યની તંદ્રાવસ્થામાં પોટેલી ગૌતમીની મનોદશા એની માતા પામી ગઇ. કુમારી પુત્રી માટે મનમાં મુંઝવણ લઇ પુત્રીની તરુણ અવસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ચોક્કી મુકવાનો વિચાર કરતી શ્રીદેવી ખિન્ન ભાવે બીજા ખંડમાં ચાલી ગઇ.

જાગૃત બનેલી ગૌતમી માતાને ત્યાં આવેલી જાણી એકદમ છોબીલી બની ગઇ. પોતાના વિખરાએલા સૌન્દર્યને—વેરાએલા રૂપને અંગ ઉપરથી સરી પડેલા ઉત્તરિયને ઠીક કરી સમારુ”. કેશકલાપમાં કચરાઇને કરમાઇ ગયેલી ફૂલવેણીને ફેંકી દીધી. ચોરી કરતાં માનવી પકડાય એવા બચસ્ત હૈયે ને, ભારે પગલે એ શય્યામાંથી ઊઠી પ્રાતઃવિધિ કરવા બીજા ખંડમાં ગઇ. કોઇ અણુચિન્તવ્યા અશુભનો ભય ઘેરી વળે એમ એનું ચિત્ત બચમાં પ્રજળવા લાગ્યું.

અને એજ દિવસથી ગૌતમીનો નૌકા વિહાર અટકી ગયો. એની આમોદ—પ્રમોદની સ્વતંત્રતા છીનવાઇ ગઇ. કારણ કે એમાં એના વડિલોને સ્વૈર વિહારની સ્વાભાવિક ગંધ સાંપડી હતી. પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખડિત

બનશે એ બચે એના વડિલોને ગૌતમીના યૌવનને સ્વનું મુકવું—એના જીવનને એકાંત આપવી એ હચિત લાગ્યું નહિ. જ્યારે ગૌતમીનું હૃદય કોઈ ખંડિતાના સૌભાગ્યની જેમ પેલી સુરાવલા ને એના સર્જક વિના સ્વનું બન્યું. આ સ્વનકારમાં એનું જીવન શોષાવા લાગ્યું. હૃદયની કામળ લાગણીઓ સાથે આ કેવો કૂર અત્યાચાર? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા એ અંતરના હંડાણમાં ઉતરી મઠ.

દિવસો ઉપર દિવસો વિતવા લાગ્યા છતાં પણ પેલી ઘાટ વનરાજીમાં ‘શુક્ર-તારા’ શી ગૌતમીનો યુક્તાત્મી ચહેરો ફરી ત્યાં દેખાયો નહિ. સુરેશની સ્વર આરાધના સ્વકારવા કોઈ ભાવિક ભક્તહૃદય આવ્યું નહિ. એના હૃદયની શ્રદ્ધા ખૂટવા માંડી. અધીરતાની આકૂળતા ચિત્તમાં વ્યાપી રહી... ‘છતાંય આજે તો જરૂર આવશે’ એ આશાના ઉત્સાહમાં સુરેશ રોજ સાંજે આવતો અને મોડા સુધી શ્રાવસ્તીના બવ્ય પ્રાસાદો પ્રતિ મુખ ફેરવી એના પંથમાં પલકો બિછાવી પ્રતિક્ષા કરતો. પણ અંતે તો એને નિરાશાજ નસીય થતી...હતાશ હૈયે ને ભારે પગલે એ આશ્રમમાં પાછો જતો.

હવે સુરેશના જીવનમાંથી હૃદય ખંડિત બની ખોવાઈ ગયું હોય એમ એને જીવન પ્રત્યે કોઈ આકર્ષણ નથી. મમતા નથી, આદરતા નથી—આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ ને વિદ્યાબ્યાસમાં રસ રહ્યો નથી, માન સરોવર પર વિખૂટો પ્રડી વિરહમાં ખૂરતા રાજહંસની જેમ સુરેશ વિરહની વેદનામાં મધરાતે ઉપવનના પુશ્પનમાં વાતાવરણને એ મોરલીના વેદનામય સ્વરથી બ્યગ્ર બનાવે છે અને અંતે પરાજિત બની વિચારોના હંડાણમાં ઉતરી જાય છે.

મેઘ મંડિત આભ નીચે અવની ઉપર મોડી રાત જ્યારે નિંદ્રામાં ખૂલતા માનવીઓ માટે મુખદુઃખનાં સ્વપ્ન સરજી રહી છે. આશ્રમવાસી જાંપી ગયાં છે; ઉપવન સાવ શૂન્ય લાગે છે, ત્યારે અજાણી આશ્રમમાં સુરેશ ચિત્તની બેચેની વધારી રહ્યો છે. શય્યાભૂમિ ઉપર આળોદતો એના મનને વિચારોના ચક્રોળે ચઢાવી રહ્યો છે. “આમ ને આમ

જાંખનામાં જીવનની મજલ કેમ પૂરી થશે ?.....એક વખત મહારે નગરમાં જઈ ગૌતમીને ભેટવું જોઈએ...એનાં દર્શન કરવાં જોઈએ !” અને આ વિચારોની વ્યવસ્થાની વિહવલતામાં એ દર્લાસન ઉપરથી જીમો થયો. ને અંધારામાંય કંઈક શોધીને સાથે લેતો હોય એમ ઉત્સાહમાં આવી જઈ ફૂટિરની બહાર નીકળ્યો. ખૂબ વીતી ગયેલી મેઘ મંડિત રાતે એ ઉતાવળા પગલે સરિતા તટ ઉપર આવ્યો.

વિકરેલા ફણીધર જેવાં વર્ષાના નીરથી ઉછળતાં મોજાં સામે તીર આવસ્તીના કિલ્લાની દિવાલો સાથે અફળાઈ બાંગી જાય છે, ને સફેદ ફિણુના ગોટ ગોટ કાંઈ ખંડિતાના શણગારની જેમ રેતાળ ભૂમિ ઉપર વેરાઈ જાય છે. આબમાં મેઘ ગર્જના સાથે ધુધવાટ કરતાં મંદાકિનીનાં મોજાં વાતાવરણમાં બય જન્માવે છે. કાંઈ કાચા દિલના માનવીને ડારે એવું સરિતાનું આ મહાવિકરાળ રૂપ જોઈ સુરેશના હૈયામાં વિરહની વિકલતા કે બયનો આંચકો સરખાય આવવા દેતી નથી. એ પ્રિયતમાને ભેટવાની ઉત્કંઠામાં ઉન્માદભેલા માનવીની જેમ એક દૃષ્ટિ એના પ્રયજન પ્રવાહ ઉપર નાંખી સામે પાર તરી જવા વિકરેલા વારિ પ્રવાહમાં પોતાની પડછંદ કાયાને પડતી મૂકે છે. ને સરિતાનો વેગવંત પ્રવાહ પોતાની વિશાળ ભૂજનઓ વડે કાપતો, મહા વિકરાળ મોજાંઓમાં ગોથાં ખાતો એક શ્વેત પ્રવાહમાં કાળા ડાઘ જેવો બની જાય છે.

આ ડાઘ જેવો દેખાતો સુરેશ સામે તીર પહોંચી, બીના અંગ વચ્ચે નીચેવી લગીર સ્વસ્થ થાય છે. ને એક આશા ભરી વિકલ દૃષ્ટિ આવસ્તીના ભગ્ય મહાલયો પર નાંખી એમાં પોતાની પ્રિયતમા સમાઈ ગઈ છે એ શ્રદ્ધાએ નગરના રાજમાર્ગ તરફ વળે છે.

સમૃદ્ધિથી છટી ગયેલી આવસ્તી નગરીના ભવ્ય રાજમાર્ગો, વિશાળ ચૌટાં, સ્વચ્છ ચોક અને ગગન સાથે વાતો કરતી જિયા મહાલયોથી શોભતી શેરીઓમાં રજળી રજળી સુરેશ પોતાની પ્રિયતમાને શોધવા પેલા પ્રેમ ગીતના વેદનામય સૂરો મોરલીમાંથી વહેતા કરે છે. જેની વેદનાભરી મિઠાશ નગરજનો રસ્તામાં, દુકાનમાં વાતાવનમાં, ને

ગવાક્ષમાં ઊભા રહી ઝીલે છે. અને આ નવતર રબળ યુવાન એમના મનનું એક કૌતક બની જાય છે. એ કાઢતે યાયતો નથી, કાઢની કૃપા ઝીલતો નથી, પણ દિલમાં જ્યારે આવે ત્યારે મોરલીના સ્વર છેડી આસપાસ જમા થએલી મેદનીનું મન રંજિત કરે છે. અને આ મનરંજન માટે જમા થએલી મેદની ઉપર સુરેશ એનાં મનોહર મૃગ શાંત નેનની વિકળ દૃષ્ટિ બિછાવી-નિરાશ બની આગળ ચાલવા મારે છે.

નગરના રાજ્યોકમાં પુષ્પકુંજની પરિમલથી આબૂષિત એક આલિશાન સંગેમરમરનો મનોહર પ્રાસાદ પોતાનો પ્રતાપ પાડતો ઊભો છે. અને રસ્તા ઉપર એના ધવલા દેહની દિવાલમાંથી જેમ આર્શિવાદ આપવા હાથ ઊંચે થઈ આગળ આવે એમ એક ગવાક્ષ આવેલું છે. એક મોડી રાતે સુરેશ પોતાના મનની વ્યથાને મોરલીમાં વહેતી કરી-વેદના આલાપતો ધીમે પગલે આ તરફ આવી રહ્યો છે. એના પદ્મવનિમાં નિરત્સહનો કંપ છે ને આકાશમાંથી વર્ષાનાં જલબિન્દુ પડે એમ એના સ્વરમાંથી કાળજીને કારી નાખે એવી કાતિલ વેદના ઝરે છે.

અને આ તે કેવો વિદ્યુત ચમકાર ? જે સ્વર સ્વપ્ન બનીને સ્મૃતિમાં સચવાઈ રહ્યો હતો એ સ્વર સાંભળી ગૌતમી અર્ધ-નિદ્રિત તંદ્રાવસ્થામાંથી જાગીને જાગી ઊઠી. જાણે સ્વપ્નમાં પણ વિપદાંશ ન થયો હોય ! આંખો ચોળી એણે આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવી પણ ત્યાં કાંઈ હતું નહિ. સર્વત્ર પેલા સ્વર સિવાય શાંતિ હતી. એક છલાંગ મારી એ શય્યામાંથી ઊભી થઈ ને ગવાક્ષમાં જઈ દ્વાર ખોલી નાખ્યું. એના બદન ઉપર બયાનક વિદ્વલતા પથરાઈ ગઈ ને બહાર એણે દૂરથી આવતા સુરેશને જોયો. ગૌતમીના હૃદય સાગરમાં લાગણીના તોફાન જાગ્યાં. આ ઊર્મિનાં તોફાન શમે ત્યાં તો સુરેશ ગવાક્ષ નીચે આવ્યો. ગૌતમીએ એક બચગ્રસ્ત દૃષ્ટિ ચારેકોર નાંખી અને એના કંઠમાંથી અતુલ ઊર્મિભર્યો આદ્ર ઉદ્ગાર સરી પડ્યો-“સુરેશ.”

સુરેશ એકદમ ચમક્યો. સહેજ પાછો ખસી એણે વિસ્ફારિત નયને ઉંચે જોયું. એનો મોરલી નાદ થઈ ગયો. અદ્રષ્ટ અંધકારમાં

એની વિકલ દષ્ટિએ ગૌતમીને ઝાળખી લીધી. અવાજને ઝાળખી લીધો. ને આનંદભરિત ઉન્મતાવસ્થામાં એ બોલ્યો “ગૌતમી ! હું ત્હનેજ ખોળી રહ્યો છું. તું ક્યાં ગૂમ થઇ ગઇ છે ? તને શું થયું છે ?” ગૌતમીની તેજસ્વી દષ્ટિને પોતાની વિકૃત આંખોમાં પરાવી સુરે પ્રશ્નની ઝડી વર્ષાવી. હૃદયના સમસ્ત કારુણ્યને સમેટી તૂટતા સ્વરે ગૌતમી બોલી, “સુરેશ, જરા ધીરથી, કોઇ સાંભળશે... મને કંઈ નથી થયું. આપણી વચ્ચે વડિલોએ વર્ણવ્યવસ્થાની વજી-દિવાલ ખડી કરી છે. મારું સ્વાતંત્ર્ય છીનવાઇ ગયું છે... મ્હારો નોકવિહાર આપણા મિલન રૂપ માની અટકાવી દીધો છે. તું ધારતો હોઇશ કે આ બગ્ય મહાલયમાં હું મ્હાલી રહી છું... પણ આ તો મ્હારી કાળ કોટડી છે... અને પિતા મ્હને પરણાવી પાટલીપુત્રના નગર શ્રેષ્ઠીની કુલવંશુ બનાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છે. સુરેશ, વર્ણવ્યવસ્થાની વજી-દિવાલ બેઢવાની મ્હારામાં હિંમત હવે નથી. તુંજ મ્હને રહાય કર. કોઇ એવો પંથ બતાવ કે જેના આપણે બંને પથિકો હોઇએ ! ખંડિત થએલા સ્વપ્ન ટૂંકડાઓની રમ્પતિ સાચવી જીવનની મજલ કેમ પૂરી થશે ?”

“ગૌતમી ! જે એક જ પંથના યાત્રીઓ બનવું હોય તો આપણે વિતરાગ થઇએ. અધૂરા અનુરાગ ત્યાગમાં વિરમે છે. એને કોઇ નહિ વિરોધી શકે.” હૃદયની કોમળ લાગણીઓને કચડી નાખી સ્હેજ સ્વસ્થ બની સુરેશ બોલ્યો. અને એ અદૃષ્ટ અંધકારમાંય એના વિકલ ચહેરા ઉપર વિવેકબુદ્ધિની અપૂર્ણ પ્રભા ઝળકી ઊઠી.

અંતરના ઉંઘાણમાંથી ઉદ્ભવેલા સુરેશના શબ્દો સાંભળી ગૌતમીનું સંતપ્ત હૈયું શાંત બન્યું. અને અધીર ઉરઆનંદથી પુલકિત બન્યું : અને ઉભય વૈરાગ્યને વળવાનો વિશ્વય કરી વિખૂટાં પડ્યાં.

*

*

*

આજે આ વાતને બાર બાર વર્ષા વીતી છે, બાર બાર શરદો વીતી ને બાર બાર ગ્રીષ્મો વીતી છે. આ વૈરાગ્ય ગ્રહણને બાર બાર વર્ષો વીત્યાં છે. અને ભગવાન બુદ્ધ પેલા અભિદક્ષિત ત્યાગીઓને

એમના પરિવારજક સંઘમાં સાથે લઘુ દેશમાં પર્યટન કરી પાછા શ્રાવસ્તીમાં પધારે છે.

સન્ધ્યા સમયે ભગવાન બુદ્ધ પરિવારજક સંઘને સરિતામાં સ્નાન કરી દેહશુદ્ધિ કરવા આજ્ઞા આપે છે. સરિતા તીરે સંઘ સ્નાન કરવા ઊતરે છે. આ આરે સ્નાન ક્રિયા આરંભે છે સાધ્વી સંઘ—અને સામે આરે સાધુ સંઘ!

સ્નાન ક્રિયા સંપન્ન કરી પરિવારજક સંઘ ભગવાન બુદ્ધ સમિપ પાછો ફરે છે. સાધુ ભગવાનના ચરણમાં અને સાધ્વી માતા યશોધરાના ચરણમાં સૌ નમન કરે છે. સાધુ સંઘમાં ભગવાનને સુરેશ દેખાતા નથી. સાધ્વી સંઘમાં દેવી યશોધરાને ગૌતમી દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

પરિવારજક સાધુ સંઘને ભગવાન પૂછે છે. સુરેશ ક્યાં ?” સાધુ સંઘ જણાવે છે, “સરિતા ઉપર હજી સ્નાન કરે છે !” સાધ્વી સંઘને દેવી યશોધરા પૂછે છે, “ગૌતમી ક્યાં ?” સાધ્વી સંઘ ઉત્તર આપે છે, “હજી એ સ્નાન કરી પરવારી નથી.”

ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવતી યશોધરા સાશ્વર્ય સામ સામે પલ્લભર નિહાળે છેને મનોમન પૂછે છે, એવી ક્યાં અંત-મલીનતાને ધોવા ઉભય ત્યાગીઓ સરિતા તટ ઉપર થોભ્યાં છે ?” ભગવાન બુદ્ધ અને દેવી યશોધરા સરિતા કડિ પધારે છે. ત્યાં આવી ભગવાન પૂછે છે, “સ્નાનને કેટલીક વાર ?” સ્તબ્ધ બની જલમાં કમંડલ ઝબોળતો સુરેશ સંકોચ અને ક્ષોભથી ઉત્તર આપે છે, “પ્રભુ ! જલમાં કમંડલ બોળું છું ને એમાં કાદવ આવે છે.”

“લાવ ત્હારું કમંડલ ! કહેતાં ભગવાને સુરેશના હાથમાંનું કમંડલ સરિતા જલમાં બોળ્યું અને એમાં કાદવના ડહોળાને બદલે સ્વચ્છ સલીલ ભરાયું.”

“અતાવ ક્યાં છે કાદવ ?” પૂછતાં એમના સદાય શાંત હાગતાં લોચનમાંથી એક અસહ્ય દૃષ્ટિ સુરેશની આંખોને આંજી રહી.

“કમંડલમાં કાદવ નથી ભરાતો પણ ત્હારી કાકીઓમાં કામનો કાદવ ભરાયો છે. નદીનાં નીર તો નિર્મળાં છે, એમાં મલીનતા નથી પણ તારા નયનોમાં મોહની મલીનતા ભરી છે અને એથીજ ત્હને વિમલ જલમાં કાદવનો મલ દેખાય છે.”

અને બીજી તરફ દેવી યશોધરા પૂછે છે, “ગૌતમી, સ્નાનથી પરવારતાં કેટલી વાર?” એકદમ ચમકીને જલમાં અંચળો ઝબોળતી ગૌતમી ગ્લાનિથી ગદ્ગદિત કંઠે ઉત્તર આપે છે, “માતા, હું જલમાં અંચળો બોળું છું ને એમાં લીલ ભરાય છે.”

“ભાવ જોઈએ અંચળો” કહેતાં ગૌતમીના હાથમાંનું બીનું ઉપવસ્ત્ર દેવી યશોધરા પોતાના હાથમાં લઈ જલમાં ઝબોળી પહોળું કરી તારવ્યું પણ એમાં લીલ આવી નહિ. લીલવિહોળો અંચળો જોઈ ગૌતમી ભયવિહ્વલ બની ગઈ. એની આંખોમાં દેવી યશોધરા એમની તેજસ્વી દષ્ટિ પરોવી અપૂર્વ નિશ્ચલતાથી બોલ્યો, “ગૌતમી, આ સરિતાનાં વારિ તો વિશુદ્ધ છે, પણ ત્હારી આંખોમાં વાસનાની દુષ્ટી છે; લીલ આ નીર્મલ નીરમાં નથી, પણ લાલસાની લીલ ત્હારા લોચનમાં છે ! અને એથીજ ત્હને વિમલ જલમાં લીલ દેખાય છે.”

ગગનમાંથી જેમ કરાલ કડાકો કરી વીજળી અંગ ઉપર તૂટી પડે એવી અવદશા ઉભયની બની. ભયથી ધ્રુજતાં સુરેશ અને ગૌતમી ઉભય ભગવાન યુદ્ધ અને દેવી યશોધરાના પાદ પંકજમાં આવી નમી પડ્યાં; અને અવનત મસ્તકે આંસુ ભરી આંખે ધ્રુજતા અપરાધની ક્ષમા યાચવા લાગ્યા. “ભગવાન ક્ષમા કરો !”

“ક્ષમા ! આ અપરાધ તો ક્ષમ્ય છે, પણ એથી ક્ષમા ત્હમારા ભાવિ અપરાધને નહિ અટકાવી શકે; માટે વત્સ ! સત્ય કહો ! પૂર્વ વૃત્તાંતને સત્ય વિદિત કરો અને આત્માની અમર વિશુદ્ધિ મેળવો.” અગાધ અનુકર્યાભર્યા અવાજે ભગવાન બોલ્યા અને એમનાં અવર્ણનીય ભવ્યતાથી ઓપતાં લોચનમાંથી અનુભૂતિની અમીધારા ઉભય ઉપર અરખલિત રીતે વર્ષા રહી.

સુરેશ અને ગૌતમીએ એમના પૂર્વ દૃષ્ટાંતને—અનુરાગની અમરકથાને આંસુભરી આંખે કહી સંબળાવી. અને હૈયા ઉપર આવેલો અપરાધનો ભાર હલકો કર્યો. આ અધૂરા અનુરાગની—હૃદયના રાગભર્યા ત્યાગની કથા સંભળી ભગવાન અને ભગવતીની આંખોમાં આર્દ્રતા છવાઇ ગઇ.

“અધૂરા અનુરાગ ત્યાગમાં શમતા નથી. હૃદયના રાગ કદિ વિતરાગમાં વિરમતા નથી” કહેતાં ભગવાને સુરેશના હાથમાં ગૌતમીનો હાથ મૂકી હસ્ત મેળાપ કરાવ્યો. જે વિભિન્ન આત્માઓને અવિભિન્ન બનાવ્યા : અને એમના મસ્તક ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી આશિષ આપી કે “કોઇ પણ વજ્ર દિવાલ ત્હમને વિખૂટાં કરી શકતી નથી. આજથી તમે પતિ પત્નિ છો, ત્હમારો સંસાર સુખી નીવડે !”

સુરેશ અને ગૌતમીએ ભગવાન અને ભગવતીને વંદન કર્યાં. એમના કરમાએલા વદન ઉપર આનંદનું અપૂર્વ કામળ તેજ વિલસી રહ્યું અને જીવનની અધૂરી મજલને પૂરી કરવા જીવન યાત્રાનાં એકત્ર યાત્રી હોય એમ ઉભયે કરમાં કર મિલાવી સંસારની કેડી ઉપર અખાધિત ઉત્સાહથી કદમ ધર્યાં.

બત્તીના થાંભલો

અમરજીઓ લખી લખીને એની આંગળીઓ ઠરડાઇ ગઇ હતી. “જોઇએ છે”ની જાહેરાતો વાંચી વાંચી એના નેણનાં વૂર ઓછા થવા આવ્યાં હતાં. ‘જરૂર હોય તો જણાવશે’ એ શબ્દો ઓળખીતાઓને કહી સંભળાવી એના હોઠ હવે આળસી ગયા હતા. ‘ત્યાં જગા ખાલી પડી છે’ એ સાંભળી ત્યાં દોડી જવાની ઉત્કંઠાભરી હિંમત આવ ઓગળી મઇ હતી. “ત્યાં માણસની જરૂર છે” એ શબ્દો સાંભળવાની સ્થિરતા હવે એનામાં રહી નહોતી. ચિંતનનો માળાઓ એના ગળામાં ચૂસ્ત રીતે બેરવાઇ ગયો હતો—એની માનસિક સ્થિતિને તંગ બનાવી રહ્યો હતો. આ અસ્થિર અવસ્થામાં એ સ્થિર થવા બાથોડિયા મારતો હતો. કામ ધંધાની શોધ એનો ધંધો બની ગઇ હતી. બેકારી એનો રોજગાર હતો.

જતાં અત્યારે અનંતની આંખો ક્ષી રીડીંગ હોલમાં ટાઇમ્સના ‘જોઇએ છે’ની જાહેરાતના કોલમ ઉપર ફરી રહી હતી. ક્રમકે એ એની હંમેશની આદત બની ગઇ હતી; એક વાર એ એની નજરને ઉપરથી નીચે સુધી ફેરવી ગયો, પણ એનામાં કંઇ ખાસ ફેર ન પડ્યો. પણ આંખને નીચેથી ઉપર જોવાવતાં જ એની દૃષ્ટિને એક ખૂણામાં જપાચેલી નાનકડી જાહેરાતે પકડી લીધી. એક ક્ષણ સુધી એ સ્થિરતાથી

નિહાળી રહ્યો, ને એનાં મુખની રેખા સહેજ ખેંચાઈ. એના હમેશના ટેવણેલા હાથ ખિસ્સામાં કાગળ ને પેન્સિલ કાઢવા વળ્યા, પણ ત્યાં તો પાછું મગજમાં એક વિચારનું વમળ ઉછળી ગયું; એના હાથ ગળવામાં જ રહી ગયો.

એણે કાગળ કાઢવા ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો હતો, પણ નિરાશાની નિર્બળતામાં એમનો એમ જ રહી ગયો. એ હાથને-હાથની આંગળી-એનાં ટેળવાને ગદ્ય કાલે જ દેશમાંથી એની પત્નીનો આવેલો પત્ર સ્પર્શી ગયો. એ સ્પર્શ થતાં જ એના સૂકાયેલા ચહેરા ઉપર રમતું વ્યગ્રતાનું કાળું વાદળ વિસ્તૃત અન્યું. એના ચિત્તમાં ચમકતી ચિન્તાની ચિનગારીઓ પ્રજ્વળી ઊઠી. એના અંગે અંગમાં આગ ભડકી ઊઠી. એના મગજનું નિંદર-વિહોણું લમણું વિચારોએ ભરાવા લાગ્યું-તપવા લાગ્યું. એના પગ પેપર સ્ટેન્ડ પાસેથી પાછા પડ્યા. ને એ એના સંતપ્ત હૈયાને રાહત આપવા બાંકડા ઉપર જઈ એકો-દગલો થઈને પડ્યો. પછી એણે સામે ટેબલ ઉપર પડેલા કાષ્ટ ગુજરાતી માસિકના સુશોભિત દીવાળી અંક ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં તેને હાથમાં ઉપાડ્યો. પણ એ અનેક દૃષ્ટિઓથી આકર્ષક બનેલો અંક એના ચિત્તને ન આકર્ષી શક્યો. કાષ્ટ લેખ. કવિતા, નવલિકા કે ચિત્ર એના મગજમાં દોડતા અનિયંત્રિત વિચારોના ઘોડાને ન રોકી શક્યાં. એણે અંકનાં પાનાં ઉથલાવવા શરૂ કર્યાં ને એમને એમ સારું ય માસિક ઉથલાવી ગયો. પણ એના ઉપર તો ચૂસ્ત રીતે ચિંતનનો ગાળાઓ પડ્યો હતો. એના મગજમાં વારંવાર દેશમાંથી આવેલા એની પત્નીના પત્રમાંના વાક્યોના વિચારો ઘુંટાતા હતા. જેમ જેમ એ એને વિસરવા મથતો હતો તેમ તેમ તે મૂર્ત સ્વરૂપે એનાં અંતરચક્ષુ સમક્ષ ખડા થતા. ને એ પત્રમાં પણ શું લખ્યું હતું...?

એ એકો હતો ત્યાં સહેજ ટટાર થયો, ને મરતા માણસને ક્ષામાંથી જેટલી કાળજીપૂર્વક બહાર કાઢે તેવી રીતે એણે કાગળને ગળવામાંથી બહાર કાઢ્યો. અને એ કાગળ પણ કેવો ! એના અક્ષરોમાં

ખાસ જાદુ નહોતું. લખાણની શૈલિ પણ આકર્ષક નહોતી જતાં એને વાંચવાનું ધડી ધડી મન થયા કરતું હતું. વારંવાર એ કાગળ વાંચી ગયો. જેમ જેમ એ કાગળને વાંચતો ગયો તેમ તેમ એ જોડા વિચારમાં ઊતરતો ગયો. આ વિચારોના આવેશમાં એની આંખો સામે એક આકૃતિ ઉપસી આવી. અડગ ને સ્થિરતા ભરી! આંખ વડે ઠપકો દેતી! એના કાને આ આકૃતિના કરકંકણનો અવાજ અથડાઈ ગયો, જાણે એના મુખના મીઠા ખોલ પડી ગયા, ‘તમે ત્યાં ને હું અહીં એકલી.....જાબાની બિમારી બધી ગંભીર છે. તમને તો જ્ઞાન નથી.....જાની પણ તખ્તીયતનું હવે ટુકાણું નહિ. કદાચ કંઈ થાય તો હું એકલી થું કરું?...તમે સીધા દેશમાં ચાલ્યા આવજો. નોકરીનું સળ પડે કે ન પડે! આપણું અંગત માણસ નથી ને કંઈ થાય તો...’ ‘કદાચ કંઈ થાય તો’ એ ‘તો’ એના સ્મરણપટ ઉપર ઘૂંટાતાં જ એ તંદ્રામાંથી જાગ્યો. ને એની પત્નીની પરિસ્થિતિ વિચારવા લાગ્યો. ને એની પત્નીએ ઠાણવેલો પત્રમાંનો વલોપાત એના હૃદયને વસોવી રહ્યો. એ ત્યાંથી ઊઠ્યો ને બહાર રસ્તા ઉપર આવ્યો.

બહાર રસ્તા ઉપર સાંજ ઊતરી રહી હતી: મુંબઈની હસતી સ્વરતને બ્લેક આઉટનું અંધારું રડતી બનાવી રહ્યું હતું ને એ અંધારામાં અનંત આગળ ચાલવા લાગ્યો. જે બ્લેક આઉટના અંધારે મુંબઈને દુશ્મનોથી સંરક્ષવા સાહસ ખેડ્યું હતું—અંધારપછેડા ઓરાઢ્યો હતો એ જ સાહસે અનંતને અત્યારે રસ્તે રહી જતો બનાવ્યો હતો. એના જીવન ઉપર ગાઢ અંધકાર ઘેરાયો હતો. એ પહેલાં એના જીવનમાં ઉજાસ હતો—ઉલ્લાસ હતો. અત્યારે એના હૈયામાં ધોર નિરાશા ને નિષ્ફુરતાનો ક્ષોભ ને શોકનો અંધકાર હતો. અનંત એના જીવનની શરૂઆતથી જ એક જ મન પેઢીમાં એકાઉન્ટન્ટ તરીકે ગોઠવાઈ ગયો હતો. આજે જે અંધકાર મુંબઈવાસીઓનું દુશ્મનોના આક્રમણમાંથી

રક્ષણ કરે છે એ જ અંધકાર અનંતના જીવને ભરખી ગયો હતો. દુસ્મન પેઢી અંધ થતાં જ એને બેકાર બનાવ્યો. દુસ્મન પેઢીઓ હિન્દના સંરક્ષણ માટે અંધ કરવામાં આવી ને સાથે જ એ પેઢીમાં કામ કરતા હિન્દી શ્રમજીવીઓની શેડી પણ અંધ થઈ, ને આજે એ આમાવેલી શેડી માટે રોજ મળવી પણ મૂશ્કેલ બની ગઈ હતી.

અનંતના પિતાનું અવસાન પણ એના જીવન-આનંદના અવસાનની જેમ અકસ્માત નીપજ્યું હતું. ને એ અવસાન બાદ એના પિતાના વૈભવ ઉપરનો આખરી પરદો પણ ઉપડી ગયો હતો-એના પિતાના મરણ બાદ જ એને માલુમ પડ્યું કે એ વૈભવ તકલાદી હતો. કાગળના મહેલ જેવો પોકળ ! કેવળ શોભાના તાબુત સરીખો ! એના ઉપરથી અંધજો ઉઠી જતાં એ ઉઘાડો પડ્યો હતો. મરતી વેળાએ એના પિતાએ કરજ પણ સાઈં એવું વારસામાં મૂક્યું હતું; ને નિકટના સંબંધીઓ તથા મિત્રો પણ હવે એનાથી દૂર ભાગતાં હતાં. પોતાના અભ્યાસને અટકાવી એણે ધરની જવાબદારી સંભાળી લીધી. જે કંઈ મિલકતમાં હતું તે વેચી કરજનો ભાર હળવો કર્યો. ત્યાર બાદ એ જીવનનિર્વાહ અર્થે મુંબઈમાં કમાવા આવ્યો. ૬૦ થી ઉપના પગારમાં એણે એક સામાન્ય આદમીની જેમ જિન્દગીની શરૂઆત કરી, જીવનનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય સ્વીકાર્યું. પણ પોણોસોના પગારમાં મુંબઈ જેવા શહેરમાં પાંચ માણસોના કુટુંબનો નિર્વાહ કરતાં બચે પણ શું?...અને એ કંઈ બચાવી શકતો પણ નહિ. અને જ્યારે નોકરી ચાલી ગઈ ત્યારે એણે કુટુંબને દેશમાં વિદાય કરી ઓરડી ખાલી કરીને એક મિત્રની મહેરબાનીથી તેને ત્યાં રાત્રે પડી રહેવાનું મુનાસીબ માન્યું. રોજ દિવસ ભિગતો ને એ નોકરીની તલાશમાં નીકળતો, જ્યાં કંઈ સંભવ જેવું લાગે એ સ્થળોએ અથડાતો: ને આખરે સાંજે હતાશ હૈથે મિત્રની ઓરડીએ આવી પડી રહેતો. દિવસભર એ શહેરમાં માર્યો માર્યો ફરતો પણ કોઈ નોકરી એના હાથ ઉપર ચઢતી નહિ-એ રજીતો, એટલું તો રજીતો કે રજીવાની એને આદત પડી ગઈ હતી. એટલે એ રજીતપાટનો ધાક એના પગે ચઢતો નહિ !

એ થોડુંક ચાલીને ધોખીતળાવના ટ્રામ જંકશન ઉપર આવ્યો જ્યાં ટ્રામમાં ઉતાર્યોના થોડા ખડકાઈ રહ્યા હતા. એને થાક નહોતો લાગતો એ વાત સાચી; પણ સતત અવિશ્રાન્તિએ એના મનમાં ટ્રામમાં બેસવાની ઇચ્છા જન્માવી. એનું મન અત્યારે ગજવામાં જ રમી રહ્યું હતું—જેમાં ફક્ત એક જ આતો હતો. જે એનું સાંજનું ભોજન હતું. એ આના વડે એ ટ્રામમાં બેસે કે પછી એના વડે એના ઉદરમાં ધીખી રહેતી શ્વપ્તની અંગારને શાંત પાડે ? આ પ્રશ્ન એની વિવેકબુદ્ધિ અત્યારે વિચારી રહી હતી. એની ટ્રામમાં બેસવાની ઇચ્છાને પ્રયત્ન બનતી આ વિવેકબુદ્ધિએ ડાંબી દીધી. એના વિચારને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યો; ને પાસેના ધરાનીના રેસ્ટોરાંમાં જઈ એક કપ ચા પી લીધી. બહાર નીકળીને બાજુની બીડીવાળાની દુકાનેથી વધેલા પૈસાની ૬ વાળી બીડી લઈ તેમાંથી એક સળગાવી તેણે ફૂંકવા માંડી. ને એ આમને આમ બીડી ફૂંકતો પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટને ઝોળંગી મરીન ડ્રાઇવ ઉપર આવી ગયો. જ્યાં બધું શાંત થતું લાગતું હતું. ફક્ત રસ્તા પર સડસડાટ કરતી સરકી જતી મોટરોનો અવાજ ને ઇલેક્ટ્રીક ટ્રેનનો થોડા થોડા અંતરે આવતો ગડગડાટ સંભળાતો હતો. ફરવા આવેલા સહેલાણીઓનો મુક્ત કિલકિલાટ કાન ઉપર અથડાતો હતો. જ્યારે એના ચિત્તને વિચારોનો સળગળાટ સતાવતો હતો. આજે એ ખૂબ ચાલ્યો હતો—રજીવ્યો હતો. સારા ચે દિવસ બર કાટના લત્તાના દાદરો ચઢી ચઢી એ એટલું તો ચાલ્યો હતો કે એ અથડામણનો થાક એના પગને આગળ ચાલવા ના પાડતો હતો. ચાલવાની ઇચ્છા હોવા છતાં અત્યારે ચાલવાની તાકાત એનામાં રહી નહોતી: એટલે એ સામે ઠરિયા ઉપરની પાળી ઉપર જઈ બેઠો. હાથમાં ઝોલવાઈ જતી બીડી સાથે બીજી નવી બીડી સળગાવી તેને બારે જોરથી ફૂંકવા લાગ્યો ને એના ધમાડાના ગોટા ઊંચા ઉછાળવા લાગ્યો. ધૂણીને ઉડાવતાં એણે ઊંચે આકાશ સામે જોયું. આકાશમાં તારલા ચમકી રહ્યા હતા. એ તારલા એને પોતાના લાગ્યા, કેમકે એ

અજવાળાં ઉછીના લઇ રહ્યા હતાં, તે પણ ઉછીનાના આધાર ઉપર જીવી રહ્યો હતો. એના અંતરમાં પણ ચિંતાની ચિનગારીઓ ચમકી રહી હતી. બેકારીની વિષમ પરિસ્થિતિએ એને વ્યગ્રતા ને વિષાદનાં કાળાં વાદળોથી ઘેર્યો હતો. ક્ષોભ ને સંકોચ ઉપજાવ્યાં હતાં. મિત્રોની મહેરબાની ઉપર અત્યારે એના જીવનનું અવલંબન હતું, જેની સ્મરનનો શોક એના કલેવરને કારી રહ્યો હતો—જેમ કોઇ પુખ્ત પાંદડીને કાંડો કારી રહ્યો હોય ! એ નિર્બળ મનનો નહોતો પણ નિરાશાએ એની વૃત્તિઓને નિર્બળ બનાવી હતી. છતાં પણ એનું સ્વમાન પ્રબળ હતું. એની વેદનાએ એને વ્યાકુલ બનાવ્યો હતો. આ વ્યાકુલતામાં એને ધ્રુવવતો સાગર પોતાનો લાગ્યો. ત્યાં પૂરેપૂરું અંધારું જમ્યું હતું તે એ અંધકારને ઉલેચવા કૃષ્ણતા માનવીની જેમ ઝાંખા દીવાઓ મથી રહ્યા હતા. બહારના અંધકાર કરતાં એના અંતરમાં ગાઢ અંધકાર જામ્યો હતો. જેને કોઇ ઉગ્મળી શકે તેમ નહોતું.—ઉગ્મળવાનો યત્ન પણ કરતું નહોતું...! આ અંધકાર પણ એને પોતાનો લાગ્યો !

એનું મન કુંઠિત થઇ ગયું હતું. એને જીવન પ્રત્યે એક પ્રકારની બેદરકારી ને ધૂણા છૂટ્યાં હતાં. એના હૃદય ઉપર કંટાળો ને કલાંતિનો બોજ વધી ગયો હતો. ને આ બાર હેઠળ આવી એની જીવનશક્તિ—ચેતનશક્તિના અંગારા કળગાઇ રહ્યા હતા. એને જરૂર દેશમાં જવાનું મન થયું હતું. પણ દેશમાં જઇને શું કરે ? જવા માટે પૈસા નહોતા. એ પૈસા કોઇ આપે એમ નહોતું ને એવી મહેરબાની યાચી યાચીને હવે એની ઇચ્છાશક્તિ આળસી ગઇ હતી. ‘અને કદાચ આખો હશે... કે કેમ...? અને હોય તો લોકો શું કહેશે ? છોકરો રીખાઇ રીખાઇ...અને એની પત્ની પણ શું ધારશે ? ત્યાંની સ્થિતિ પણ અહીંના કરતાં કઠંગી હશે. અહીં તો બીજાની મહેરબાની ઉપર રાત્રે સવાનું પણ મળે છે. ત્યાં સવાનું સાંપડશે કે કેમ ? ને એ સ્થિતિમાં એની પત્ની બિચારી શું કરતી હશે ? એની માનો એના માટે કદખાંત પણ વધી

ગયો હશે. ને કોઇ ઉજ્જડ વેરાનમાં બાવળ સુકાઇ જાય તેમ એની બે બહેનો વાઢ જોતી સુકાઈ રહી હશે.' મચ્છર ચટકા ભરે એમ એને વિચારોએ ચટકા ભરવા માંડ્યા, એના વિષારી દંશ એની વિવેકબુદ્ધિને વિકૃત કરવા લાગ્યા. એની અસ્થિર અવસ્થામાં એના મનને અશક્ત બનાવવા માંડ્યું. એને જીવન ઉપર કંટાળો હતો ને એ કંટાળાએ જગત ઉપર ધૂણા ઉત્પન્ન કરી. જીવનકલહની કઠોરતાએ એના મનની સમસ્ત મુરાદો કચડી નાખી હતી. એ આમને આમ શૂન્યમનસ્ક બની ક્યાંક સુધી ત્યાં બેસી રહ્યો. એને સમયનું બાન પણ ન રહ્યું. રાત વધી રહી હતી. લોકોની અવરજવર પણ ઓછી થઇ ગઇ હતી. વાતાવરણમાં એકદમ નિઃશબ્દતા જોર પકડી રહી હતી. એ ધનધોર અંધકારમાં એકલો હતો એ એકાંતમાં એને પાસે ધૂધવતો સાગર ને સાગરનાં સલિલ પોતાનાં લાગતાં હતાં. સાગરનું ધીમું ગર્જન એના હૈયને અડકી જતું હતું. એ એકાંતમાં એનું હૈયું હ્રંક શોધતું હતું. અ હ્રંક એને સાગરમાં હોય એમ લાગ્યું. સાગરની હ્રંક એના મનને મી મી ગઇ. તો પછી શા માટે એ એના જોખાની સુવાણી હ્રંક ન લે ?

એને આ સ્થિતિમાં એ દેશમાં જાય...પણ ત્યાં લોકો એને શું કહેશે ? એની પત્ની એના માટે શું ધારતી હશે ? ધરતી કંઈ ફિકર નથી; બેદરકાર બની ગયા છે.' આ વિચારોએ પાછું એનું મગજ ફૂલ ગયું. એનું નિંદરવિહોણું લમણું વિચારોથી ભરાઇ ગયું. માનસિક અસ્થિરતા એને અકળાવી રહી. એને આ બધું જોવા કરતાં, સંભળવા કરતાં એમાંથી છૂટકારો લેવો શું ખોટો છે ? આ વિચાર એના કુંઠિત બનેલા મનને કંપાવી ગયો. જેવું બ્લેક આઉટનું અંધારું ત્યાં જમી ગયું હતું એથી પણ ગાઢ અંધકાર એના હૃદયમાં જમી મયો હતો. આ કાળી રાતનો અંધકાર તો દિવસ ઊગતાં દૂર થશે...પણ એના અંતરમાં આજોટતો અંધકાર ક્યારે હટશે ? રાત્રીના અંધકારને મંદ મંદ જલતા સુધરાઇના દીવાઓ ફેડવા મથી રહ્યા હતાં; જ્યારે એના અંતરનો અંધકાર કોઇ હઠાવવાનો પણ ચત્ત નહોતું

કરતું. એ તો ઉલટો વધુ ગાઢ થતો હતો. એ અંધારું એને પોતાનું લાગતું હતું. તો પછી શા માટે એ અંધકારનો સહચાર ન લેવો ? એના મનની મુંઝવણ વધી ગઈ. એ વિચારોથી વિહવલ બની ગયો—વિહવલતામાં ફૂંચી ગયો. એની માનસિક સ્થિતિને ધરતીકંપનો આંચકો લાગે એમ એક આંચકો લાગ્યો. નજીકમાં થતી વાતચીતે એની વિચારમાળા તોડી:-

‘અહીં બત્તી સળગતી નથી ?’

‘ત્યાં થાંભલો નથી, ઉખડી ગયો છે એટલે ક્યાંથી સળગે ?’ સામેથી જવાબ આવ્યો.

‘કેમ થું થયું ?’

‘કોઈ દિવસના મોટર અકસ્માતના ધક્કાથી થાંભલો ઉખડી ગયો હોય એમ લાગે છે. એટલે થાંભલા વિના બત્તી ક્યાંથી સળગે ?’ સામેથી વળી પાછો જવાબ આવ્યો.

આ વાતચીત મ્યુનિસિપાલિટીની ગેસ-બત્તી તપાસનાર આદમીને રસ્તા ઉપરનો પોલીસ દીવા માટે પ્રેર્યો હતો. આ સારી ય વાતચીત એના હૃદયને અડકી ગઈ. આ બત્તીની વાતે પાછા એના મનમાં કેટલા ય વિચારોના તણખા મૂક્યા ને એ તણખાનો ઝાંખો પ્રકાશ એના અંતરમાં પડ્યો. ને એના સંતપ્ત મનને લાગ્યું કે ‘ખરું’ છે. જ્યારે થાંભલો જ નથી તો પછી બત્તી ક્યાંથી થાય ? ને થાંભલાની ઉંચાઈ સિવાય દીવાનો પ્રેરો પ્રકાશ પણ ક્યાંથી પહોંચી શકે ? અંધારામાં અજવાળું કરવા માટે જેટલી બત્તીની જરૂર છે તેટલી જ પ્રકાશ પાથરવા થાંભલાની જરૂર છે. થાંભલા સિવાય નીચે દીવો ઝાંખો જલ્યા કરતો હોય એમ લાગે ને પૂરું અજવાળું પણ ન પહોંચે ! એનો પ્રેરો ઉપયોગ પણ ન થાય ! જે દીવાને ઉંચે રાખવામાં આવે તો બધા સ્થળે પ્રકાશ પાથરી શકે—દીપકનો જીવનવિકાસ થઈ શકે ! બત્તીનો આધાર થાંભલો જ છે. થાંભલા વિના બત્તી નકામી છે—ત્યાં અંધારું જ રહેવાનું છે. ને જગતમાં

બધે જ એવું છે. એકના જ આધાર ઉપર બીજાનાં જીવન અવલંબેલાં હોય છે. એ-એક તે થાંભલો-સ્તંભ ! જે સ્તંભ ન હોય તો સર્વત્ર અંધાર પથરાઈ જાય ! જે એ એક ન હોય તો બધાના જીવનમાં અંધારું પથરાય !-દીપક ન પ્રકાશી શકે !' આ દીપકના થાંભલાની કલ્પના એના અંતરને એકદમ સ્પર્શી ગઈ. એના હૃદયના ધબકાર વધારી ગઈ. 'એ પોતે જ શું એના કુટુંબનો થાંભલો ન હતો ? એના ઉપર એની પત્ની, માતા ને જે બહેનોના જીવનનો આધાર રહેલો હતો ને એ પોતે જ જે આમ અંધારામાં અદ્રશ્ય થાય-પડી જાય તો પછી તેમના જીવનમાં અજવાળું ક્યાંથી રહે ? તેમનો જીવનવિકાસ ક્યાંથી ટકે ? એના ઉપર તો એ બધાં જીવી રહ્યાં હતાં ! ને તો પછી એ બધાંને એ અંધકારને શા માટે ભરખી જવા દે ?'

શૂન્ય વાતાવરણમાં જામેલી નિરવતાની નિઃસ્તબ્ધતા એને યુગળાવી રહી. બ્લેક આઉટનો કાળો અંધકાર એને કરાલ કાળ જેવો લાગ્યો, સાગરનું ઘેરું સ્થંભન એના આત્માને અકળાવી રહ્યું. ત્યાં એક ક્ષણ પશ્ચ ક્ષણ રહેવું હવે એને ગમ્યું નહિ. જે અંધકાર અત્યાર સુધી એને પોતાનો લાગતો હતો એ હવે એને કાઢ ફૂર કાળના હાસ્ય જેવો લાગ્યો ! જે સાગરનું ધીમું ગર્જન એના કાનને સ્પર્શી ગયું હતું એ હવે એના કાનના પડદા ચીરતું હોય એમ લાગ્યું. ત્યાં જામેલી શાંતિ એના મગજ ઉપર હથોડા મારતી હોય એવા સખ્ત આંચકા એના મગજને આવવા લાગ્યા. એ એકદમ ત્યાંથી ઊઠ્યો ને જોરથી ચાલવા માંડ્યો. એના પગ એકદમ એના મિત્રની ઝોરડી તરફ ઉપડ્યા. એને પોતાને એના અશક્ત અંગમાં અજબ એવી ચાલવાની તાકાત આવી હોય એમ લાગ્યું. એના નિઃચેતન બનેલા બદનમાં અપૂર્વ સ્ફૂર્તિ આવી હોય એમ લાગ્યું. એના ચિન્મતા હૈયામાં હ્રંફ આવેલી લાગવા માંડી. એના તપી રહેલા લમણામાં નિંદ્રાની શાંતિ પ્રસરતી જણાઈ. એ જોરથી ચાલી રહ્યો હતો. જાણે સારો ય દિવસ ચાલ્યો ન હોય !

એના અસ્થિર પડતા પગ જમીન ઉપર સ્થિરતાથી પડતા હતા. જાણે એમાં અડગ મક્કમતા ન આવી હોય !

+

+

+

આટલી રાતે સવારમાં પડતા શયનમની જેમ એના અંગે અંગમાં પ્રસ્વેદ છૂટી રહ્યો હતો. ને એ પ્રસ્વેદ કોઇ બંધીયારમાંથી બહાર નીકળતા પ્રફૂલ્લતાનું શૈલ્ય આપે એમ એનામાં શીતની સ્ફૂર્તિ અંગે અંગમાં વ્યાપી ગઇ હતી. જિંચે આકાશમાં તારલા હસતા હતા. કોઇ નવોઢા-મુઝાનું શરમમાં મુખ મલકી જાય તેમ પાછલી રાતની ચાંદની પ્રકટતી હતી ને એ ચાંદનીનું મીઠું હાસ્ય એના ચહેરા ઉપર રમી રહ્યું હતું !!

આંધળાનો ઘા

પ્રેક્ષ્યની વિકરાળ આંધી આવી હોય અને અવની અસ્તઅસ્ત
બની જાય તેમ અત્યારે ભારતવર્ષ, રાજસ્થાનની સ્થિતી હતી. .

આ અવદશામાં પ્રજા ત્રાસેલી હતી. લોકોના મનમાં દુઃખ અને
શોક છવાયેલાં હતાં. એમના દિલમાં દુશ્મન આવવાનો ડર હતો.
લુંટાઇ જવાનો ભય હતો. અને જનમાલના સંરક્ષણ માટે ચિંતા ને
ઉચ્ચાટ હતાં. નિર્જળ કે સજળ, સૈનિક કે સરદાર, વૃદ્ધ કે જુવાન,
સ્ત્રી કે પુરુષ, કાષ્ઠના પણ ચહેરા પર ઉત્સાહ દેખાતો નહિ. ચેતન
ચમકતું નહિ: અને આ નિઃશ્ચેતનતાએ એમને નિર્માત્ર્ય અને નિર્જળ
બનાવ્યા હતા. લોકોમાં ભાવિ માટે ભય હતો અને ભયના નામે ભડકી
ઊઠતા. આવા વખતમાં રાતે તો થું પણ દિવસે કોઇ એકલા મુસાફરી
કરવાની હિંમત કરતું નહિ: કારણ કે ભયાનક ભય એતું વિકરાળ
જડણું ઉઘાડીને બેઠો હતો.

છતાંય આવા સમયમાં-એકાર ભરી કાળી રાતે એક ઘોડેસવાર
હિન્દુકુશ પર્વતની ગિરિકંદરાને ખૂંદતો ઝપાટાખંધ આગળ ધસી રહ્યો
હતો: સવારના ઘોડાની ઝડપમાં વિદ્યુતની ગતિ હતી: છતાંય સવાર એ
પાણીપંથા અશ્વને પગની એડી મારી આગળ દોડવા સ્વયંવતો હતો.

રાત કે દિવસની એને પરવા નહોતી. જંગલ કે ઘીચ ઝાડીની એને દરકાર નહોતી. નિર્ભય બનીને એ આગળ ધસી રહ્યો હતો. આસપાસ જોવાનો પણ એને અવકાશ નહોતો. એની આંખો તો એ કાળા અંધકારમાં અદૃશ્ય એવા ગીઝનીના કાંગરા ઉપર મંડાએલી હતી. ડર અને બીકને એણે દિલમાં જન્મતા પહેલાં ડાખી દીધાં હતાં.

ઘોડેસવાર દેખાવે પ્રચંડ અને તેજસ્વી લાગતો હતો, એનો પહેરવેશ કોઈ સાધુ કે ફકીર જેવો ભાસતો હતો. છતાં એની ઘોડા ઉપર ખેસવાની રીત રણકૃશ્ણ યોદ્ધાને શરમાવે એવી હતી, એના શરીરની છટામાં બુદ્ધિમતા ને અગાધ વિદ્વત્તાનો ભાસ થતો હતો. એના ખભા ઉપર ખડીયો હતો. ભેટમાં ફટાર હતી અને કમર ઉપર જ્યાં તલવાર રહે છે ત્યાં ચીપિયો દેખાતો હતો. બ્રહ્મટિ ચઢેલી હતી. એનું પાતળું નાક સીધું અને ટ્યાર થયેલું દેખાતું હતું. એના બબૂતથી ઓપતા બબ્બે ભાલમાં ચિન્તાએ કરચલીઓ પાડી હતી. અને એના ત્રિડાએલા સખત ઓઠ એની દૃઢ નિશ્ચલતાને દર્શાવતા હતા.

સવાર આગળ ને આગળ ધસી રહ્યો હતો, બાજુ એની પાછળ કોઈ ભયંકર વિનાશક પડ્યો હોય! એ ભૂખ, તરસ, થાક, કે કંટાળો અનુભવતો નહિ : એના અંગ અંગમાંથી અજબ સ્ફૂર્તિ દેખાતી હતી.

કેટલાક દિવસો ને કેટલીય રાત્રીઓ એણે આમ એક ધારી યાત્રા કરી. અને એક વહેલી પરાંટે એ પહાડી ભૂમિ વીંધી ને સપાટ ધરતી ઉપર આવ્યો. અહીં એને થોડેક દૂર વસ્તી હોવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યા. અને એના અંગમાં ઉત્સાહ આવ્યો. એનું હૈયું હર્ષથી થનગતી રહ્યું; પરંતુ એ થોડેક દૂર ગયો અને એના વફાદાર પાણીપંથા અશ્વને ઠેસ વાગી: ઘોડાનો પગ લથડ્યો. સવારે પાસે હતી એટલી બધીય હિંમતને એકડી ફરી પોતે સાવધાન બન્યો અને ઘોડો નીચે પડે તે પહેલાં એ બાજુમાં ઝળુંખી રહેલા ઝાડની ડાળીને વળગી ગયો. ઘોડો નીચે પડ્યો અને તે આસ્તેથી નીચે ઉતર્યો. એના અંગે અંગમાં પરસેવો છૂટ્યો હતો તે ખેસ વડે લૂછ્યો. વહેલી સહવારના

બલભોંકળામાં એની એક જ દિશામાં સ્થિર થએલી દ્રષ્ટિને એણે આસપાસ ફેરવી. એક ઘડીવાર એ થોભ્યો. એક વાર એણે મમતાભરી દષ્ટિ ઘોડા ઉપર નાંખી ને બીજી ક્ષણે એણે ગમગીન ચિસે આગળ કદમ ઉઠાવવા માંડ્યા.

સૂર્યોદય થતામાં એની નજરે દૂર દૂર ગીઝની શહેરના ઊંચા મિનારા હોય એવો ભાસ થયો, એના આનિભરેલા દિલમાં ઉત્સાહ આવ્યો. અને એના પગ જોરથી ઉપડવા લાગ્યા. એના થાકેલા ચહેરા ઉપર કુમાશ તરવરી રહી. એના ખિડાયેલા ઓઠ ઉપર આછું સ્મિત ફરકી રહ્યું. એને રસ્તે મુસાફરો મળવા લાગ્યા. થોડુંક એ ચાલ્યો હશે ને રસ્તામાં એને એક ખાનાબદોશનો કાફલો મળી ગયો: આ ટોળીના સરદાર સાથે એ વાતે વળગ્યો: સરદાર આ અજાણ્યા ને પરદેશી આદમીને પોતાની ફારસી જખાનમાં બોલતો જોઇ તાબુબ ખની ગયો. અને સવાર કારવાના સરદારની મહેરબાનીથી કારવાનો સાધીદાર ખની ગયો.

પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યદેવ ઉતર્યા અને સંખ્યા થઇ એટલે સવાર કારવાંથી અલગ પડ્યો: અને ચાલતો ચાલતો એ ગીઝની શહેરના કોટની રાંજે આવ્યો. કોટના દરવાજામાં દાખલ થતાં એણે શહેરની મરિજદોમાંથી આવતો “અજ્ઞ”નો ગંભીર નાદ સાંભળ્યો. આ અજાણ્યા નગરમાં ક્યાં જવું? એ પ્રશ્ન એના મનને મુજબવા લાગ્યો. એ શહેરના મુખ્ય માર્ગ ઉપર આવ્યો. જ્યાંથી ચાર દિશાઓમાં ચાર રસ્તા જતા હતા. આ રસ્તાઓ ઉપર અંધકારે અમલ જમાવ્યો હતો; એટલે ત્યાંથી પસાર થતા રાહગીરોની નજર એના ઉપર પડતી નહિ. સવાર એક ભવ્ય મરિજદના ઓઠલા પાસે અંધારામાં ઊભો રહ્યો, એટલામાં મરજદમાંથી નમાઝ પઢી બહાર નીકળતા એક બુઝર્ગ આદમી ઉપર એની નજર પડી. એ એની પાસે ગયો ને પૂછ્યું—“શાહી મહેલ ક્યાં આવ્યો?” પ્રશ્ન સાંભળી પેલા જખદ આદમીએ ઊંચે જોયું, એ આ અપરિચિત અને પરદેશી જેવા આદમીને

પોતાની જાનમાં બોલતો સાંભળી કાણુબર તાણુખીમાં ગરકાવ બની ગયો. ‘આ રસ્તે આગળ જશો એટલે જે બીજા રસ્તા આવશે, અને વચ્ચે જે મોટું મકાન છે, તે શાહી મહેલ !’ કહી પેલો યુવક આદમી જવા માટે ફર્યો. “હું તમારો અહેશાનમંદ છું: આદાબ-અર્ઝ !” કહેતાં સવારે પણ તેના બતાવેલા રસ્તે ચાલવા માંડ્યું.

સવાર થોડુંક ચાલ્યો હશે અને એ પેલા આદમીએ બતાવેલા મકાન પાસે આવ્યો. આ મકાનના એક ઝરખામાં એણે એક હિન્દુસ્તાની દાસી જેવી સ્ત્રીને પસાર થતાં જોયું. આ સ્ત્રીને જોતાં જેમ ફળતા માણસને તણુખડું મળે એમ એ એકદમ ઉત્સાહમાં આવી ગયો. એના ચહેરા ઉપર ઉલ્લાસ વિલસી રહ્યો. અને ‘આજ શાહી મહેલ છે એમ અનુમાન કરી મકાનના આગલા ભાગમાં ગયો. પણ ત્યાં એને અંદર જવાય તેમ લાગ્યું નહિ એટલે પાછલા ભાગમાં ગયો. પાછળ જઈ એણે બંધ બારણાનું કડું ધીમેથી ઠોક્યું. પણ કોઈ આવ્યું નહિ. એટલામાં એના કાને ઉપરના ભાગમાંથી આવતો કોઈના બોલવાનો અવાજ સંભળાયો. એના ઉચ્ચારની ઢળ એને પરિચિત લાગી. એક કાણુ માત્રમાં એણે આસપાસ દષ્ટિ ફેરવી જોયું લીધું અને કોઈ ન જુએ તેમ એક છલંગ મારી ઉપરના છત્તની કિનારને પકડી બીજા છલંગે એ અંદર ગયો. ત્યાં કોઈ હતું નહિ એટલે બાણુની બાળી-માંથી એણે અંદર જોયું. અંદરના ખંડમાં એક સૌન્દર્યવંતી હિન્દુસ્તાની સ્ત્રી હાંડીના ઝાંખા જૂરા પ્રકાશમાં એની નજરે પડી. આ યુવતીને જોતાં એના હૈયામાં હિંમત આવી; અંદર જવા એના પગ અધીરા બન્યા અને એ એકદમ અંદર ગયો. અંદર જઈ એણે બારણું સાંકળ ચઢાવી દીધી. “કાણુ ?” કહેતાં પેલી યુવતી એકદમ ઊભી થઈ અને એની સામે આવી, “એ તો હું ચંદ બટ્ટ ! ચિત્રરેખા, ગજરાધશ નહિ !” ચંદે જવાબ આપ્યો. અને એક ખાલી આસન ઉપર બેસી ગયો. આમ અકસ્માત ને અત્યારે ચંદને આવેલો જોઈ ચિત્રરેખા ભયભીત નજરે એને જોઈ રહી.

“કવિરાજ ! ત્હમે, અત્યારે, અહીંયાં?”

“અત્યારે નહિ તો ક્યારે?”

“પણ સુલતાન જાણુશે તો ત્હમને ને મ્હને.....”

“જાણુશે તો શું કરશે? મહારાજે અધમ અવદશા કરશે એજ કે બીજું કંઈ? જ્યારે તું તો એની માનીતી છે. મ્હને મારી જાતના જોખમનો ડર નથી; માટે એની ચિન્તા રહેવા દે!” ચંદે બાવહીન સ્વરે બેદરકારી બતાવી.

“પણ કવિરાજ ! આતો ત્હમે હાથે કરી આગમાં ઝંપલાવ્યું છે !”

“મ્હેં આગમાં નથી ઝંપલાવ્યું, પણ આગને જોલવવા આવ્યો છું.”

“કેવી રીતે...?”

“મહારાજની મુકિત કે મોત વડે! એમની બંદી દશા ને આંખે અંધાપો મહારા એકલાનો નથી પણ સારાય દેશનો છે. એ અંધાપાની આગને જોલવવા આવ્યો છું, સહમજી !”

“એ આગને જોલવવી સહેલ નથી. એની આંચ તો કદાચ ત્હમને પણ આળીને બરમ કરશે !”

“એના સિવાય ત્હારા જેવી અધમ અને મતલબી સ્ત્રી પાસેથી અન્ય આશા પણ શી રખાય ?” ચંદે કરડાકી બતાવી.

“બદરાજ ! મહારો ધંધો અધમ છે એથી તમે મને અધમ કહો છો, પણ એટલી હું અધમ નથી. જરા જોલતા વિચાર કરો...આખરે હું પણ માણુસ છું જ.” ચિત્રરેખાના સ્વરમાં ખિન્નતા ને ગ્લાનિએ પ્રવેશ કર્યો.

“ચિત્રરેખા ! જો ત્હારામાં માનવતા હોત તો તું આવું જોલતાં લાજ મરત ! ત્હારામાં અધમતા ન આવી હોત તો અહેસાનેને આટલા જલદી છુટી જવાનું પાપ ન કરત. જે ધરતીએ ત્હને જન્મ આપ્યો,

જેના સત્રાટે ત્હને સરંક્ષણ આપ્યું, એ દેશ અને રાજ માટે ત્હારા દિલમાં મમતા હોત ! એમના પ્રત્યે પ્રેમ અને બક્ષિત હોત, એમની સ્વાધિનતા એ ત્હારી સ્વાધિનતા બની હોત. એમનો શત્રુ ત્હારો શત્રુ બન્યો હોત !

ત્હારા સિંહ જેવા સત્રાટને જેણે પાંજરામાં પૂરી આંખે અંધાપો આપ્યો; ત્હારી માતૃભૂમિની આઝાદીને જેણે છીનવી લીધી, એવા પરદેશી સુલતાન માટે તારા હૈયામાં ઘૃણા અને નફરત હોત, એ તને આમ હરમખાનાને ન શોભાવવા દેત, સ્હમજી !” ચંદ આવેશથી ધૂરકયો.

“કવિરાજ ! એમાં હું શું કરું ? હું તો માત્ર ગુલામ છું !” ચિત્રરેખાએ લાચારી બતાવી.

“ચિત્રરેખા ! ગુલામ તો હું અને તું બંન્નેય છીએ ! પ્રત્યેક વિજેતાની નજરમાં પરાજિત ગ્રન્થ ગુલામ છે. પણ એથી શું થયું ? ગુલામીની અધમ અવદશાનો અંત લાવવામાં મને સાથ આપ, સહાય કર...” આંખમાં તિક્ષ્ણતા લાવી ચંદ ચિત્રરેખા તરફ નિદાણી રહ્યો.

“કૃપી રીતે...”

“આજની રાત તું મને અહીં છુપાવ ! આવતી કાલે મ્હને સુલતાન પાસે મોકલી આપ અને જણાવ કે મ્હને મહારાજ પૃથ્વીરાજને મળવા દો પછી હું છું ને એ છે. જેવા પડશે તેવા દેવાશે ! આ કામ તો તારા ડાખા હાથનો ખેલ છે, સ્હમજી !”

“કવિરાજ ! આજની રાત તો તમે નીરાંતે રહો, આવતી કાલે હું ત્હમારી મુલાકાતનો બંદોબસ્ત કરીશ.”

“તો હવે મ્હને ચિંતા નથી ! આડી અવળી વાત મૂકી હવે કંઈ ખાવાનું હોય તો આપ.” ચંદનો આસ બરાબ આવતાં એ એકદમ શાંત બની ગયો અને આસપાસ નજર ફેરવવા લાગ્યો.

“હા, લઈ આવું” કહેતાં ચિત્રરેખા એક આછા રિમ્મત સાથે બની થઇ અને અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઇ.

પચીશ વર્ષની આ બર જોબનવંતી નારીના અંગેઅંગમાંથી અદ્ભુત લાવણ્ય ટપકતું હતું: એના નયન શરના ધસારે લલ લલા મહારથીઓ મ્હાત થતા હતા. એની કાળી બક્ટિમાં યુગ્વતા બ્રમરોએ અનેક જાણુને વ્રાયલ બનાવ્યા હતા. એના કંઠની માધુર્ય અને મોહક છટાએ અનેકને એની પ્રશંસા કરતા બનાવ્યા હતા. ઘેરી સુલતાન પણ જેમાંનો એક હતો. એથી આજે આ વારાંગના નારી ગીઝનીના શાહી હરમખાનની શોભા બની રહી હતી !

આ વારાંગનાના મનમાં ચંદે માતૃભૂમિની મમતા જન્માવી. એની સુષુપ્ત ભિમિંઓને પ્રકટ થવા પડકારી. જિન્દગીની બ્રમણમાં બટકતી આ નારીને સાચું કર્તવ્ય દાખવ્યું. અને એમાં સાંપડેલી કાયમાળી ઉપર હરખાતાં એના આવવાની આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યો.

થોડીવારે ચિત્રરેખા પાછી આવી, અને એણે ચંદને ખાવાનું આપ્યું. ચંદે ભૂખને શમાવવા ઝડપથી ખાવા માંડ્યું. ચિત્રરેખા પોતાના આ દેશમાંધવની સાચી ભક્તિ અને કર્તવ્યપરાયણતા જોઈ આશ્ચર્ય મુગ્ધ બની કવિ ચંદને અતૃપ્ત નયને આભાર અને માનની બાવબરી નજરે નીરખી રહી.

+ + +

ખીજે દિવસે સંખ્યા સમયે ચંદ સુલતાનના એક સિપાહી સાથે ગીઝનીના કિલ્લામાં આવેલા કારાવાસમાં ગયો. કારાગૃહનો બચંકર દેખાવ જોઈ એને બચંકર કમકમાં આવ્યાં. આ બચાનક એકાંતમાં એના સખા અને સમ્રાટને કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. જેને નિહાળવા એની ચક્રાર આંખોની દૃષ્ટિ વ્યાકુળ બની રહી હતી. સાથે ચાલતા મશાલચીની મશાલના અજવાળામાં એણે એક કાળી કોટડીમાં ઘુંટણ ઉપર ખેડેલા પૃથ્વીરાજને જોયો; શૃંગલાલ્યદ્વ અવસ્થામાં પણ એની ખેસવાની રીતમાં સમ્રાટને શોભે એવી ગૌરવભરી છટા હતી: ક્ષોભ અને સંકોચ બર્ષા કદમે ચંદ કોટડીમાં ગયો. પગલાંનાં અવાજે

ચૌહાણ સાવધાન બન્યો. એની મિંચાએલી આંખોવાળું મોઢું એણે ઊંચું કર્યું.

એના ચહેરા ઉપર શૌર્યનું અવર્ણનિય તેજ પ્રકાશી ઊઠ્યું. ૪૫ વર્ષના આ પ્રૌઢ ક્ષત્રિય વીરના અંગે અંગમાંથી આત્માને પણ અદ્ભુત શૌર્ય નીકળતું હતું. એના જંજીરમાં જકડાએલા હાથમાં આગાધ બળ હતું હોય એમ દેખાતું હતું. એની આંખોની જગ્યાએ ઊંડા કૂવા હતા. એના ઘૂંટણ પાસેથી ફાટેલા પાયજામાંનાં લોહીનાં રાતાં ધાખાં દેખાતા હતાં. આ દૃશ્યને જોતાં ચંદના કાળજામાં વિષ દંશ થયો હોય એમ કાળી વેદના જાગી. એકદમ એ પૃથ્વીરાજની પાસે ગયો; એના મ્હોંમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યા, “મહારાજ!”

“કાણુ ચંદ?...મહાકવિ...મહારા મિત્ર” ચૌહાણનો ઊર્મિભર્યો સ્વર સંભળાયો.

“ઓ ! ભગવાન ! મહારાજની આ દશા !” ચંદની આંખોમાં આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં.

“ચંદ ! હવે મને મહારાજ કહેવાનું મૂકી દે ! હું તો માત્ર એક કેદી છું !”

“કેદી ઘેરીના, મહારા નહિ, મહારા તો મહારાજ છે. મને એટલો વિશ્વાસ છે કે તમારું શરીર કેદી બન્યું છે, મન નહિ. દેહ બંને કેદી રહ્યો છતાં આત્મા તો આઝાદ છે ને ? જે દિલ્હીમાં હતો તેજ અહીંયાં છે ! સિંહ જેમ પાંજરામાં પુરાવા છતાંય સિંહ કહેવાય છે તેમ આત્મા પણ આઝાદ રહે છે !” કહેતાં ચંદના સ્વરમાં સ્વાધિનતાનો ગર્વ રણકયો.

“ચંદ, જો તું સિંહને સિંહ રાખવા માગતો હોય તો ક્યાં છે તારી તલવાર ? અને ઉડાવી દે આ ગરદન ! ગૌરવભંગ દેહની ઔરવાન્વિત દેહીને જરૂર નથી. ક્યાં છે ? લાવ, તલવાર !” કહેતાં પૃથ્વીરાજ સહેજ ટટાર થયો.

“મહારાજ, તલવાર તો તુર્કના સિપાઇઓએ દરવાજા ઉપર લઇ લીધી !”

“તલવાર લઇ લીધી, તો તારા હાથ કેમ ન કાપી લીધા ? નીચ કાયર....ચંદ તું આજે આત્માહિન બનીને મારી પાસે આવ્યો છે. એના કરતાં તો ન આવ્યો હોત તો સારું ! તને ખબર છે, કે વીરનો આત્મા એની તલવાર છે !” પૃથ્વીરાજે જોરથી દાંત કચકચાવ્યા.

“જાણું છું મહારાજ ! પણ ધોરીનો હુકમ હતો !”

“અને એ હુકમનો તું આજાધારી સેવક ?” કહેતાં પૃથ્વીરાજના ચહેરા ઉપર ધૃણા અને નફરત આવ્યાં.

“સેવક તો હું સમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો—જેની આપેલી સંરક્ષણની કટાર ભેડમાં છુપાવી લાવ્યો છું.” સાવધાન બનતાં ચંદ ધીમેથી બોલ્યો.

“ઓહ ! મહારા મહા કવિ મિત્ર—સરદાર ! અરે હું ભૂલ્યો. તું ક્યાં છે ? લાવ તારા હાથ ચૂમું. તું ક્યાં છે, એ પણ મને નથી દેખાતું ! ખેર ! હવે તું જલદી મહારા જીવનની આ બચાંકર ઝંઝાવાત શી શાંત આગને ઓગાવી નાખ !—એનો અંત લાવ !” પ્રસન્નતાના હર્ષવેશમાં પૃથ્વીરાજ આવી ગયો.

“મહારાજ ! જરા થોભો ! મહારા મિત્ર અને મહારાજની આ અવદશાને હું નથી જોઇ શકતો. માટે પહેલાં મને મૃત્યુને ભેટવા દો !”

“અરે ! ચંદ, જલદી કર—!” કહેતાં પૃથ્વીરાજે એની છાતી સહેજ આમળ ધરી.

“મહારાજ ! વાર નથી કરતો. હમણાં એકજ ક્ષણમાં આ કટાર આપણાં કલેવરમાં ભોંકાઇ જશે ! અને આ દુઃખ અને ચાતનાઓનો અંત આવશે ! માટે મને પહેલાં આપના પ્રતાપી પગને પૂજવા દો !—મસ્તકને અંતિમ સ્નેહની આખરી નિશાની અર્પવા

હો!" કહેતાં ચંદે પૃથ્વીરાજના મસ્તક અને ચરણને ચૂમી ભેટમાંથી કટાર કાઢી પોતાની છાતીમાં મારવા હાથ ફેલાવ્યો.

ત્યાં તો "ખખરદાર!"ની ગર્જના સાથે સુલતાન કોટડીમાં આવ્યો ને ચંદનો કટારવાળો હાથ પકડી લીધો. ચંદનો ચહેરો છોબીલો પડી ગયો. એની આંખોમાં સુલતાન સામે ક્રોધ અને વૃણા ચમકી રહ્યાં.

"ચંદ! શાયર થઈને જિન્દગીને આટલી સરતી સ્હમજે છે? ત્હને એટલી પણ ખખર નથી કે મહારા ઘરમાં શું થાય છે તેનું મને ખાન નહિ હોય? આ ગીઝની છે, દિલ્લી નહિ, સ્હમજ્યો? અહીંની દિવાલોને પણ મહારી આંખો છે, એ વાત જરૂર સાચી છે કે ત્હારા જેવો સ્વામિભક્ત સરદાર ખીજે નહિ મળે! જે માલિકની અવદશા નહિ જોવાતાં-આપઘાત કરવા તૈયાર થાય! ખરેખર, ત્હારી આ વફાદારીની હું ઈર્જીત કરું છું. ખોલ, તારે શું ઇનામ જોઈએ?" વિજેતાના ઘમંડથી સુલતાન ચંદ સ્હામે જોઈ રહ્યો.

"ઇજ્જત! ઇજ્જત અને ઇનામ તો દુનિયામાં ઇમાનદાર ઇન્સાન આપી શકે છે સુલતાન પાસે ઇનામમાં આપવા જેવું શું છે?"

"તો શું? મહારી પાસે ઇજ્જત નથી...ઇમાન નથી અને ઇનામમાં આપવા જેવું કંઈ પણ નથી, કેમ?" સુલતાન ચંદ સામે ધૂરડી રહ્યો.

"જી," નિર્ભયતાથી ચંદે ક્રોધ દાખવ્યો.

"અને આ આંધળો ઇજ્જતદાર છે? એટલા માટે તું હમણું એના કદમ ચૂમતો હતો નહિ? તો પછી એની આંખોને કેમ નથી ચૂમતો? જો કેટલી ખૂબસૂરત લાગે છે?" વ્યંગમાં ધોરી હસવા લાગ્યો.

"ખૂબસૂરત! ખૂબસૂરતીને સુલતાન શું જાણે? સુલતાને તો ફક્ત આ સિંહની આંખોને ખોતરી લીધી છે. છતાં એના દિલની આંખો હજી જાગત છે. ને એમાં જે ખૂબસૂરતી ભરી છે એ સુલતાનમાં નથી" મેઘગર્જના શો ચંદનો સ્વર ગાજી ઊડ્યો.

“દિલમાં આંખો છે? ઠીક, ચૌહાણ, તું મને કંઈ આંખો વડે જુએ છે? કહે જોઈએ!” સુલતાને પૃથ્વીરાજ તરફ ફરીને પુછ્યું.

“ઘેરી, તારા જવાને હું નથી જોઈ શકતો એ મારું સૌભાગ્ય છે. અને જો જોઈ શકતો હોત તો હું તારા જવાનો ચહેરા જોવાનું પસંદ ન કરત! હું તને શું જોઈ? તું જ તારા એ દિવસોને યાદ કરી જો કે જ્યારે મારા એક જ તીરે રણબૂમિમાં તારો તાજ હવામાં અદ્ધર ઉડાડ્યો હતો!” કહેતાં પૃથ્વીરાજના ચહેરા ઉપર સિંહની સ્વાભાવિક સ્વાધિનતા ચમકી ઉઠી.

“હવે આંધળા! તારા તીરની વાત જવા દે! તારા તીરની જગ્યાએ તો મારી સોયો ઠીક કામ આવી છે.” સુલતાને બેદરકારી અતાવી. “સુલતાન એ સોયોની શયતાનિયત ઉપર ગર્વ ન કરશો. આંધળા સિંહના તીર તો હજી અવાજ ઉપર કારગાર થાય છે.” એકદમ ઉત્સાહમાં આવી જઈ ચંદે પોતાની યુક્તિ અજમાવી.

“અવાજ ઉપર તીર?”

“હા! એમાં આંખોની જરૂર નથી.”

“તો મારે આ આંધળાની તીરંદાજી જોવી પડશે!”

“જરૂર જુઓ, આજે નહિ તો આવતી કાલે” ચંદે દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“અને આ આંધળાનું તીર અવાજને ન ભેદી શક્યું...તો?”

“તો સુલતાનનું તીર મારી છાતીને ભેદશે! અમારાં તીર અને વચન એક જ હોય છે.” ચંદે સ્વસ્થતાથી શ્રદ્ધા દર્શાવી.

“શામાશ કેદી! તારી કરામત ઉપર તારો આ શાયર મગરૂબ લાગે છે.” પૃથ્વીરાજ તરફ ફરી સુલતાન બોલ્યો. મહારે એની મગરૂબી ઉતારવા ખાતર પશુ તારી તીરંદાજી આવતી કાલે દરબારમાં જોવી પડશે.”

“જરૂર જોજે! અને તારા પૂર્વજોને યાદ કરજે!” ગંભીર બની ચૌહાણે કહ્યું.

“હાં ! જરૂર જોઈએ, અને જો તીર ચૂક્યો છે તો જીવતાં તારી આમડી ઉખડાવીશ ! સ્થમજ્યો આંધળા !”

“તારી આવી ધમકાઓનો હવે મને ડર નથી !”

“ઠીક ત્યારે કાલે સહવારે વાત ! ચાલ ચંદ, તારી મુલાકાતનો સમય પૂરો થયો છે,” કહેતાં ઘેરી ચંદ તરફ ફર્યો.

“સમય બતાવવાનું કામ તો સિપાઇનું છે, સુલતાનનું નહિ !”

“તું” મને સિપાઇ સ્થમજી લે ! ચંદ.” કહેતાં ચંદને સાથે તેડી સુલતાન કાટડીની બહાર નીકળ્યો; અને આ ગર્વિષ્ટ ગુલામોની પામરતાને મનમાં હસવા લાગ્યો. જ્યારે ચૌહાણનું હૈયું એના મિત્ર અને મહાકવિ ચંદે અજમાવેલી યુક્તિ ઉપર હર્ષ અને ઉલ્લાસથી થનગતી રહ્યું. બહાર ઉભેલા પહેરેગીરે કાટડીનું બારણું વાસી દીધું. અને સારાય કારાવાસમાં પહેલાં હતી એવી ઘેર શાંતિ પ્રસરી ગઈ.

x

x

x

ખીજે દિવસે ગીઝનીના કિલ્લામાં આ તીરંદાજનો તમાશો જોવા જંગી દરબાર બરાયો: આ દરબારમાં અમીરો હતા ને ઉમરાવો હતા; સરદારો હતા ને સૈનિકો પણ હતા: સોદાગરો હતા ને સામાન્ય પ્રજાજનો પણ હતા: દરબારમાં સૌ કોઇએ એ દિવસે હાજરી આપી હતી, કારણ કે આ અદ્ભુત તમાશો નિહાળવા સૌ કોઇના દિલમાં કુવૃદ્ધલવૃત્તિએ પ્રબળ જિજ્ઞાસા જન્માવી હતી.

સભાની બરાબર મધ્યમાં સુલતાને કવિ ચંદની સુચના અનુસાર લોખંડના સાત મ્હોટા તવા બંધાવ્યા હતા: સૌથી મ્હોટા સાતમા તવા ઉપર સુલતાનને બેસવા માટે મશરૂ અને કિનખાબની જરિયાન ગાદી ગોઠવી હતી. જ્યારે સૌથી નીચે પૃથ્વીરાજને શરસંધાન કરવા માટે જગ્યા રાખી હતી.

દરબારમાં કવિ ચંદ અને ચૌહાણ એક ખૂણામાં બે નાગી તલવારના પહેરા હેઠળ કેદીની અવસ્થામાં બિમા હતા: પૃથ્વીરાજના હાથમાં

ભારે બેડીઓ રાજચિન્હ જેવી શોભી રહી હતી : આ બન્ને જણની ઊભા રહેવાની છટામાં શ્વરવીરને શોભે એવી આકર્ષક છટા હતી : એમના વિલાએલા વદન ઉપર વિજયનો ઉલ્લાસ વિલાસી રહ્યો હતો.

થોડીવારે સભામાં સુલતાનની પધરામણી થઇ. સભાના લોકોએ એને ઊભા થઇ કુર્નિશ બગવી : અને જતાં જતાં સુલતાને ચંદને તૈયાર થવા સૂચના આપી : ચંદે ચૌહાણની બેડીઓ ખોલી નાખવા માગણી કરી : સુલતાનની આજ્ઞા થતાં બાબુમાં ઉભેલા પહેરેગીર સિપાઇએ બેડીઓ ખોલી નાખી. સુલતાને સાતમા તવા ઉપર પોતાની બેઠક લીધી અને સભામાં એકદમ શાંતિ પ્રસરી ગઇ.

“ચાલ ! ચંદ ! બતાવ ત્હારી કરામત ! રોપથો સુલતાન ગબર્યો. ચંદ અને ચૌહાણ ત્યાંથી તવા પાસે ગયા : અને સભામાં બેઠેલા લોકોનું ધ્યાન એમના તરફ ખેંચાયું. એક સિપાહી આવ્યો અને ચૌહાણના હાથમાં એના કેદ પકડાતી વેળાનાં ધનુષ અને બાણ આપી ગયો. ચંદે એક વાર ચારે કોર દૃષ્ટિ ફેરવી અને કોઇ ન બુલે તેમ એ ચૌહાણના કાન પાસે જઇ બયડ્યો ; ને પોતાની બેઠ આગળનું અંગરખું ખૂલી ન બય તેની સંભાળ લીધી.

“સુલતાન તવાને કાંકરી મારે એટલે અવાજ થશે : અને એ અવાજ ચૌહાણના તીરનું નિશાન બનશે” કહેતાં ચંદ ગંભીર બની આસપાસ નજર ફેરવવા લાગ્યો. સુલતાને તવાને કાંકરી મારી. અને ‘કડીંગ’ અવાજ કરી એ નીચે પડી. જેમ આકાશમાં મેઘાડંબર ગાજે એમ વચ્ચે કવિ ચંદનો ખુલ્લું કંઠ ગાજી ઉઠ્યો. “ચાર બાંસ ચોખીસ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ, એ તે પર સુલતાન હે મત ચૂકો ચૌહાણ ! જે બાણે રામે રાવણ ઉઘેદ્યો—અર્જુને કણ્વિના શિરચ્છેદ કર્યો—ભગવાન શંકરે ત્રિપુરાસુરને હણ્યો—અને ભ્રમરે લક્ષ્મણના હાથ વીંધ્યા ; આજે એજ બાણ ત્હારા હાથમાં છે માટે હે અન્નમેરપતિ ! ત્હને હું ચંદ દુર્ગાના વરદાયી સાચું જ કહું છું કે મોટા તવા ઉપર સુલતાન છે જેને ચૂકીશ નહિ !”

ધરતી ઉપર આભમાંથી વીજળી પડે તેમ પૃથ્વીરાજે કાન સુધી ખેંચેલ ધનુષ્યમાંથી સનનન...કરતું આણુ છૂટ્યું અને સાતમા તવા ઉપર બેઠેલા સુલતાનના બાલમાં જમ યોટ્યું. આણુ ભોંકાતાં સુલતાન ધબ દબ નીચે પડ્યો.

“ગજબ થયો! ગજબ થયો!” કરતા સભાના લોકો એકદમ ઉભા થઈ ગયા:—સભામાં ચારેકાર હાહાકાર મચી રહ્યો: આ હાહાકારમાં ચંદે ભેઠમાં છુપાવેલી કટાર કાઢી પૃથ્વીરાજના હાથમાં આપી. એક આંખના પલકાર માત્રમાં પૃથ્વીરાજે “જબ એક લીંગજી”ના ઉદ્ગાર સાથે પોતાની છાતીમાં મારી, અને બીજા ઉચ્ચારે ચંદની છાતીમાં ભોંકી દીધી: આ દૃશ્ય જોઈને સભાના એક ખૂણામાં બેઠેલી ચિત્રરેખાનના હૃદયમાંથી “શાખાશ ચૌહાણુ” એ ઉમળકાભર્યો ઉદ્ગાર સરી પડ્યો ને લોકોના શોરમાં શમી ગયો.

તીરથી જખમી બનેલા સુલતાન પાસે સરદારો ને સિપાહીઓ બહાવરા બની દોડી આવ્યા; અને જુએ છે તો થોરી આખરી શ્વાસ ધૂંટી રહ્યો છે. ‘પકડો બદમાશ’ને કહેતાં સિપાહીઓ તવા તરફ ગયા. ચિત્રરેખા પણ ઉડીને તવા નીચે આવીને એ જુએ છે તો દોષ ચિર વિરહી સ્વજનો પરસ્પર ગળામાં હાથ નાખી એક બીજાને ભેટતા હોય એમ ચંદ અને ચૌહાણુના દેહોને એણે દીઠા. આ દૃશ્યને જોતાં એના હૈયામાં અદૃષ્ટ એવી વેદના જાગી: એનું તેજસ્વી વદન મ્હાન બની ગયું: એના અંગે અંગમાં શિથિલતા વ્યાપી ગઈ—એને ત્યાંથી ખસવાનું મન થયું નહિ.

—અને ક્યાંય સુધી એ રૂપગર્વિતા હિન્દવાસી વારાંગના નારી કોઈ વીરાંગના એના વીરને વિદાય કરે એમ સજલ નેને—અદૃષ્ટ ભિન્નિવિહવલ બની પોતાના આ દેશ બાધવોના મૃત દેહોને નિહાળી રહી.!!!

વ ર રા જી

સં સારમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને અપૂર્ણ છે: જીવનની અપૂર્ણતા બન્નેમાં નૈસર્ગિક છે. જેને તેઓ પરસ્પર પરિપૂર્ણ કરી શકે છે. આ પૂર્ણ થવાની નૈસર્ગિક પદ્ધતિ એટલે લગ્ન । લગ્ન માનવ જીવન માટે એક અનિવાર્ય પ્રસંગ છે. કારણ કે એમાં માનવ આત્માઓના એકબીની અનોખી ને પુનિત ભાવના રહેલી છે એમ આપણા શાસ્ત્રકારોનું કહેવું છે. અને આ એક્ય, એની પવિત્ર ભાવના જીવનમાં સચવાય એટલા માટે ભગવાન મનુએ લગ્ન જેવી પુનિત પ્રથાનું નિર્માણ કર્યું છે. કારણ કે એમાં જ માનવીનું કલ્યાણ છે । પરંતુ આજની જીવન વ્યાપારની વ્યહવારિકતાએ આ લગ્ન જેવી પુનિત પ્રથાને કેવી વિકૃત બનાવી છે. એ જેવા માટે આપણા સંસારના વિસંવાદી પ્રસંગોજ પૂરતા છે. આવા એકાદ માનવ જીવનના કલંક જેવા પ્રસંગનું સત્ય શબ્દ ચિત્ર આપું તો તે અઘટિત નહિ લેખાય ।

મારા પુરાણની આટલી લૂભિકા બાંધ્યા પછી ચે હું એટલું જ કહું છું કે આ એક સત્ય ઘટનાનું સાચું સ્વરૂપ છે એમ સમજી તેને અંતરના ઉમળકાની અંજલિથી બીજવશે તો કૃતાર્થ થઇશ !

જ્યારે હું ઉત્તર યુજરાતની મુસાફરીએ જઈ છું; ત્યારે ત્યારે એની સ્મૃતિ મારા વિસ્મૃતિના ઘાટ થરમાંથી જેમ કાઢ મેઘાચ્છાદિત શ્યામ ઘટામાં વીજળી ઝળકે એમ ઝબકી જાય છે. એનું અજવાળું અંતરમાં એક નિર્મલ અને નાજુક નવોદા નારીનો ચહેરો ઉપસાવે છે. એ ચહેરાની નિર્દોષતા અને નજીકત ઉપર ઢોળાએલી દુન્યવી દુસ્તરની કાળાશ એની કઠોરતાની કૂર કલ્પના આપે છે. એના નમણાં નયનોમાં ચમકી રહેલી સ્થિર જ્યોત એના ઝોઠ ઉપર સદાય રમતા સોહામણા સ્મિતને જાણે કાઢ સંસારી શાસને શોષી લીધું હોય એમ શિકાયત કરે છે. પરંતુ આ શિકાયતના શબ્દો એના હૈયામાંથી હોઠ ઉપર આવતા નથી: જેવી એની દૃષ્ટિ સ્થિર અને શાંત છે તેવી સ્થિર શાંતિમાં સમાધ જાય છે.

...હોય આ વિલાયેલા વદને મ્હને અદ્રષ્ટ રીતે આકર્ષ્યો-મુઝ ખનાવ્યો હતો, કેમકે એ મોહક વદન મુઝવાનું હતું; જેને નિહાળવાનું નથીજ મને મારી એક મુસાફરીમાં થયું હતું.

અષાઢ માસના આકળા ઉકળાટમાં આખા દિવસભરની મુસાફરીથી મ્હારા અંગે અંગ અકડાઈ ગયાં હતાં. ટ્રેનમાં ખેસી રહેવાનો કંટાળો આવ્યો હતો. એટલે ઉકળાટ અને આળસમાંથી રાહત મેળવવાની આશાએ સાંજના છ વાગતાં કલોલ સ્ટેશન આવ્યું એટલે હું નીચે ફતર્યો: અને આમ તેમ પ્લેટ ફોર્મ ઉપર આંટા મારવા લાગ્યો. આમ થોડીક ક્ષણો વીતી હશે ને ટ્રેને ઉપડવાની વ્હીસલ વગાડી એટલે હું મારી જગ્યાએ પહોંચવા ટ્રેનના મારા ડબ્બા તરફ ધસ્યો. જે ડબ્બામાં હું બેઠો હતો તેના બારણા આગળ કેટલાક સ્ત્રી પુરુષોનું ટોળું જમા થયું હતું. જેને વીંધીને જતા મ્હારે ભારે મુશ્કેલી વેઠવી પડી. અને એટલામાં ટ્રેન ઉપડી-જેમ ભૂમિ ઉપર ગુંચળું થઇને પડેલો બોરીંગ સરકે એમ!!!

જેવો હું મારી જગ્યા ઉપર બેસવા જઈ છું તો ત્યાં એક નવીન ગૃહસ્થને ગોઠવાએલા જોયા. ક્ષણેક વાર હું જગ્યા માટે આશ્ચર્યથી અર્થસૂચક દ્રષ્ટિએ એમને તાકી રહ્યો: પણ એમની

વૃત્તિ મને જગ્યા કરી આપી, ત્યાં બેસવા દેવાની લાગી નહીં. જેથી સત્તા દાખવી એ જમ્મક આદમીને બાબુએ ખસેડ્યા, ને હું મારી અસલ બારી પાસેની સીટ ઉપર બેસી ગયો. હું આમ બેઠો તે એમને ન ગમ્યું હોય તેમ એમના સખત બનેલા ચહેરાના કચવાટ ઉપરથી દેખાતું હતું. પણ મારે એવા કચવાટની શી પડી હતી?...અને જ્યાં સામેની સીટ ઉપર બેઠું છું તે ત્યાં બરાબર મારી સામે એક નવયુવતી અને કિશોર બેઠેલાં નજરે પડ્યાં. જ્યાં મારી મોટી બહેન અને લાભી બાબુમાં બેઠેલાં હતાં: આ બંનેને જોતાં મને કાકાના કચવાટનું કારણ સમજાયું કારણ કે ત્યાં અકસ્માત બે બુવાન હૃદયની ચાર આંખો થવાનો સંપૂર્ણ ભય હતો. અને આવા ભયની આશંકા પેલા જમ્મક આદમી જેવા જુની પેઢીના માણસને મ્હારે માટે જન્મે એ સાવ બાજબી હતું; કેમકે ગમે તેવો ત્રહાય હું આજની પેઢીનો બુવાન હતો !!!

+ + +

જ્યારે પ્રવૃદ્ધ જોખનની માદક તાઝગી પેલી નવયુવતીના છટાદાર અંગે અંગમાં વિકસી રહી હતી. જેનું ઊઘડતા ગુલાબ જેવું મોહક રૂપ મુગ્ધનિય દેખાતું. આ મોહકતાને એનો એ વખતનો લેખાશ વધુ મોહક બનાવતો હતો. એનો ગૌર સહેજ ભરાવદાર દેહ ઉમદા રેશમી વસ્ત્રો અને કીમતી અલંકારોથી અલંકૃત બનેલો હતો. જે એ સારા કુટુંબની કોઈ વહુવાર હશે તેની પ્રતીતિ આપતાં હતાં. એણે ચહેરા ઉપર મલાળાં માટે સહેજ આગળ ખેંચેલા સાડલામાંથી તગતગી રહેલી એની ચમકતી આંખોની દ્રષ્ટિ કોઈ અદ્રષ્ટ વેદનાથી સજગી રહી હોય એવી તેજસ્વી અને ધારદાર લાગતી. એના વિશાળ લાલ ઉપર કંકુની લાલ પિયર હતી. તેમજ એના હાથની હથેળીઓ અને પગની પાની પણ રાતાંચોળ પિયરેલાં હતાં. અને આ પિવરના રંગ સાથે સ્પર્ધા કરતી હોય એમ એની આંખો પણ આંસુથી લાલચોળ બની રહી હતી.

આ અશ્રુની લાલીએ મારા હૈયાને લાગણીની ધુન્નરીથી ધુન્નવ્યું; આ નમણાં નયનોમાં શાનાં આંસુ થીજ્યાં હશે? હર્ષનાં કે શોકનાં?

એના કોઇ આપ્તજન ઉપર આવી પડેલી અકસ્માત આફતનાં હશે?...સ્વજનોથી થતા વિયોગની વિષમ વ્યથાનાં હશે? ગમે તેમ પણ એક વાત ચોક્કસ હતી, કે આ નવયૌવના મુગ્ધાનારીના મોહક મૃદુ ચહેરા ઉપર કારુણ્યની કુમાશ પથરાએલી હતી. અને એ કુમાશની હેઠળ કોઇ અકથ્ય અને અસહ્ય વેદના આઘોટતી હોય એમ એના સ્તિગ્ધ વદનની સખ્ત બનેલી રેખાઓ દર્શાવતી હતી.

મારી બાળુમાં બેઠેલા પેલા વૃદ્ધ ગૃહસ્થની દ્રષ્ટિ વારંવાર પેલી નવયૌવનાની ચોકી કરતી હોય તેમ એના તરફ જતી, એથી મને લાગ્યું કે એ કાકા યુવતી તેમજ કિશોરના પુણ્ય પિતાશ્રી હશે. અને તેઓ બંને પરસ્પર ભાષ બહેન થતાં હશે. કારણ કે કાકાની ઉંમર આશરે ૫૦ જેવડી હશે પરંતુ દેખાવે ૪૦ જેવડા લાગતા હતા. પરંતુ આ બધામાં મને એક વાત વધુ વિસ્મયજનક લાગી કે જ્યારે આ જમ્મદ આદમીની ઉંચ દ્રષ્ટિ નવયૌવનાના તરફ જતી ત્યાં એ યુવતિનાં લજ્જા ભર્યાં નયન નીચે ઢળી જતાં; ને ચહેરા ઉપર અણુગમાના અતિ તિવ્ર ભાવો છૂપી રીતે ચમકી જતા.

આમને આમ થોડીક ક્ષણો પસાર થઇ ત્યાં પેલી નવયૌવના બારી તરફ મુખ ફેરવીને બેઠી. એની બાળુમાં બેઠેલા કિશોર સાથે મ્હારા ભાભી વાતોએ વળગ્યાં. આ વાતો અને દ્રેષનના ‘ખટાટ-ખટ ખટાટ-ખટ’ અવાજ વચ્ચે પણ કોઇના હિંમ્મકાં ભરી ભરીને રડવાનો કરણ અવાજ આવ્યો. અવાજ સાંભળી મારી દ્રષ્ટિ નવયૌવના તરફ ગઇ ત્યાં મેં એની આંખોમાં ચોધાર આંસુને વહેતાં નિહાળ્યાં. મારા હૃદયે ભારે અનુકમ્પાનો આચક્રો અનુભવ્યો. ને મનમાં વિચાર આવ્યો કે એનું કોઇ અંગત રસેદી કે આપ્તજન આફતમાં હશે અગર બિમાર હશે એટલે રડે છે. ને એથીજ આ કાકા એને તેડી જતા લાગે છે, પણ મારાથી પેલા કિશોરને પૂછી દેવાયું-“ભાઇ; આ તમારા બહેન કેમ રડે છે?”

“એ મારાં બહેન નથી, પણ બા છે!” પેલા વાચાળ બાળકે મને પ્રત્યુત્તર આપ્યો. આ સાંભળીને પહેલાં તો હું આશ્ચર્યથી આભો બની ગયો. કેમકે જેણે જીવનની સોળ કે સત્તર વસંત માંડ નિહાળી હશે તેવી આ નવયુવતી આવડા મોટા દીકરાની ‘મા’ ક્યાંથી બને? અને કદાચ સાચેજ તે ‘મા’ બની હોય, પણ મહેને અજાણ્ય પમાડનારી વાત લાગી. આ વાત જરા અજુગતી હતી. પણ અશક્ય નહોતી કારણ કે એ પેલા કિશોરની સાવકી ‘મા’ થઈ ચૂકી હતી જે પાછળથી મારા જાણવામાં આવ્યું. અને જ્યાં બીજો પ્રશ્ન પૂછવા જઈ છું ત્યાં પેલા વૃદ્ધ કાકાની અતિ ઉગ્ર દૃષ્ટિ કિશોરને ડારવા લાગી. કિશોર એકદમ ડહાંધને ચૂપ બની ગયો. મ્હારો પ્રશ્ન એમને ન ગમ્યો હોય તેમ વૃદ્ધનો ચહેરો સખ્ત બની ગયો. એટલે હું ચુપચાપ મારી જાગેલી જિજ્ઞાસા વૃત્તિને દાબી પેપર વાંચવા લાગ્યો.

આમ હું પેપર વાંચવામાં લીન હતો અને ગાડી લગભગ સાબરમતી સ્ટેશને આવી હશે ત્યાં પેલા કાકાએ મને પૂછ્યું:—

“આપને ક્યાં જવું છે?”

“મુંબઈ,” મ્હેં જવાબ આપ્યો.

“હીક, ત્યારે કેડનો સંગાથ. અમારે પણ મુંબઈ જ જવું છે. બૈરે બૈરાંને સહવાસ મળશે.”

“હા.” મેં ટૂંકમાં પતાવ્યું.

+

+

+

ગુજરાત મેલમાં પણ કાકા અમારી સાથેજ આવી એકજ કંપાર્ટમેન્ટમાં બેઠા. અહીંયાં મારાં ભાભી એમને આ નવીન સાંપડેલ સંગાથમાં પેલી યુવતી સાથે વાતો કરતાં હતાં. જ્યારે મને એમની વાતો સાથે કંઈ ખાસ દિલચસ્પી ન હતી એટલે મારું ધ્યાન એ તરફ ન હતું અને ભાભીનો સ્વભાવ વાતોડીયો છે એ કંઈ મ્હારાથી અજાણ્ય નહોતું. એટલે હું મારી રીત મુજબ ઉપરના પાટિયા ઉપર બિસ્તર બિછાવી આરામથી પડ્યો હતો.

પણ જ્યાં પેલા કાકા એમની જગ્યાએથી ઉઠીને પેલા જ કરવા સંડાસ તરફ ગયા એટલે લાભીના અવાજે મારું ધ્યાન એમના તરફ ખેંચ્યું—“મહેન્દ્રભાઈ ! આ જુન તો બચ્ચારાં હમણાંજ પરણીને સાસરે જાય છે. પેલા ઉઠીને ગયા એ એમના વર છે ને આ એમનો ઓરમાન દીકરો છે.” પેલા કિશોરને હાથથી ખતાવતાં કહ્યું અને ત્યાં તો કાકા ખોખારો ખાતા પાછા આગ્યા એટલે એ એકદમ ચૂપ બની ગયાં. હું એમની આ ચુપકિદી જોઈ સીગરેટ સળગાવી ફૂંકવા લાગ્યો.

... સીગરેટના ધુમાડામાંથી નીકળતાં વમજોની જેમ મારા મગજના હમણામાં પણ વિચારોનાં વમજો જાગ્યાં. અને મને પેલી યુવતીના અકથ્ય રૂઢનનો અર્થ સમજાયો. કારણ કે જિન્દગીની ફલક ઉપર એના જીવનની ભવ્ય અભિલાષાઓ સ્વપ્ન-ટૂકડા બની વિખરાઈ ગઈ હતી. જેની વ્યથા એના અંતરમાં આજોટી રહી હતી. એ અણપેખી વેદનાથી એની આંખો સળગી રહી હતી. ને એમાં આવેલા અશ્રુ વિરહની વ્યથાનાં નહોતાં, પણ અમળા હૃદયની અસહાયતાનાં હતાં ! જે પુરુષ આ ઉંમરે પિતા બનવાને લાયક હોતો; તેને પતિ બનેલો—વર રાજ બનેલો જોઈ મારા દિલમાં એના પ્રત્યે ધીર નફરત જાગી; કુદરત જેવા અપ્રતિમ કલાકારની સર્જેલી સંસારવાડીના રમણીય રૂપને વિરૂપતા આપતા—શુભ્ર જ્યોત્સના જેવા પેલા નવયૌવના મુગ્ધા નારીના જીવનમાં મને કલંકના કાળા ધાખા જેવો લાગ્યો. મારા હૈયામાં એના પ્રત્યે ઇર્ષ્યાનો ઉગ્ર આતંક સળગ્યો. એને કંઈક સંભળાવી દેવાની આવેશભરી વૃત્તિ થઈ આવી. પરંતુ મ્હારે એક અજાણી નૌવયોવના નારી સાથે શું નિસ્ખત...? જેના લાગ્યા હશે તે ભોગવશે !” એ વિચારે મારા આવેશને શિથિલ બનાવ્યો.

અને ત્યાં તો નડિયાદ રોશન આવ્યું. ટ્રેનની ગતિ જરા ધીમી પડી; કાકા એમની બેસવાની જગ્યાએથી ઉઠી જે તરફ પ્લેટફોર્મ આવતું હતું એ તરફની બારીએ જઈ કાઢની પ્રતિક્ષામાં ઉભા રહ્યા અને ગાડી ઉભી રહેતાં તેઓ નીચે ઉતર્યા, એટલામાં એક સોળ સત્તર વર્ષની યુવતી અને ત્રીસેક વર્ષની ઉંમરનો જુવાન એમને મળવા આવ્યાં

હોય તેમ એમના તરફ આવ્યાં, તેમની પાછળ ચાલતા કુલીના માથે એક નાનકડી બેગ હતી જે તેણે પેલા યુવકના ધસારે ટ્રેનમાં મૂકી દીધી.

“કેમ રમણુલાલ, મઝામાંને?” કાકાએ યુવાનને પૂછ્યું. પણ આ નવો આવનાર જુવાન જવાબ આપવાની દરકાર કર્યાં સિવાય સીધો ટ્રેનમાં ચઢ્યો, અને પેલી નવપરણિત યુવતી તરફ ગયો. અને પેલા કાકા ફરી પ્રશ્ન પૂછે ત્યાં તો—“બાપા! તમે આ શું કર્યું?” એમ પેલા યુવાન સાથે આવેલી નવીન યુવતીએ કાકાને સવાલ કર્યો.

“ત્યારે જાહેન, હું ક્યાં સુધી દુઃખી થાઉં? હજી તો મારી અર્ધી પણ નથી વીતી, સમજી બેટા! કાકાએ સહેજ ખિન્નતા ભરી નરમાશથી જવાબ આપ્યો.

“પણ બાપુ! તમારા લીધે તો મારો તો ભવ બગડવા બેઠો છે...એ મને કાઢી મૂકવાનું કહે છે—મને મૂકવા જ આહીં આવ્યા છે.” આ સાંભળીને કાકાનો ચહેરો સહેજ ફિક્કો પડ્યો પણ એમની રેખાઓ ગુસ્સામાં દ્રઢ બની. ને એકદમ ટ્રેનમાં આવી પેલા યુવકને લેવા માંડ્યો—“તમે શું સમજો છો રમણુલાલ, તમારા મનની અંદર! તમે કપિલાને કાઢી મૂકવા આહીં આવ્યા છો કે મળવા? હું ફરીવાર પરણ્યો એમાં તમારા બાપનું શું બગડ્યું? હજી તો મને પૂરી ચાલીસી પણ નથી થઈ અને પરણાવનારને આ પંચાત નહિ અને તમારે શી?”

“હવે રહેવા દો, તમારી સુક્રિયાણી વાતો! મને છેતરીને તમારી ડોળા જેવી દિકરી મારા ગળે વળગાડી—ને મને સાવ અંધારામાં રાખી મારી...પ્રિયતમ...જે એક રીતે મારી સાળા થાય છે તેને ખરાણે તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પરણી લઈ જવ છો એ શું સારું કરો છો, કેમ? તમારાં લગ્ન અત્યારે તો નનામી સાથે થવાં ઘટે છે, કન્યા સાથે નહિ સમજ્યા!” આટલું પેલો યુવાન બોલી રહે ત્યાં તો કાકા ગુસ્સાથી ફાટતા અવાજે બોલવા લાગ્યા.—“તમે તો જમાઇ છો કે જમ? હજી તો મૂંઢે તમારા જેવા કંઈકને મારી ખાંધ ઉપર વળાવી

આવવાની હિંમત છે. સમજ્યા! અને મારી પ્રિયતમ કહેતાં પણ લાજ નથી આવતી. હવે એ તો તમારી સાસુ થઈ...મા બરાબર, સમજ્યા !”

અને આ વાક્યુદ્ધ જ્યાં બરાબર બહારમાં આવે ત્યાં તો ટ્રેને ઉપડવાની બહીસલ મારી, પેલો યુવક બેઠો હતો ત્યાંથી એકદમ ઉભો થયો. ઝડપથી નીચે ઉતરતાં કાકાની પુત્રી અને એની પત્ની જે નીચે એક પગ અને બીજો પગ ટ્રેનના ફુટબોર્ડ ઉપર રાખીને ઉભી હતી તેને હાથ પકડી ટ્રેનમાં ખેંચી લઈ એકદમ ભોંય ઉપર ફેંદી પડ્યો અને બોલ્યો કે—“જા તારા બાપ પાસે, મારે તારી જરૂર નથી.” કાકા એની પુત્રીને નીચે ઉતરી જવા કહેવા લાગ્યા. પણ ત્યાં તો નીચે દોડતાં દોડતાં પેલા યુવકે જોરથી ચાલુ ટ્રેનનું બારણું વાર્યું. ટ્રેનની ગતિમાં વેગ આવ્યો. કાકા ગુસ્સાથી જેમ તેમ પોતાના નાલાયક જમાણને ગાળો ચોપડાવવા લાગ્યા. ને સુડી વચ્ચે સોપારીની જે રિયતિ થાય તેવી હાલતમાં આવેલી કાકાની પુત્રી ચોધાર આંસુએ રોતી મારી મોટી બહેનની બાજુમાં લપાઈને બેસી ગઈ.

“સાલો જમાઈ મળ્યો છે કે જમ ? નફરતને બોલતાં પણ શરમ નથી આવતી. કોઈ નાનું મોઢું તો જોતોજ નથી. મેં અને ખાનદાનનો દીકરો સમજી દીકરી આપી ત્યારે મારાજ માથે છાણું થાપવા માંડ્યાં છે. સાવ પાછ છે ! ફૂંકીને ફાકડો પણ ભરવા જેવું નથી. બોલો સાહેબ ! મેં બીજી વાર લગ્ન કર્યાં. તેમાં એના બાપનું શું બગાડ્યું ? હું અત્યારે જેને પરણી લઈ જઈ છું એ એની સાળી થાય ! પણ હવે એ સગપણ તો એની બહેન સાથે ગયું. તોય સમજતો નથી. ને મને સારીય નાતમાં ચગડોળે ચઢાવ્યો છે. મારા ઘરને ગંધેડે ચઢાવ્યું ને મારે આમ છાનાછપના હાથેવાળો કરે તેમ પરણીને જવું પડે છે; તે પણ એ પાછના પાપે !”

મને કાકાની વાતનો ઉત્તર આપવાનું મન થયું પણ પાછા એ કહેવા લાગ્યા—“બાઈશાળ ! રોટલાને દુઃખે અને મ્હારા ઘડપણના સહારા

માટે મેં આ લગ્ન ક્યું છે...અને તેમાં તો સારિય નાત મારી શત્રુ બની છે. આમાં મેં કંઈ ખોટું ક્યું છે ?”

“ના, ના, કંઈ નાહ...એ તો એમ જ ચાલે !” વિવેકને ખાતર મેં જવાબ આપી જગ્યા ઉપર જઈ આરામથી લંબાવ્યું. પરંતુ નિંદર મારી આંખોમાં આવી નહિ. ક્યાંય સુધી આંખો મીંચી હું પડ્યો રહ્યો. પણ ચિત્તમાં આવેલી ગ્લાનિ હું કેમેય કરી દૂર કરી શક્યો નહિ. ઉઘડું ઉંઘ વિના ખાલી પોલા મગજના લમણામાં વ્યગ્રતાને લીધે વિચારો જેમ જેમ આવતા ગયા તેમ તેમ મને કાકાને પેલી નૌચોવના નારીનાં માથાપ પ્રત્યે ઘોર ઘૂણા છૂટવા લાગી. કારણ કે તેઓએ પોતાની એક સાવ સાધારણ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ખાતર પોતાની વ્યવહારિક જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવા ખાતર, કે પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે કે પછી સામાજિક પરિસ્થિતિનાં પદ્ધતિ સરખાં રાખવા ખાતર એક દુનિયાના-સંસાર વ્યવહારના જીવન સંગ્રામથી અજાણી એવી યુવતીની જીવન નાવને સંસારની સપાટી ઉપર અસમાન અવસ્થામાં વહેતી મૂકી દીધી હતી; જે મારી દૃષ્ટિએ તો એક મહાન ગુન્હો છે. પરંતુ આ ગુન્હા કરતાં એમના હૈયાએ લાગણીની કેવીકે ધ્રુવરે અનુભવી હશે ?

એટલામાં વડોદરા સ્ટેશન આવ્યું. મેં થોડાંક પીવા નીચે ઉતર્યો ને કાકાને ચહા માટે પૂછ્યું પણ તેમને ઉંઘવાની ઇચ્છા હોવાથી ના પાડી જ્યારે બીજાઓએ ચહા પીધી. ટ્રેન ઉપડી જેવો હું ઉપર સૂવા જઈ છું ત્યાં કાકાએ પૂછ્યું-“જે તમારે થોડી વાર નીચે બેસવું હોય તો હું જરા ઉપર જઈ આડે પડએ થાઉં ?”

મને ઉંઘ આવતી નહોતી એટલે મેં “હા” પાડી. અને કાકાએ મારા બિસ્તરા ઉપર જઈ નિસંતે લાંબી ખેંચી. થોડોક સમય વીત્યો ત્યાં કાકાનાં નરકારાં બોલવાનો અવાજ આવ્યો. મધરાત થવા આવી હતી એટલે બહારના શિતળ પવનની લહેરીઓ સૌ કામની આંખમાં નિંદરનું ઘેન ભરી રહી હતી. ડબ્બામાંના માણસો ઉંઘના ઝોકાઓ ઉપર ચઢ્યા હતા. પરંતુ મારાં બાબી અને પેલી યુવતીની વાતો હજી

ખૂટી ન હતી. બન્ને જણ હજી વાતોમાં મશ્ગુલ હતાં. કારણ કે હજી એમને નર્મદા મૈયાને ત્રાંબાનો પૈસો ને સોપારી ભેટ ચઢાવવાનાં બાકી હતાં જે એમનો દેશમાંથી મુંબઈ જતાં અને મુંબઈથી દેશમાં જતાં રસ્તાનો ખાસ વિધિ હતો.

બ્યારે મારા હૈયાના એકાંતમાં સંસારની સનાતન ઊર્મિવિવશતાનું સંગીત બમ્બું હતું. એની વેદનાની દ્વિધામાં મારું મન સળગી રહ્યું હતું. પેલી યુવતી તરફ મારી દ્રષ્ટિ જતી ને અંતરમાં ઊર્મિઓ ઊછળી જતી. કાકાના નરકોરાનો કર્કશ ખ્વનિ કાને પડતો ને વેદનાની આગ પ્રજ્વલિત બનતી છતાં એમાંથીય સાંતવના નીચેની કાંધ અગ્નણી વ્યક્તિ માટે હું સહાનુભૂતિનાં અદ્રષ્ટ સલિલ સિંચી રહ્યો હતો. કુદરતે સર્જેલી સંસાર ક્યારીમાં માનવીએ રચેલા કૌભાંડનું ઘોર કારણ્ય હું પેલી મુઘ્ધા યુવતીના કામળ ચહેરામાં નિરખી રહ્યો હતો.

એ અરણ્યની કાળાશ હેઠળ જીવનની અબાધિત આવેગભરી ઊર્મિઓ, અનુરાગ, અને અણુપેખ્યા અભિલાષનું ઉચ્છેદન થયું હોય એમ પેલી નવયૌવનાના ચહેરામાં ઉઝરડા દેખાતા હતા. હૃદય...ભાવના અને પ્રેમ જેવા જીવન સત્ત્વને પ્રજ્વળી અર્પણની અનોખી પરાકાષ્ટાએ પહોંચવાનો એમાં સંતોષ નહોતો પરંતુ દુઃખ હતું—પોતાની ધૃત્તિ, અનુકુળતા, ઉત્સાહ અને આશાની થએલી અવહેલનાની વેદના ને ભધ હતાં. આજે એની આંખો સામે પ્રતિષ્ઠા, પરતંત્રતા, પરવશતા, વિશ્વાસઘાત અને હતાશાના મહાન દુર્ગો ઉભા હતા. જેને ઉલ્લંઘી જવાની સેનામાં શક્તિ નહોતી, શ્રદ્ધા નહોતી, અને સાહસ પણ નહોતું. પરંતુ અસહાયતાના આંસુ અને અજ્ઞાનતાનાં અંધારાં હતાં. આ અસીમ અંધારા વચ્ચે એનું મન મુંઝાયાં કરતું: એની વિચક્ષણ વ્યગ્રતા એના શરમાળ ચહેરા ઉપર ઝળકી જતી.

અંતરમાં આળોટતી વેદનાને વીસરવા એની તેજસ્વી દ્રષ્ટિ દૂર દૂર દ્રેનની બારી બહાર રાત્રીના અંધકારમાં જઈ આવતી. બહાર પ્રસરેલી રાત્રીના અંધકાર કરતાં એના અંતરનો અંધકાર વધુ ગાઢ હતો. કારણ કે બહાર આકાશમાં તો તારાઓ પણ ચમકી રહ્યા હતા બ્યારે એના

હૈયામાં તો એક પણ આશાનું કિરણ ન હતું. આથી બહારનું તિમિર એને પોતાનું લાગ્યું, એમાં એને ઉજસનો ભાસ થયો.

ત્યાં તો ભરત્ય સ્ટેશન આવીને ગયું. ટ્રેઇને ગતીમાં વેગ પકડતાં નર્મદા નદીના પૂલ ઉપર પ્રવેશ કર્યો: “નર્મદાજી આવ્યા” એટલું બોલીને મારાં બાબીએ બેઠાં હતાં ત્યાંથી ઊભા થઇ એમને ઉપહારનો વીધી આરંભી દીધો. પેલી નવયૌવના મુઝા નારી પણ ઊભી થઇ: એણે અંગ ઉપરના વસ્ત્રો જરાં ઠીકઠાક કર્યા, બાબુમાં મૂકેલી થેલીમાંથી શ્રીફળ કાઢી હાથમાં લીધું અને એ પણ ટ્રેનના બારણા પાસે ગઇ જ્યાં થોડીક પગો એ આકાશ સામે જોઈ રહી. ત્યાં તારા ચમકી રહ્યા હતા. નીચે વિશાળ સરિતાનો પટ હસી રહ્યો હતો અને એ હાસ્ય એને પોતાનું લાગ્યું. એમાં એને મીઠા આવકાર લાગ્યો.

આબમાં ચમકી રહેલા તારલાનાં અજવાળાં ઉછીના લીધેલાં હતાં. સરિતાના વિશાળ પટનું હાસ્ય પણ મેઘે આપેલું ઉછીનું હતું. એને પણ આજે જીવનમાં હાસ્ય જોઇતું હતું—અજવાળું જોઇતું હતું તો પછી એ પણ શા માટે ઉછીનું ન લે? એણે બારી બહાર હાથ કાઢ્યો. શ્રીફળ નાખતાની અદાએ ટ્રેઇનનું બારણું ખોલ્યું. જેમ આબમાંથી વીજળી વટી પડે એમ એણે નીચે પડતું મૂક્યું. એનો પડવાનો અવાજ ટ્રેનનાં ખટખટાટમાં ફક્ત સરિતાનાખળખળ વહેતાંસલિલે સાંભળ્યો.

“ઓશ ! મા”ના મારી બાબીના ચિત્કારે કાકાને જગાડ્યા. કાકાના બૂમરાણે અન્ય માનવીઓને જાગૃત કર્યા. અને સંકટ સમયની સાંકળે ટ્રેઇનના ફાઇવર અને ગાર્ડને જાગતા કર્યા.

....અને અરધે રસ્તે અમારી મુસાફરી રૂઝળી પડી. મને દિલમાં આ મુસાફરી રૂઝળી પડવાનો રંજ નથી; પણ રંજ છે—અપાઠ મહિને ઉધલેલા વરરાખનો—પેલા કાકાએ રૂઝળાવેલાં જીવાન હૃદયનો—અને એથી પણ વધુ રંજ છે સરકારી કાનુને રૂઝળાવેલા નવયૌવના નારીના મૃત-દેહનો !!!

જીવનનો ભાર

ચૂની રોડના ટ્રામ જંકશન ઉપર શાન્ત નિરવતા પ્રસરવા માંડી હતી. ટ્રામોની અવરજવર પણ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. અને એકાદી રડીખડી ટ્રામ આવતી તો તેમાંથી ઘણાં ઓછાં માનવીઓ અદ્ધતાં ઉતરતાં નજરે પડતાં. ફૂટપાથ ઉપર પસાર થતાં મનુષ્યોની સંખ્યા પણ પહેલાં જેટલી નહોતી જણાતી. ઉંચે આકાશમાં કાળી મેઘલી રાતે પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હતું આ વધતી જતી કાળી અંધારી રાત્રીએ આકાશમાંથી પવનના ભારે ઠંડા સુસવાટા સાથે વરસાદે પડવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. ચારેકોર હિમ શો સુસવતો ઠંડો વાયુ અને જોરમાં પડતા વરસાદ સિવાય બચજનક નિઃશબ્દતા વ્યાપી ગઈ હતી. રસ્તા ઉપર ઉભેલાં આવીશાન મકાનોની બારીઓ પણ બંધ થઈ ગઈ હતી. આ બારીઓના પાણીથી ધોવાઈને જરા ચકચકિત બનેલા કાચમાં થઈને પ્રકાશથી આંધી કીરણાવલીઓ બહાર ઉગસને રેલાવવા મથી રહી હતી. આસપાસ આશુ અજવાળું પાથરતા વીજળીના દીપક-સ્તંભો કોઈ અડીખમ ચોદાની જેમ વરસાદ અને વાસુનો માર ઝીલી રહ્યા હતા. થોડે દૂર બેએક ટેક્ષીઓ એ વરસાદમાં પલંગતી પડી હતી. રાત્રીના અંધકાર અને વરસાદના આપટામાં સામે રહેવે હોટલનો ઝગારા મારતો બૉડ ઉપરનો દીવો

પણ હવે કંઈક ઝંખો બન્યો હતો. આ આધિળી બિજબલતામાં વિક્ટોરિયા રોન્ડ ઉપર એક વિક્ટોરિયા અને તેનો માલિક મંચુ આટઆટલાં વરસાદમાં બીંબતાં ઉભાં હતાં. મંચુ ગાડી પાસે પહોંચતો, એક હાથે છત્રીને પકડી, બીડી ફૂંકતો શાન્ત ઉભો હતો કારણ કે કદાચ આટલા વરસાદમાં ય કોઈ સવારી આવી ચડે. આબુખાણુ વાતાવરણમાં ભલે શૂન્યતા વ્યાપી રહી હોય પણ એના અંતરમાં તો નિરબ આકાશમાં ચમકતા તારલાની જેમ સંતાપ અને સંકલ્પોની ચિનગારીઓ ચમકી રહી હતી.

મંચુ ભારે આશાબેર કોઈ સવારીની પ્રતિક્ષામાં દૃષ્ટિને આમતેમ દોડાવી રહ્યો હતો. છતાં જ્યારે એની એ આતુર દૃષ્ટિમાં કોઈ સવારી જેવું નહોતું ચઢતું ત્યારે એ ક્ષણભર શૂન્ય બની એક ઉંહો નિસાસો નીચું નિહાળી મૂકી દેતો, ને નિરાશાજનક અંધકારનાં ગાઢ, કાળાં અવરણમાં ઉતરી જતો—એકદમ શૂન્ય બની જતો. અને પાછો એ કરોળિયાની જેમ અત્યંત વ્યતિત ચૈતન્ય—કાન્તિએ સાપેક્ષ નજરને ફેરવતો.

મંચુ દેખાવમાં નિતાન્ત કૃશ અને જૂદ હતો; ને એના જૂદ સફેદ ચહેરા ઉપર નિસ્તેજતા ને ગાઢ વિષાદ છવાયેલાં હતાં. એની કમર પણ એકદમ ઝૂકી ગયેલી હતી. કેમકે ભયંકર હરિદ્રતાના એકધારા હુમલાને ન સહી શકવાથી જે એકવાર એની કમર ઝૂકી તે ઝૂકતી જ રહી હતી. તે પછી જિયારો મંચુ કદી સીધો ઉભો થઈ શક્યો જ નથી. અસહ્ય આપત્તિઓના અણુચિન્તવ્યા આક્રમણોએ મંચુના ચહેરા પરની નસો એકદમ કઠોર અને શુષ્ક બનાવી દીધી હતી, જેના પર કરુણાના ભાવ અંકિત થવા અશક્ય હતા.

એના દુર્બળ દેહની મરજાદને જાળવી રહેલાં ખાખી વસ્ત્રો પણ છેક ફાટેલાં ને બીંબાયેલાં હતાં. એના માથા ઉપર ચપસીને બેઠેલી લાલ (ફ્રેઝ કેપ) ટોપી પણ દબાઈ દબાઈને એકદમ પડીઆ જેવી બની ગઈ હતી. ગાડીની નિકટ ઉભેલા અત્યંત ચિંતાગ્રસ્ત મંચુને સવારીની પ્રતિક્ષામાં હૃદયને કંપાવી જતી ફૂર ઠંડી અને જોરમાં પડતા પાણીનું ય ભાન રહ્યું

નથી. એ તો ઠંડીમાં ધૂજતો સ્થિરતાથી ઉભો હતો. એના ઘોડા પણ એના જેવો જ છે. તે પણ નથી જરાય હાલતો કે ચાલતો. તે તો એકદમ પોતાની જગ્યાએ સ્થિર બનીને માલીકની જેમ ઉભો હતો. તેને પણ વરસાદ કે વાયુની પરવા ન હોય તેમ એકદમ એપરવા બનીને ઉભો હતો—જાણે કોઈ ગહન વિચારમાં લીન હોય ! અને એ પણ સંબલિત છે, કેમકે તેને અહીંથી દૂર દૂર ઉત્તર ગુજરાતના કોઈ મામડામાંથી લાવી અહીં ગાડીમાં જોડાવાની તેના ઉપર ગુજરી હતી. તેમાં એ બિચારો શું કરે ?

આ પહેલાં તે ઘોડા કોઈ રંગીલા આદમીની સવારીનું એક માત્ર સાધન હતો, ને ખુલ્લાં મેદાનોમાં તેને નિર્બંધ રીતે લીધું ધાસ ચરવાને મળતું. આ ઉપરાંત રોજ રાત્રે માલીક તરફથી મનમાની ચણાની ચંદી અને મીઠી મમતા મળતાં હતાં. આ બધામાં તેને એક અપૂર્વ આનંદ અને એક પ્રકારની સ્વતંત્રતા સાંપડતી, જેના માટે તે તેના મનમાં મોજથી કંઈકે મગરબ બનીને રહેતો. પણ એક દિવસે તેના આ આનંદ અને તેની આ આઝાદી ઉપર કોઈની એચિંતી તરાપ પડી ને સ્રધ્ધા ઝુંટાઈ ગયું હતું. તેને અહીં લાવી તેના ઉપર આ હંમેશની ગાડીની ગુલામીની ભારે ધૂંસરી લાદવામાં આવી હતી. તેની મોજ અને મરજીને નષ્ટ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ બધું એના મનઃચક્ષુ સમક્ષ ખડું થતું હોય અને એ ભારે શોકમાં ડૂબી જતો હોય તેમ વ્યગ્ર દેખાતો હતો. ત્યાં ગામડામાં ઓછા મનુષ્યો વચ્ચે, ઓછી ધાંધલ વચ્ચે માલીકની મરજીને અનુસરીને આનંદથી ફરવાનું હતું, જ્યારે અહીં તો અસંખ્ય માનવીઓની અને શહેરનાં સાધનોની ધાંધલ વચ્ચે ગાડીને ધસડવી પડતી હતી. ત્યાં તો અંધારું થતું ને આરામ મળતો, જ્યારે અહીં તો અંધારામાં જ વીજળીના દીવા ધીખતા અંગાર શા આંખોની જ્યોતિને ઓલવી નાખતા હતા. આ બધું તેને વિચિત્ર લાસતું. ને આ વિચિત્ર વાતોને તેનું મન કૂવી રીતે કબ્બે ?

મંગુ ને એનો ઘોડો આજ દિવસભરથી આ સ્થળે ઉભા હતા. હું'પુ'સકું જે કાંઈ મળ્યું તે ખાઈને વહેલી સવારમાં મંગુએ ગાડીને જોડી હતી. અને બપોરે તેણે માત્ર સીંગલ ચ્હા પીધી હતી, જ્યારે ઘોડાને માત્ર થોડું સૂકું ઘાસ નીચું હતું. પરંતુ હજી સુધી એક પણ સવારી તેમના નસીબે નહોતી મળી આવી. રાત પડી ગઈ હતી. અંધારું થયું હતું. ચારે કોર નિરવ શૂન્યતા વ્યાપી રહી હતી. જોરમાં પડતો વરસાદ અને હિમ શી ઠંડી સમસ્ત અંગને ઢુંઢવી રહ્યાં હતાં. પણ મંગુને બોણીના નામે લાલ બદામ સરખીય નહોતી નસીબ થઈ. અને આ ચિંતાએ મંગુના ચિત્તમાં સતત જલતા સંતાપના અગ્નિને વિશેષ જલદ અને ઉગ્ર બનાવી દીધો હતો.

અને એટલામાં તો મંગુના કાને 'એય વિક્ટોરિયા !'નો ઉદ્દગાર જોરથી આવીને અથડાયો. ને એણે પોતાની આશાભરી આતુર નજરને એ તરફ ફેરવો. મંગુના વ્યથાગ્રસ્ત હૃદયમાં ઉત્સાસની અવધી ન રહી. એ આનંદથી ઉછળીને બોલી ઉઠ્યો—'હાં સાખ, ચલીએ.'

આટલું બોલી ઉત્સાહમાં આવી જઈ મંગુએ હાથમાંની સળગતી બીડીને દૂર ફેંકી દીધી. વરસી રહેલાં પાણીથી ભીંજવાની દરકાર કર્યા વિના છત્રીને ખંધ કરી એકદમ ઉછળીને તે પોતાની બેસવાની જગ્યા ઉપર ચઢી બેસી ગયો. અને હાથમાં ઘોડાની લગામની રાસ પકડી એ ગાડીને સાહેબની નિકટ લઈ ગયો.

આ વિક્ટોરિયાને પ્રકારનાર સાહેબ શરીરે કદાવર અને મજબૂત જણાતા હતા. તેમનો સારો ય દેહ મોટા કાળા રેઈન કોટ અને સ્ટ્રીટ નીચે ઢંકાએલો હતો. તેમના માથા ઉપર હેટ અને હાથમાં લાંબી સળગતી સીગાર હતી. આ કોઈ પોલીસ અમલદાર જેવા દેખાતા સાહેબ, જરા દમામ અને કડકાઈથી ગાડીમાં ચઢી બેઠા; ને મુખમાં ભરેલાં ધૂંઝનાં વાદળાને વહેતાં મૂક્યાં. ત્યાં તો એમના સિગારમુકત અનેલા ઓઠોમાંથી ઉદ્દગાર નીકળ્યો—'પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ પોલીસ સ્ટેશન.'

‘જી સાહેબ !’ મંગુએ હાથમાં પકડેલી રાશ્મને હલાવતાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો. પણ આટલેથી સાહેબને સંતોષ ન થયો. વળી પાછા તેઓ સહજ ખુમારીથી અવાજમાં કડકાઈ લાવી ધૂરકયા ‘જલદી ચલાવ, જલદી !’ મંગુએ હંમેશની જેમ લગામને ખેંચી અને ઘોડાને ઇશારો કર્યો; ને ચાણુકની લાકડીને ગાડીનાં પાટીયાં સાથે ખખડાવી, પહેલ-વહેલાં તો ઘોડાએ સ્વાભાવિક સુસ્તી અને આળસ પ્રગટ કર્યાં પણ પછી તો રોજની ગતિએ ગાડીએ આગળ ચાલવા માંડ્યું.

ગાડીમાં આરામથી નિશ્ચિંત રીતે દેહને નાખી બેઠેલાં સાહેબ જરા જ્ઞાન્ત થયેલ લાગતા હતા. પરંતુ તેમની આતુરતા કોઈ અજ્ઞપ્રકારની હતી. તેઓ પાછા બારેલા અગ્નિ જેમ એકદમ બલ્બકી ઉઠ્યા. ‘એય ! તુમ ગાડી ચલાતા હય યા ખટારા ? તેરા ઘોડા બી કયા હય ? બિલકુલ મુરદાલ સા દીખતા હય ? વાહ ! તેરી ગાડી બી કેસી હય ? —માલુમ પડતા હૈ કે જ્યાદા દેર બેઠેનેસે સખ હડીયાં ખતમ હો જાયગી. કૌન ઉલ્લુને તેરી ગાડી ઓર ઘોડેકો પાસ કર દીયા ? ચલો ! જલદી કરો ! લગા દે તેરે ખચ્ચરકો ચાણુકકો એક અચ્છા સા સપાટા, જીસસે વો જરા આગે કદમ રખે.’

સાહેબનો આ બડબડાટ હજી ચાલુ હતો. બિચારો મંગુ લગામને વારંવાર ખેંચતો ઘોડાની પીઠ ઉપર ચાણુકની ઝડીઓ ઝીંકયે જ જતો હતો. બિચારો ઘોડો પણ માલીકની સેવા બળવવામાં કાંઈ કચાશ નહોતો રાખતો. કદી કદી ઘોડો જોરમાં બારે વેગથી પગની ફાળો ભરતો, તો કોઈ વખત ચારે પગે ઝડપથી દોડી ઉઠતો. પણ એક સરખી ગતિને કાયમ રાખવી એ ઘોડાની સમસ્ત શક્તિની બહાર હતું.

અને એટલામાં સરર...કરતી મોટરકાર ગાડીની બાજુમાં થઇને પસાર થઇ ગઇ. અને ગાડીની નિકટ ચાલતો એક આદમી એકદમ ફૂટપાથ ઉપર ગાડીની અડક્ટમાં આવી જવાના બચથી ચઢી ગયો. આ જોતાં જ સાહેબ જરા ચમક્યા ને બારે રોષમાં આવી જઈ એકદમ ધૂરકી ઉઠ્યા:—‘અરે ! મર જાયગા અબે ઉલ્લુ !’ કયા અન્ધા

હય ? સામનેકા આદમી બી તુજે નહિ દીખતા ? અબી ગાડી વેા આદમી પર ચઢ બેઠતી, કયા આજ કુછ જમ કર તાડી પી લી હય ? ઉલ્લુ કહીંકા !

અને સાથે જ એ સમયે મંચુનું બ્યાન સામે રસ્તા ઉપર નહોતું. એ જરા ઘોડાની લગામને ઢીલી છોડી પાછળ સાહેબ તરફ નિહાળી રહ્યો હતો. આ વખતે જરા ધીમે ધીમે એના ઓઠ મહીંમહીંથી હાલી જતા હતા. એ સાહેબ સાથે જરા વાતચીત કરવા ચ્હાતો હતો. બોલું કે ના બોલું એ મૂંઝવણમાં એનું મન બોલતું અટકી જતું હતું. આખરે એણે એની સારીય હિંમતને સમેટી સાહેબ સાથે વાત ચીત કરવાનો આરંભ કરી દીધો. પણ ગભરાટ અને મનની અકથ્ય અકળામણમાં એના અંતરની અત્યંત પ્રબલ ઇચ્છા બે ઓઠો સુધી આવતાં અધૂરી અને સ્પષ્ટ બની જતી. એ એના અંતઃસ્થલમાં ઉછળતી વેદનાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી ઠાલવી શકતો નહોતો. ધીમા, દમાતા અવાજે આખરે એ બોલ્યો—શું કરું સાહેબ ? મ્હારો એકનો એક...દીકરો...જીવાનજીવ...હુલ્લડમાં મરી ગયો. હું...

‘હેં કયા કહા ? મર ગયા ? કોન મર ગયા ?’ સાહેબે સાહજિક આશ્ચર્યથી પ્રશ્નો કર્યા.

આથી મંચુએ મનમાં ધાર્યું કે સાહેબ કેટલા બધા બલા છે ? કેટલી સહાનુભૂતિથી પૂછી રહ્યા છે ? એ દુઃખગ્રસ્ત હતાશ અવસ્થામાં કંઈક ઉત્સાહિત બનતાં બોલ્યો—સા’બ, આજ મહીનો થયો. આ હુલ્લડમાં કામાટીપુરા આગળ સાંજને ટાણે ગુંડાઓએ મારી નાખ્યો. મને સા’બ, ખખર પણ બીજે દી’ પડી. હું તો ઘેર હતો. એ ગાડી લઈને ગયો હતો. તપાસ કરતા પોલીસે સમાચાર આપ્યા ત્યારે જ મ્હેં જાણ્યું. ને મ્હારાં કાળજી પર જાણે કામચંદ્રે કારી ધા કર્યો. પોલીસે તપાસ પણ, ખૂન કરનાર ગુંડાની ઘણી કરી. છતાંય તે પકડાયો નહિ. ને સાહેબ, હું તો મરીબ માણસ ! શું કરું ? મારા રાંકનો એકનો એક...!’ મંચુનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો, એનો સ્વર એકદમ ધીમે પડી

ગયો. એની છાતીમાં ફૂમો ભરાયો. એની ઉંડી ઉતરેલી આંખોમાં બે મોટાં આંસુ ઝલઝલી ઉઠ્યાં.

ત્યાં તો સાહેબ પાછા ક્રોધથી ભણકી ઉઠ્યા—‘એ ય પાછું ! મરને દે તેરે વો ખેટકા ઓર બંધ કર ચે બકવાહ. જરા સામને રસ્તા દેખતા હુવા હાંક. અબી વો ગાડી કે સાથ એકસીડન્ટ હો જતા ! ચલ ! જલદી કર ! ચલ ! લગા ચાબુક ! યું તો સુખહ હોગી.’

અને મંગુને મનમાં થવા લાગ્યું કે જાણે ક્રોધ એની પીઠ ઉપર ચાબુકની ઝડીએ ધડાધડ ઝીંકી રહ્યું છે. એણે ધણા કષ્ટથી હેંચાંમાં ઉભરાતા દુઃખને અને વેદનાને વારતાં હાથમાંની રાશને ખેંચી અને ઘોડાને ડચકાર્યો. જ્યારે એણે થોડી વાર પછી પાછળ ગાડીમાં જોયું તો સાહેબ અર્ધ—નિદ્રામાં મોજથી મહાલી રહ્યા હતા !

અને આખરે પોલીસ સ્ટેશન પણ આગ્યું. મંગુએ ગાડીને દરવાજામાં ઉભી રાખી. એ પોતે નીચે ઉતરી પડ્યો ને હાથમાંના ચાબુકને પકડી સલામ કરતાં બોલ્યો—‘સા’બ. ચોકી આ ગમ્.’ ગાડીના થાભવાથી અને મંગુના અવાજથી સાહેબની ઉંધ ઉડી ગઈ. તેઓ આંખો યોળતા ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા ! અને રૂઆબથી ખીરસામાં હાથ નાખી એક પાવલી મંગુના ઉપર ફેંકી અને હાથમાં ઓલવાઈ ગયેલી સિગારને સળગાવતા, પોલીસ સ્ટેશનનાં પગથીયાં ચઢવા લાગ્યા.

ત્યાંથી ગાડી ફેરવી મંગુ પાછો વિક્ટોરિયા સ્ટેન્ડ ઉપર આવી ઉભો રહ્યો. ને ક્રોધ ખીજ સવારીની શોધમાં આતુરતાથી દૃષ્ટિ દોડાવવા લાગ્યો, કેમકે માત્ર એક પાવલી એનું અને ઘોડાનું પેટ ભરવા માટે પૂરતી નહોતી.

રાત્રી અને વર્ષો અને વધવામાં સ્પર્ધા કરી રહ્યાં હતાં. મંગુને આ સ્થળે ઉભાં રહ્યાંને એક કલાક વીતી ગયો હતો. પરંતુ હજી સુધી ક્રોધ સવારી જેવું દૃષ્ટિએ નહોતું ચઢતું—આશાનું એક ચિન્હ પણ નહોતું જણાતું. આજુબાજુ વાતાવરણમાં જેમ કાળા અંધકારમાં

બયાનકતા પ્રસરી રહી હતી તેમ એના અંતરનાં બયાનક નિરાશાના અંધારામાં આશા વિલીન થતી ભાસતો. પરંતુ આશામાં કાંઈ અજબ પ્રકારની આકર્ષણશક્તિ રહેલી છે. આ પ્રબળ શક્તિની મોહીની મંડુના મનને ત્યાંથી ખસવા નહોતી દેતી. એના હરમાં ધીખી ઉઠેલો જૂખનો અનલ અંધકારમાં અદ્ભુત થતી આશાને ઉજ્જવલ રાખવા પ્રયાસ કરતો કારણ કે એને પણ પેટ હતું; એનું પોતાનું અને એના ઘોડાનું એટલે એમાં મંડુ બિચારો શું કરે? એ હતાશ હૈયે એક નિસાસો નાખતાં નીચે ખેસી ગયો. અને ઠંડીમાં થીજી જતાં અંગમાં કંઈક ઉષ્ણતા અનુભવવા ગજવામાંથી બીડી કાઢી ચેતાવવા લાગ્યો.

આમ કેટલીક ક્ષણ વીતી ત્યાં તો મંડુની ચકોર, આતુર આંખોએ સામેના ધરાની રેરટોરામાંથી બે પુવાનેાને બહાર નીકળતા જોયા. તેઓ પરસ્પર મળક ઉડાવી રહ્યા હતા. મંડુએ ભારે આશાથી ઉભા થતાં તેમને વિનમથી પૂછ્યું-‘ગાડી, શેઠ?’

‘હા, ચલો ગ્રાન્ટ રોડ, આઠ આના’ એક યુવકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

‘અરે! આટલે લાંબે જવાના માત્ર આઠ આના?’ એક ભારે નિઃશ્વાસ સાથે મંડુના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો. પલબર એ મૂક બની, શૂન્ય ચિત્તે ઉભો રહ્યો. પણ એના હરમાં ઉઘ બનેલી જૂખ ને કાળજીને કંપાવી જતી ઠંડી સાથે વધી રહેલી રાત્રીના ખ્યાલે મનમાં જાગેલા પ્રશ્નને દબાવી દીધો-ઉડાવી દીધો. એનું હૃદય ઉડે ઉડેથી બોલી ઉઠ્યું:-‘ખેર! આઠ આના તો આઠ આના. આટલી મોડી રાતે કાણ મળવાનું છે?’ ‘બાર આના આપજો શેઠ! ખેસી જવ’ મંડુએ કહ્યું.

‘તારે આવવું હોય તો આવ. આઠ આના મળશે, અમારે બીજી કશી ગરબ ન જોઈએ.’ એક જણે સીધો જવાબ સંભળાવી દીધો.

‘બલે શેઠ આઠ આના, તહમે રાજ થાવ’ આટલું બોલતાં મંડુએ મહામહેનતે મનમાં સંતોષ આણવા પ્રયાસ કર્યો ને પેલા યુવકોને ગાડીમાં ખેસી જવા કહ્યું. એણે પાછી હાથમાં લગામની રાશને પકડીને ઘોડાને એક આંખુક લગાવી દીધી.

માડી આગળ ધપવા માંડી. આ યુવકે આનંદમાં આવી ગયેલા જણાતા હતા. તેમની બોલવાની રીત જરા અશ્લિષ્ટ અને અણગમતી હતી. આ બંને યુવાનો પગને લાંબાવી મસ્ત રીતે ગાડીમાં પડ્યા હતા.

મંચુની ગાડીએ થોડો માર્ગ કાપ્યો ત્યાં તો એક યુવક જોરથી બોલી ઉઠ્યો—‘અરે બાપ! જલદી ચલાવને, જલદી!’ મંચુએ કહ્યું—‘હાં શેઠ! હાં થું કરું?...’

‘હવે ત્હારી બકબક છોડીને જરા જલદી હાંકને! આમ તો તું સવાર પાડી દઈશ. તું તો લપીઓ માણસ લાગે છે.’ પેલો યુવક પાછો ગળ્યો. અને વળી તેમની પરસ્પર વાતોમાં તે ગૂંથાયો, એક યુવકે બીજાને કહ્યું—‘થું દોસ્ત? આ રવિવારે કોલેજની દૂરમાં થું મજા આવી હતી? તું કેમ ન આવ્યો? આવ્યો હોત તો ઝોર રંગત જામત. તારી કોકીલાનો પોઝ લેવા મ્હેં અનેક પ્રયાસો કરી નેયા. પણ એક પણ પ્રયાસ સફળતા પામ્યો નહિ. એ છોકરી પણ ગજબની છે. તેણે એક પણ પોઝ આપ્યો નહિ. કોલેજમાં લાગે છે તો ફ્રી (Free) પણ જોગેશ્વરીમાં તો જાણે કામ પ્રીટ-વદા! કામ પણ સ્થળે કેમેરાના લેન્સમાં સ્થિર આવે જ નહિ ને? બસ, એકલીને એકલી આમતેમ, કંપની (Company) છોડી, ધૂમ્મા જ કરે.

‘ક્યાંથી એ કંપનીમાં બળે, જ્યાં તમારા જેવા વિકૃત મનોદશા ભોગવતા માનવીઓની લુબ્ધ દૃષ્ટિ ભમતી હોય ત્યાં? બીજા યુવકે સહેજ ગંભીરતાથી અણગમો દાખવતાં કહ્યું.

‘ઓહો! મ્હેં આજે જ જાણ્યું કે આપ આ યુમના બિખમદેવ છો!’ પેલો યુવક જરા જોરથી હસતાં બોલ્યો.

ત્યાં વચમાં જ મંચુ એકદમ બોલી ઉઠ્યો—‘વાહ શેઠ, તમે ય. કમાવ કરી!’

‘અરે, એવ ઉલ્લુ! તું કેમ અમારી વાતમાં વચ્ચે બોલે છે? તું ત્હારું કામ સંભાળને સીધી રીતે’ પેલા યુવકે બીજાને કામથી મંચુને ધમકાવ્યો.

બિચારો મંગુ એકદમ ઠંડો પડી ગયો—આ અપમાનથી સહજ છોલીલો પડી ગયો. એને કાંઈ સમજ ન પડી. એનું ચિત્ત દુઃખથી વ્યથિત બન્યું. એણે ઘોડાની પીઠ ઉપર એક ચાથુક ફટકાવી દીધી. અને એનું ધુંધવાતું મન આ લોકો સાથે વાતચીત કરવા પ્રયત્નતાથી પ્રેરાતું હતું, અને એટલા માટે જ એ તકને શોધતો હતો. પણ એ ક્યાંથી સાંપડે ? આ લોકો તો એમની પરસ્પરની વાતોમાં એટલા બધા વ્યસ્ત હતા કે મંગુને પોતાના અંતરની ઉછાળા મારતી પ્રયત્ન છૂટાને ક્યાંય સુધી દબાવી રાખતી પડી.

‘શું કરું શેઠ ? મ્હારો એકનો એક જીવાનજોષ જેવો દીકરો મરી ગયો’ તક જોતાં જ મંગુ કંઈક ઉત્સાહ અને ઉત્કંઠાથી બોલી ઉઠ્યો.

‘શું કહ્યું ? તારો છોકરો મરી ગયો ? એ પણ એક ઠીક થયું. બધાને એક દિવસે મરવાનું છે ને ? એ છૂટ્યો બિચારો ! તારો છોકરો મરી ગયો તે ઓછી અમારા હાથની વાત છે ? તું હવે જલદી ચલાવ ખૂદાને ખાતર !’ પેલા યુવકે બેઠકારીથી કહ્યું.

‘હા, હા, શેઠ’ મંગુએ વાતને ચાલુ રાખવાના હેતુથી જેમતેમ ગમે તે કંઈ બોલી નાખ્યું.

‘તારા ઘરમાં હવે કાણ કાણ છે ? જૈરી છે કે નથી ?’ યુવકે મોજમાં આવતાં પૂછ્યું.

‘ક્યાંથી શેઠ હવે જૈર ? શું કરું ? હું ગરીબ માણસ. આજ મહીનો થયો. જીવાનજોષ જેવો દીકરો આ હુલ્લડમાં ગુમાવી બેઠો !—ગુંડઓએ મારી નાખ્યો !’ આટલું કહેતાં મંગુનું ધુંધવાત રહેલું મન સહજ મોકળું બન્યું. ને એણે મનમાં વિચાર્યું કે હવે હું મ્હારા દીકરાના કરવામાં આવેલા ખૂનની વાત આ લોકોને કહી સંભળાવી શકીશ. પરંતુ એ અભાગીનું ભાગ્ય એક કદમ આગળ હતું. તેમની ગાડી ત્યાં તો ગ્રાન્ટ રોડ ગીલ્ડર ટેન્ક આગળ આવી પહોંચી હતી. પછી પેલા રંગીલા યુવાનો એની વીતકકથા સંભળવા ઓછા ઉભા

રહેવાના હતા ? તેઓ ગાડીને અટકાવી મંગુ ઉપર આઠ આના ફેંકી નીચે ઉતરી પડ્યા.

થોડી ક્ષણ માટે મંગુના ગમગીન હૈયામાં આશા પ્રતિત થતી હતી. કોઇને કોઇ એની અસહ્ય આપત્તિકથાને સાંભળશે અને એણે દહતાથી માન્યું હતું કે નિરંતર ચિત્તને પ્રબળતા પોતાના પુત્રની મૃત્યુકહાણી એ અવશ્ય કોઇને કહી સંભળાવશે. સ્વભાવતઃ સાંભળનારના હૃદયમાં કંઈક સહાનુભૂતિ-સંવેદના ઉત્પન્ન થશે. કોઇ સહૃદયની સહાનુભૂતિના ચાર શબ્દો એના હૃદય ઉપર ભરાએલા દારણ દુઃખના ભારને કંઈક હલકો બનાવશે. પરંતુ એની અકથ્ય, અધૂરી આશા કદિ પૂરી થતી જ નહોતી. મંગુને કોઇ સાંભળનાર સાંપડતું નહોતું. મંગુનું નાનું શું હૃદય શોક અને ગ્લાનિના અસહ્ય ભારથી એટલું બધું ભરાએલું હતું કે બાણે હમણાં જ ફાટી જશે. એનો દેહ ધૂળ જતો હતો; એનો આત્મા અરેરાટીથી ફફડી રહ્યો હતો. એનું ચિત્ત ચિન્તાની ચિતામાં બડબડી રહ્યું હતું પણ એની એ અવદશા પ્રત્યે, દુઃખની દારણતાથી ભરેલા હૃદય પ્રત્યે, રૂંધાતી માનવતાના રૂઢન પ્રત્યે, લક્ષ દેવાની આ જગતમાં કોને પડી હતી ?

મંગુને આમ માર્ગ વચ્ચે ચૂપચાપ શાંત બનીને ઉભેલો જોઇ પહેરો ભરતા પોલીસનું ધ્યાન ગયું ને તેણે મંગુને ધમકાવ્યો. ‘એય, ઉલ્લુકે પટે! ધધર ક્યું ખડા હય? આધી રાત ખીત ચૂકી હય. ચલ! ચલાવ યહાં સે!’

શાંતિથી હતાશ બની ઉભેલો મંગુ એકદમ ચમક્યો. પણ પાછો તે શાંત રહ્યો. એની આંખો આગળ અમાવાસ્યાની જેમ નિરાશાનું કાળજી ઘેરાઇ રહ્યું હતું. એનું દુઃખ સાંભળે એવો એક પણ શ્રીતાજન નહોતો સાંપડતો એ વિચારે એના અંતરમાં ઉગ્રતાથી ઉકળી રહેલી વ્યથાએ એને વ્યાકુલ બનાવ્યો. એકના એક ધડપણના આધાર સમા પુત્રના અવસાનથી આઘાત પામેલું એનું હૈયું સમસમી ઉઠ્યું. એણે થાકથી અકડાઈ ગએલા અંગમાંથી સહજ શ્રમ ઓછો કરવા એક

લાંબી આળસ ખેંચી. ફટલીક પળો કંઈક વિચાર્યું, રાશને ખેંચીને ઘોડાને ઇશારો કર્યો. એ પશુ પણ માલીકની અંતર-બચા પામી ગયું. અને તેણે ધરનો-તખેલાનો રસ્તો પકડ્યો. ઘોડાના પગ ધર તરફ વળ્યા.

મંચુની ગાડી ફોકલાડ રોડ ઉપર ચાલવા લાગી. થોડેક દૂર જતાં જમણી તરફની હારમાં આવેલા એક નીચા મકાનના દરવાજામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. આ મકાનની પાછળ પડતા ખુલ્લા બાગમાં મંચુનું ઘર-તખેલો હતો, અહીં ચારેકાર બારે ગંદકી અને કારમી કંગાલિયત અંધારાની જેમ આજોટી રહ્યાં હતાં. હવામાં પ્રસરી રહેલી ખરાબ વાસ અહીં વસનારાઓ માટે ઘૂંચાઉંપળવતી. ઉપરની ચાલમાં રહેતી વિશ્વપત્નીઓની ઝોરડીઓમાં મોડે સુધી સળગતી શીક્ષી પીળા રોશની પણ ખુઝાઈ મધ હતી. સામે પતરાંનું બનેલું ડેલા જેવું મંચુનું ઘર હતું-તખેલો હતો, જેની લંબાઈ દસેક ફૂટ અને પહોળાઈ સાતેક ફૂટ હતી. મંચુએ અંધારામાં જઈ ગાડીને ધોભાવી-ખારણું ઉઘાડ્યું. પછી એણે ઘોડાને છોડ્યો. અને પાછું એનું મન વિચારોના ઝોલે ચઢ્યું. એના અંતરમાંથી આહો સરી પડવા માંડી.

‘હાય ! કિસ્મત પણ કેવું અકર્મી છે ? હું જ દુર્ભાગી છું તેમાં કોઈનો શો દોષ ? આટલી ઉંમરે એકનો એક પુત્ર નજર...! મહેનત પણ હવે થતી નથી. પેટપૂર ધાન કે ઘોડાને ચંદીના પણ વાખા !’ મંચુએ લમણે હાથ દેતાં લાંબો નિસાસો ચૂક્યો. ત્યાં પાડોશમાં કોઈના જાગવાનો અવાજ સંભળાયો ને શમી ગયો. પછી પૂર્વવત્ શૂન્યતા પ્રસરી ગઈ.

આ નિરવ શૂન્યતામાં થોડીક લાંબુ વીતી ત્યાં તો બહાર એ અંધારામાં આજોટવા આવેલા કોઈ ‘ઉજળીયાત’ના નફરટ હસવાનો ધ્વનિ સંભળાયો. એ નફરટ હાસ્યધ્વનિમાં મંચુને ત્યાં આજોટતી કંગાલિયત અને કચડાતી માનવતાનો રુંધાતો શ્વાસ સંભળાયો. દષ્ટિ સામે અંધારામાં કાળી ભૂતાવળ ભાસવા માંડી. અને દૂર દૂર બહાર

ફતરાના બસવાનો અવાજ આવ્યો. પળભર મંચુનું હૈયું કમકમી ઉઠ્યું. એનો અંતરાત્મા કંકળી ઉઠ્યો.

‘આહ, મ્હારું કોઈ નહિ ? ભગવાનને પણ એ જ ગમ્યું ? કોઈ કોઈનું સાંભળતું ય નથી. મ્હારું ય કોઈ નહિ સાંભળે ?’ એનો પ્રાણ દુઃખનો ભાર ઓછો કરવા તરફડીયાં મારી રહ્યો હતો. એના અંતકરણમાંથી ઉઠતી અરેરાટી એને અકળાવી રહી હતી.

એના એકના એક દીકરાને મર્યે આજ મહીનો થયો હતો, અને એ વિષમ વીતક-વાત એના સ્મરણમાંથી ખસેડી ખસતી નહોતી. એ નિઃશબ્દ નિરવ રાત્રીએ એના હૃદયના ધ્વજકારામાં એને પોતાના પુત્રની ભયંકર ચીસો અને કારમી કરુણ કાકીઆરી સંભળાતી. એનો અંતરાત્મા ધ્રુજ રહ્યો હતો. એનું હૃદય વેદનાથી વૂટી જતું હતું.

ત્યાં એનો હાથ માથા પાસે ગયો. અને એના હાથમાં લાલ ટોપી આવી. ટોપીનો સ્પર્શ થતાં જ એના સારા ય દેહમાં એક ભયંકર ધ્રુજારી પ્રસરી ગઈ-એની આંખો ગાઢ અંધકારમાં ય મીંચાઈ ગઈ. એના કલેવર ઉપર રક્તની રાતી રતાશનાં રોદ્ર તાંડવ રચાવા લાગ્યાં. એ લોહીની લાલીમાં એને ચારે કોર ભડકતા અગ્નિ શી ભયંકર જ્વાળાઓ ભાસવા લાગી. એ કાલાગ્નિ શી દુઃસહ જ્વાળાઓની યાતનાથી એનું હૃદય ત્રાસી ઉઠ્યું : એનો અંતર્યામિ થથરી ગયો. એનો જોરથી ચાતતો શ્વાસોશ્વાસ શીસકારીઓ લેવા લાગ્યો.

એ રાત્રી ટોપીની લાલીએ એના દીકરાના પ્રાણ લેનાર ખૂની જલ્લાદને ઉશ્કેર્યો હતો : એ લાલ ટોપીએ પ્રવર્તેલી ચુંડાગીરીને વિકરાળ પંજે એના પુત્ર ઉપર વીંઝ્યો હતો. ઉશ્કેરાયેલી ચુંડાગીરીને ઘેલી કરી મૂકી હતી. એ સંહારધૈલજાએ ચુંડાની છૂરીને ઉછાળી હતી-ચુંડા જલ્લાદની ઉછળતી કાતીલ છૂરીને ખૂન પીવા અધીરી ને આપુર બનાવી દીધી હતી. એ રાત્રી ટોપીની રોદ્રતાને ભંસવા મંચુ વારંવાર મથતો હતો ય ભંસી બંસાતી નહોતી. એ ભીષણ ભયંકરતા એની દષ્ટિ સમીપથી

કમે ચ કરી દૂર થતી નહોતી. અને એથી મંચુ એ રક્તમય રાત્રી ટોપીની રાક્ષસી બિલુક્ષિતાની ભયાનક કથા કોઈને કહેવા ચહાતો હતો—એ એના કુરુધાતિત હૃદયની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છા એકદમ અધીરી બની ગઇ હતી; લાલીની લાલચોળ બડકતી જવાળાઓને ઠંડી પાડવા એ સહાનુભૂતિ શોધતો હતો.

જેને સાંભળતાં જ સાંભળનારના હૃદયમાં સહજ સહાનુભૂતિ જાગે—સંવેદના પ્રગટે અને એ સહાનુભૂતિના શિતલર્યા શાબ્દો કહે—આ ઇચ્છાની આતુરતાની અકળામણમાં, કાલાગ્નિ શી ઉગ્રતામાં, ઉકળતા એના ચિત્તને સહજ શાંતિ સાંપડે !

આ આશાની આતુરતા મંચુના અંતરમાં વિષમ વ્યાકુલતા ઉપજાવી રહી હતી; આ આશાના તાર ઉપર મંચુનું પ્રાણુપંખેરું તેની પાંખોને ફફડાવી રહ્યું હતું. ત્યાં એની સામે આંખો માંડી ઉભેલા ઘોડા પ્રત્યે મંચુની દૃષ્ટિ ગઇ ‘લાવ, એને પૂજો નાંખુ’ આ વિચારે લથડાતે પગે મંચુ ઉભો થયો.

‘એટા ! ત્હને ઘાસ તો મળ્યુંને ! ચણા નથી તો શી હરકત છે !’ આટલું બોલીને મંચુએ ઘોડાની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવ્યો—તેને જરા થાબડ્યો અને ઘાસના એક એ પૂળા સ્થાને ધરી ઉભો રહ્યો.

‘શું ફરં એટા ? હું ચે ધરડો થયો છું. પહેલાંના જેવી તાકાત હવે ગાડી ચલાવવાની મ્હારામાં નથી રહી. અને જે આજ મ્હારો ...આપણી આ દશા ન હોત ! શું એ ગાડી બરાબર હાંકતો હતો ? જરૂર એટા ? ગાડી એ એવી જ્ઞાનથી હાંકતો હતો કે જાણે એના હાથ ચૂંમી લઉં. પણ હાથ ! ભગવાનને એ જ ગમ્યું. ઠીક, એને જે ગમ્યું તે ખરું ! દીકરાને...છીનવી લીધો અને આપણને દુઃખ અને દરિદ્રતાના દારૂણ દાવાનળ વચ્ચે ચૂકી દીધો. બલે એટા ! ભગવાનની મરજી ! એની ઇચ્છાની આડે કોણ આવી શકે ? એટા ! તું જ વિચાર કરને કે ત્હારે એક સુંદર વછેરો હોત અને તે કોઈ અકસ્માત છીનવી

લે તો તું આમ મ્હારી માફક દુઃખી ન થાત ? આટલું જીવ્યારીને મંડુએ મનમાં સંતોષ આણવા પ્રયાસ કર્યો.

મંડુએ એક વાર ફરી ઘોડાનાં જલભર્યાં નેત્રો સામે જોયું અને એના ગળાને બંને હાથો વડે લપેટી લેતાં વળગી પડ્યો; ને પોતાની સારીય વીતક કહાણી કહેવાનો આરંભ કર્યો.

અને જ્યારે મંડુ એની વીતક કહાણીની વરાળને ઘોડાના કાનમાં ઠાલવી રહ્યો ત્યારે બહાર પાછલી રાતે ફતરા રડી ઉઠવાનો અવાજ આવ્યો. ઉપર છાપરા ઉપરથી ધ્રુવડના ઝોલવાનો અવાજ આવ્યો. અને મંડુનો દેહ ધબ કરતાં ધરતી ઉપર પડ્યો ! એ પડવાના ધ્વનિને માત્ર ઘોડાએ સાંભળ્યો !

કલા સિદ્ધિ

કોઈ કબરમાંથી ભૂત જાગે તેમ મ્હારી સ્મૃતિના ખંડેરમાંથી એ કુદરતની કઠોર નળકત ભર્યું અતિ અળખામણું દૃશ્ય ઉપસી આવે છે. અને એ દૃશ્યમાં જડાએલો નમણો નાળુક ચહેરો અનુકમ્પાના અતિ ભારે ધક્કાથી અંતરને ધ્રુજાવી જાય છે.

હું કોઈ કલાકાર કે કવિ નથી કે અંતરના આયનામાં ઉતરેલી તસ્વીરને રંગ અને રેખાની મિલાવટ કરી આગેહુલ્લ ખડી કરી શકું— એ સ્નિગ્ધવદન ઉપર વિલસી રહેલા કાફુચના કઠોર ભાવોમાંથી જાગતા મ્હારા અંતરના આવિર્ભાવોને સુરેખ રીતે આલેખી શકું!—અને કવિ પણ નથી કે હૃદયવીણાના ઝંકારમાંથી જાગતી ઉર્મિઓને ઝીલી શકું!

પરંતુ મ્હારી કથાની આટલી ભૂમિકા આંખ્યા પછી જણાવીશ કે કોઈ ભૂતકાલિન યુગના જર્જરિત ખંડેરમાંથી દિવાસ્વપ્ન જગ્ગી ઉઠે એમ મ્હારા સ્મરણની સપાટી પર પેલો સ્નિગ્ધ ચહેરો એની અમિત વેદના સાથે હજીય ચમકી ઉઠે છે. એના ઉપર પથરાયેલી કુદરતની કઠોર નળકત અને આછા ગુલાબી રંગની ઝલક હૈયાને લાગણીનો ભારે થડકો આપી જાય છે—અંતરના ઉંડાણમાં એ નમણી નિર્દોષ મૂર્તિ અણુપેખી અમિત વેદના પ્રકટાવે છે!

માનવીના જીવનમાં જે કોઈ સુભાગી પક્ષ આવતી હોય તો એ એનો લગ્નકાળ છે: ને આવી જ સુભાગી પક્ષોમાં મ્હારી આંખોને આ દૃશ્ય નિહાળવાની તક સાંપડી હતી. ત્યારે હું વરરાજા અને મ્હારી નવ વિવાહિતા નવોદા પત્નિને લઈ, જન સાથે સાસરેથી મ્હારે ગામ પાછો ફરતો હતો. મ્હારે સાસરેથી મ્હારે ગામડે ગામ જવા માટે કોઈ ટ્રેન કે મોટર વ્યવહારની સગવડ નહોતી એટલે મ્હારી જન પગ રસ્તે ગાડા-ગાડીમાં યાત્રાએ નીકળી હતી. આ કઠીન મુસાફરીમાંથી ઉનાળાના આકળા દિવસોમાં ઠંડે પહોરે જલ્દી ઘેર પહોંચી જવાના લોકો અમે જલ્દી સ્થવારે ત્યાંથી નીકળ્યા હતા.

માથે મધ્યાહ્ન તપતાં અમે અર્ધા માર્ગે આવી પહોંચ્યા હતા, એટલે વિસામો લેવાના વિચારે વાટમાં આવતા એક ગામડાના પાદરે અમારા રસાલાએ અટકી જઈને પડાવ નાખ્યો. ગાડા ગાડીઓને એ તેજા જરી અપોરે કોઈ સમાધિસ્થ યોગીની જેમ ઉભેલા વડલાની શીળા છાયામાં છોડ્યાં. જનનાં માણસો વડલાની છાયામાં એના ચોતરા ઉપર જાજમ બિછાવી તેના ઉપર વિશ્રાંતિની રાહત અનુભવવા લાગ્યાં, અને પાસેના કુવામાંથી તાજુ પાણી મંગાવી એ બળબળતી અપોરે જગાવેલી તરસને છિપાવવા લાગ્યા. ત્યારે હું પણ મ્હારી બંધીયાર સીઆમ ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી એઠે એઠે મારાં અકડાઈ ગયેલાં અંગોને રાહત આપવા તથા ઉઠાડના અઘાટમાંથી છુટકારાનો દમ ખેંચવા વડલા નીચે આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો.

અમે વિસામો લેવા ઉતર્યા હતા એ વડલાથી થોડેક છેટે ગામની મુખ્ય શેરી શરૂ થતી હતી-જે આગળ જતાં ગામને વીંધીને એક ધોરી માર્ગનાં રૂપમાં ફેરવાઈ જતી હતી. આ શેરીની અન્ને બાજુએ ગામના પ્રમાણમાં નાનાં મોટાં મકાનોની કતાર લંબાએલી ખડી હતી.

ઉનાળાની આતશ જરી અપોરે શેરી સાવ સૂની હતી. ધણીખરાં ઘરોનાં બારણાં વાંસેલાં દેખાતાં હતા. નજીકના મકાનોમાંથી કોઈ

કાઠવાર માનવીના બોલવાનો ગણસારો એ શાંત સ્વની બપોરને ગળવી જતો. કાઠ એકાદ રાહદારીના પગઝાનો અવાજ શેરીમાં પછડાઈ જતો. ઉન્હી લૂ ભરી પવનની હ્લેરીઓ શેરી સમીપ ઉભેલા પીપળાનાં વૃક્ષના પાંદડાને અખડાવી જતી. અને તાપના તેજામયી બચવા એ પીપળા ઉપર હાથે મસ્તકે ટીંગાએલી વાગોળોનો “ચિહ્-ચિહાટ” વાતાવરણને ભરી દેતો.

એટલામાં ખભે પોટકું ને હાથમાં બંગડીઓનું ભારે બંડલ લઈ કાઠ ફેરીઓ એના ‘લોરે...કાઠ ફેન્સી બંગડી...!’ ની મોટી હાંક સાથે એ બળબળતી બપોરે શેરીમાં દાખલ થયો. એણે એક બે બૂમો મારી ત્યાં તો એ સ્વની શેરીનાં ઘરોનાં વાસેલાં બારણાં ફડાફડ બોલતાં સ્ત્રીઓનાં ડોકાં એના તરફ ડોકાવા લાગ્યાં; અને ‘એ બંગડીવાળા અહીંયા’ ના એક ઉપર એક એમ સામટા આવકાર એને મળવા લાગ્યા. આખરે એ ફેરીઆઓએ એક મોટા મકાનના ઝોટલા ઉપર જઈ પોતાનું પોટકું છોડી બંગડીઓ બતાવવા માંડી.

થોડી ક્ષણોમાં તો જેમ મધપુડા ઉપર માખીઓ એકઠી થાય એમ એ ફેરીઆની આસપાસ એક નાનકડું નારી વૃંદ બની ગયું. ને એકત્રી પહેલાં જે શેરી સાથે શૂન્ય લાગતી હતી તે હવે રમણીઓના રૂપાળા કંઠ ધ્વનિએ ગાજી ઉઠી. અને ફેરિયાએ ગ્રાહકની માગણી પ્રમાણે લાલ, લીલી, આરમાની એમ રંગ બે રંગની બંગડીઓ કાઢી બતાવવા માંડી ને ત્યાં ભેગી થયેલી સ્ત્રીઓ ‘આ સારી આ ખોટી’ એમ કરતાં પોતાને મન પસંદ બંગડીઓને મુલવવા માંડી.

એટલામાં અમારો રસાલો ત્યાંથી ઉપડવા માટે તૈયાર થયો. ‘આલો બાઈ ગાડીમાં બેસો’ કહેતાં વાળદે મને સીઆમમાં બેસવા સૂચના કરી. અને હું પણ મ્હારી સીઆમ ગાડીમાં સવાર થયો, ને અમે આગળ વધ્યા.

જેવી મ્હારી ગાડી પેલા બંગડીવાળાની નજીક આવે છે, ત્યાં મ્હારી દષ્ટિ સામેના મકાનની અધખુટી બારી ઉપર પડી. તડકાના

ચળકાટમાં મ્હારી દષ્ટિએ એ બારીમાંથી બહાર જાંખી રહેલું એક નાણુક નમણું વદન દેખાયું—જાણે કોઈ કોમળ ફૂલની કરમાએલી કળી !!! બારીમાં એ વદનને ટેકવી રહેલા શ્યામ વસ્ત્રની સોડમાં છૂપાએલા હાથને નિહાળતાં મ્હારું હૃદય ક્ષોભની લાગણીથી ભરાઈ ગયું.

એ હાથ સાવ ખાલી હતા: એ ચહેરાનું ભવ્ય ભાલ કોઈ હતું, એની અમોલ આંખો જાણે કંઈ ખોલી રહી હતી.

એના ખાલી હાથ મ્હારા હૈયામાં ખટકો બની ગયા. એના કોરા કપાળે મ્હને કુદરતના કાતીલ કારણ્યની કલ્પના આપી. ને એ કરમાએલા વદન ઉપર પથરાએલી કાળાશને મ્હેં કલ્પી લીધી. આ કાળાશમાંય મ્હને એની અમોલ આંખોમાં આવીને થીજી ગએલાં આંસુનો ચળકાટ દેખાયો.

અને બારી ઉપર મ્હારી દષ્ટિ સ્થિર થાય ત્યાં તો મ્હારી ગાડી ત્યાંથી આગળ નીકળી ગઈ. તડકાના તેજે મ્હારી આંખોમાં ઝગઝગાયાં આપ્યાં, પણ દૂર દૂરથી એ જાંખા ઝંખવાટમાંય પણ પેલો સ્નિગ્ધતાભર્યો ચહેરો કુદરતની કાતીલ કાળાશ હેઠળ ઢંકાએલો જળાંજળાં થતો દેખાયો.

એ ધડીએ મ્હારી સામે ગાડીમાં જેટલો નમણો નિર્દોષ ને નાણુક ચહેરો મ્હારી નવોઢા મુઝા પત્નીનો હતો, એટલેજ નાણુક નમણો, અને નળકતભર્યો ચહેરો મ્હેં પેલી બારીમાં નિહાળ્યો હતો. જેની સમસ્ત નળકત હેમંતના હિમની જેમ કુદરતના કાતીલ કારણ્યે કરમાવી નાખી હતી.

મ્હારા જીવનની સોહામણી પળોમાં મ્હને સંસારના આ અતિ દારણ્ય પ્રસંગનાં દર્શન થયાં. ને આ દર્શને મ્હને દુનિયાની મહા દારણ્યતાની કલ્પના આપી.

એ કલ્પનામાં મેં સંસારની કાળાશ કલ્પી લીધી—નિર્સંગની નોકોર નળકતભરી ‘કળાસિદ્ધિ’ નિરખી લીધી !!!

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ

નગરમાં કંઈ ધામધુમ નહિ, ધાંધલ નહિ, ધમાલ નહિ, ઉત્સાહ નહિ, ઉલ્લાસ નહિ, આમંત્રણ નહિ ને અપૂર્વ શાંતિથી સાવ સાદી રીતે આવડા મોટા મહાન કાશ્મીર મંડલ જેવા મહારાજ્યના ભૂપતિની એકની એક ભારે ખોટની, અત્યંત રૂપવતી રાજ કન્યાનાં લગ્ન, એકા એક સાવ સાધારણ કક્ષાના અશિષ્ટ ગણ્યતા ક્ષત્રિય સાથે થઈ ગયાં; એ વાત જાણી પુરજનોમાં આશ્ચર્યનું એક પ્રચંડ મોજું ફરી વળ્યું. સૌનાં દિલ અનહદ અચંખામાં ગરકાબ બની ગયાં, ને ભારે કુતુહલથી:— ‘કેવોક એ બડભાગી પુરુષ હશે કે જેના અહોભાગ્યમાં અવની પર અજોડ એવી સૌન્દર્ય સમ્રાજી અનંગલેખા પત્નિ તરીકે લખાઈ હશે— કેવાંક એ સાવ સામાન્ય કક્ષાના ક્ષત્રિય પુરુષનાં પર બચનાં તપ તપતાં હશે કે, એને આ ભવે, આટલી સરળતાથી અસાધારણ સુંદરી—રાજદુલારી સાંપડી!’ એમ કહેતાં નગરવાસીઓ પ્રારબ્ધના પ્રયજ્ઞ તેજસ્વી રાજકુમારી અનંગલેખાના, પતિના અહોભાગ્યનાં કુતુહલધેલાં બની ગુણ ગાવા લાગ્યાં.

આ આશ્ચર્યમુગ્ધ બનેલા નગરજનોમાં કોઈ કહેતું કે—“એક સાધારણ અશ્વપાલ સાથે રાજ્યે અસાધારણ રૂપવતી અનંગલેખાને પરણાવી દીધી છે.” ને કોઈ કહેતું કે—“રાજકુમારી ઉપર વૃદ્ધ રાજાનો પુણ્યપ્રકોપ ઉતર્યો છે, ને ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈ એક કુચડા

અકુલીન ક્ષત્રિય સાથે રાજકુમારીનાં લગ્ન એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એકાએક કરી નાંખ્યાં છે.” ત્યાં તો કોઈ ત્રીજીજ વાત સંભળાવતું કે, “જોનન્દ-વંશ હવે મહારાજ વાલાદિત્યે પોતાની અગાધ ઉદારતાભરી સમદષ્ટિ દાખવવા, પ્રજામાંથી ઉંચ નીચના, સાધારણ અસાધારણના, રાય રંકના ભેદ ટાળવા, પોતાની એકની એક અત્યંત સૌન્દર્યવતી, કોઈ સામ્રાજ્યની સમ્રાણી થવા સર્જાએલી કન્યાને એક સામાન્ય પ્રજાજન જેવા ક્ષત્રિય પુરૂષ સાથે પરણાવી છે.”

ચૌદામાં ચોકમાં, સુરાગારમાં ને સાર્વજનિક મનોરંજનના સ્થળોએ આ વાતે ભારે ચર્ચા જગાવી હતી. જેમ આ વાતો કરનારી વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન હતી તેમ એમની વાતો પણ ભિન્ન ભિન્ન અર્થ બરેલી હતી. પુરજનોમાં જેને જેમ લાગ્યું, તેવા પ્રકારની વાતો બહેતી કરવા લાગ્યું, પરંતુ આ બધાંમાં સત્ય શું છે એની કાષ્ટનેય પુરી ખબર નહોતી, રાજ્યનો અધિકારી વર્ગ—રાજપુરૂષો જ્યાં સંપૂર્ણ વિગતથી વિદિત નહોતો ત્યાં આ સામાન્ય પ્રજાજનો તો ક્યાંથી હોય ? લોકોની આ તીવ્ર ઉત્સુકતાએ નગરમાં અનેક પ્રકારના તર્ક—વિતર્કો જગાવ્યા હતા.

*

*

*

આજ સહવારથી નગરવાસીઓ અપૂર્વ ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા, કારણ કે, આજની રાજસભામાં મહારાજ વાલાદિત્ય ઉત્સુક જનતા સમક્ષ રાજકુમારી અનંગલેખાના લગ્નનો સંપૂર્ણ ઉલ્લેખ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કરવાના હતા.

સભાનો સમય થતાં વર્ષાઋતુના બ્યોમમાં અષાઢી મેઘ ઉમટી આવે એમ જિજ્ઞાસુ જનસમુદ્ધ સભા ખંડમાં આવી પોત પોતાના સ્થાને ગોઠવાઈ જવા લાગ્યો હતો. સભામાં કેટલાક સૌન્દર્ય સ્વામિની અનંગલેખા પ્રત્યેની અપાર લાગણીના પ્રવાહમાં ખેંચાઈને આવ્યા હતા. કેટલાક નિર્સર્ગની સમસ્ત નળકત જેવી, નવોદા સુંદરી ઉપર ઉતરેલી કંઈક કઠોરતાની નિષ્કુરતા નિહાળવા આવ્યા હતા. જ્યારે કેટલાક તો વયે

પહેચેલા વૃદ્ધ રાજવીની પ્રજાવત્સલતાને અપાર ઔદાર્યની સરલતાનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા.

આજે સભાખંડમાં જિજ્ઞાસુ જનતાએ ભારે ડોલાહલ મચાવ્યો હતો. એમની આતુરતા એકદમ ઉત્કટ બની હતી. ને આ ઉકળેલા માનવ સમુદાય વચ્ચે જેમ મેઘ ગગડે એમ છડીદારનો પોકાર બ્વની આવ્યો; “ગોતન્દ વંશભૂષણ પરમ ભટ્ટાર્ક મહારાજ વાલાદિત્ય પધારે છે.” ત્યાં તો સિંહ દ્વારમાંથી કાંઈ તેજપુંજ ચમકે એમ એક તેજસ્વી વ્યક્તિએ પ્રવેશ કરતાં બે હાથ જોડી ભારે ચપળતા પુર્વક સિંહાસન તરફ દૃઢ પગલાં ભરવા માંડ્યાં, આ વ્યક્તિને જોતાં સભાજનો એકદમ શાંત બની ગયા, ને ઉભા થઈ આગાનુક્રમ અભિવાદન કર્યું. રાજાએ સિંહાસન ઉપર આસાન લીધું ને એની પાછળ આવતાં-એક શ્યામ વર્ણનો ઠીંગણો યુવાન ને ચંદ્રલેખા જેવી યુવતી સિંહાસનની બન્ને બાજુના સુવાણીસનો પર બિરાજ્યાં.

સભામાં પહેલાં પોતાની પ્રતિભા પાડતાં મહાઅમાત્ય ખડ્ગે ઉભા થઈ, ને જનસમુહ ઉપર એક ઝીણી અર્થ બરેલી દ્રષ્ટિ નાંખી; એણે રાજકુમારી અનંગલેખાના પતિનો ઉત્સુક જનતાને પરિચય આપ્યો. ત્યારપછી મહારાજ વાલાદિત્ય ઉભા થયા ને ઉંડે ઉતરી ગએલી પોતાની આંખોને ખેંચી એક પ્રતાપી દ્રષ્ટિ સભાજનો ઉપર નાંખી.

કાસ્મીરાધિપ મહારાજ વાલાદિત્યની આ પ્રતાપી દ્રષ્ટિ પડતાં એમના પ્રભાવ આગળ જનસમુહ નાનો થતો હોય એમ લાગતું હતું. રાજાએ ધીમેથી પણ સ્પષ્ટ અવાજે બોલવા માંડ્યું : “મહાતુભવો! આપની રાજલક્ષ્મીને મ્હારી પુત્રી...” કહેતાં રાજાનો સ્વર સ્હેજ લથડાયો. પણ એમણે એક ક્ષણ માત્રમાં ગળું ખંખેરી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી દૃઢતાથી બોલવા માંડ્યું:- “...નાં એકાએક સામાન્ય નાગરિક સાથે લગ્ન થએલાં જાણી આપ આશ્ચર્ય અનુભવતા હશે...પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી, માત્ર પસંદગીમાં રહેલો દષ્ટિભેદ છે. આપણો એક પ્રકારનો વ્યર્થ દંભ છે; આ દંભના પટને મેં ભેદ્યો છે; એટલે

શિષ્ટ સમાજ કદાચ સંક્રાંત્ય અનુભવતો હશે; પણ એમાં સંક્રાંત્ય કરવા જેવું કંઈ નથી. માનવી જીવનમાં સામાજિક કક્ષા, પદ, ને શ્રેણી પોતાના સંસ્કાર બળે પ્રાપ્ત કરે છે, પુરુષાર્થદ્વારા જીતે છે, એ કોઈના જન્મ સાથે આવતા નથી. આથી જો આટલું સત્ય આપ સર્વ સ્વીકારશો તો દુર્લભવર્ધન આપને અશિષ્ટ પુરુષ નહિ લાગે, એ પણ શિષ્ટ જણાશે. કેમકે કે જે વ્યક્તિએ પોતાની અપાર પ્રજ્ઞા દાખવી એક સામાન્ય અશ્વપાલના પદેથી અશ્વાધ્યક્ષની પદવી મેળવી છે, અને એનામાં પુરુષાર્થ ખેડવાનું પરિણામ છે તો એ રાજ વંશીય વ્યક્તિ જ બનશે. એમની પ્રજ્ઞા એટલી પ્રમળ છે કે જેની પરવશતામાં મ્હેં એમનું નામ પણ પ્રજ્ઞાવર્ધન પાડ્યું છે. યોગ્યતા છે તો જરૂર એ આગળ પ્રગતિ કરશે. ફક્ત મ્હેં તો તક આપવાની ફરજ બજાવી છે.” રાખના બાવ હિન કંઠમાં લાવ ઉભરાઈ આવ્યો. ને શ્વાસ લઈ આગળ બોલવા માંડ્યું... “મહાતુભવો! મ્હારા આ કૃત્યમાં આપ ને રાજલક્ષ્મીના અનીષ્ટનો ભાસ થતો હશે, પણ મને તો એમાં ઇષ્ટજ દેખાય છે. કારણ કે આપની અતિ પ્રિય રાજલક્ષ્મી અન્ય સ્થળે વળાવી હોત-કોઈ રાજવંશી રાજેન્દ્ર સાથે પરણાવી હોત, તો એ પેલા સિંહાસનપતિના ચરણોમાં ઝુકી જઈ ત્યાંની સમૃદ્ધિ ને અપાર વૈભવમાં રોળાઈ જત! જે અન્નેડ સૌંદર્યનાં આપ નિત્ય દર્શન કરો છો એ સૌંદર્યને વૈભવમાં વિલીન થવું અટકાવવા માટે; આપના સ્નેહજલનના સિંચનથી ઉજ્જવલ રહે એ મંગલ કામનાથીજ આપને આ અસમાન લાગતો સંયોગ મ્હેં કરાવ્યો છે. જે અસમાન નથી પણ સમાન છે. કારણ કે માનવ જીવનમાં દેહનાં સંદર્ભ કરતાં દેહીનું સૌંદર્ય ચિરંતન દેદીપ્યમાન રહે છે. જે ભૂમિ આપણી જનનિ છે, એ સમસ્ત કાશ્મીર મંડલ માતા પાર્વતીનું છે. જેમણે જીવનમાં બાહ્ય સૌંદર્ય ને આંતર સૌંદર્ય પાસે તુચ્છ ગણ્યું છે-દેહ કરતાં દેહીના રૂપને અતિ બલ્ય માન્યું છે, ને એટલા માટે જ આપણી પાર્થિવ દૃષ્ટિએ વિરૂપ લાગતા ભગવાન ભૂતનાથના

ભાણી સ્વરુપને વિસરી જઇ, એમના “સત્ય” શિવ” સુંદરમ” જેવા આંતર સ્વરુપને ઓળખી પોતાની જાતને શંકરના ચરણમાં સમર્પી દીધી હતી. આ પાર્થિવ જીવનમાં એમની અપાર્થિવ દૃષ્ટિએ મેળવેલો એ દિવ્ય વિજય છે. ને આ વિજયમાં રહેલી ભાવના, કટલી ભવ્ય ને રમ્ય છે! એમની એ અદ્ભુત ને અમર રમ્યતાની જેમ રાજલક્ષ્મી અનંગ-લેખાની રુપશીખા ઉજળવલ રહે; એ મંગલ કામનાથી જ આ સંયોગ કર્યો છે. સ્ત્રી અને પુરુષના જીવનની પરસ્પરના અભાવની પૂર્તિ એટલેજ લગ્ન!!! આ લગ્નમાં હવે અસમાનતા ક્યાં છે? મને આશા છે કે જેવી આપની રાજલક્ષ્મી પ્રત્યે મમતા છે તેવીજ મમતા વત્સ પ્રજાવર્ધન પ્રત્યે રાખશે એવી માને આશા છે.” કહેતાં રાજનો કંઈ એકદમ ધીમે પડી ગયો: “અસ્તુ મહારે આટલી જ વિજ્ઞાપી કરવાની છે.” કહી મહારાજ સાલાદિત્ય સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા.

રાજના આ વાણી પ્રવાહમાં પુરજનોનો ઉકળાટ ઓગળી ગયો. એમની ઉત્સુકતા સંતોષાઈ હોય એમ એકદમ “ગોન્નદ વંશભૂપણ મહારાજ સાલાદિત્યનો જય....! રાજકુમારી અનંગલેખાનો જય”ના જય નાદોએ સભાખંડને ગળતી મુકતાં; લોકો હર્ષોદ્વેષમાં સભાખંડની બહાર નીકળવા લાગ્યા.

રાજસભાના સિંહદ્વારના શ્વેત સોપાન ઉતરતા મહારાજ સાલાદિત્યના ચહેરાનો રંગ કંઈ નિરાળો જ હતો. એમાં વૃદ્ધાવસ્થાની વિલીનતા ને બદલે વિજેતાનો પ્રચંડ ઉત્સાહ ઝળકતો હતો. જાણે કાંઈ ચિરવાંચિત ન લાખ્યું હોય એમ એમની ઉંડે ઉતરેલી આંખોમાં અથોક આનંદ ને સંતોષની શાંત જ્યોત પ્રકટી રહી હતી. અપાટા બંધ પગથીયાં ઉતરી મહારાજ નીચે ઉમેઝા રથમાં સવાર થયા ને સારથિએ રથને હંકાર્યો.

હવામાં હંસ ઉડે એમ વાયુ વેગે રથના અશ્વો ઉડી રહ્યાં હતા. ને રથમાં ખેડેલા રાજનું મન હર્ષોદ્વેષમાં અશ્વોના વેગની સ્પર્શ કરતું હોય એમ કલ્પનામાં ઉડી રહ્યું....રાજનું ચિત્ત વિચાર ઝોલે

અહ્યું...ને, આજથી સોળ વર્ષ પહેલાં સાંભળેલા શબ્દો એની સ્મૃતિમાં સજીવ થવા લાગ્યા...એના ચિત્તાકાશમાં સચિત્ર બનીને ચમકી રહ્યા— “રાજન આ રાજકન્યાનો પતિ આ ભૂમિનો ભૂપાલ થશે ને આપના દેહાંત પછી ગોનન્દવંશનો અંત આવશે.” રાજકુમારી અનંગલેખાના જન્મ સમયે જન્મકુંડળી માંડી એક વિખ્યાત જ્યોતિષીએ ઉચ્ચારેલી આ ભવિષ્યવાણી હતી. આ બયંકર વાણીને સાંભળ્યા પછી એની બયંકરતાને ભુંસી નાખવા—એની સાર્થકતાને અસાર્થક કરવાનો રાજાએ મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો; અને એ સંકલ્પની સિદ્ધિ અર્થે પોતાનું એક માત્ર સંતાન—અનંગલેખાને કાઠ રાજવંશી સાથે નહિ, પણ એક સામાન્ય અશ્વપાલ સાથે પરણાવી હતી.

સંસારમાં જ્યારે માનવી સ્વાર્થ વિશ બની જાય છે ત્યારે એના હૃદયમાં લાગણી—શૂન્યતા જન્મે છે. ને આમ લાગણી—શૂન્ય બનેલા રાખના હૃદયને પોતાની અદ્ભુત સંકલ્પ—સિદ્ધિ, સ્વાર્થ સિદ્ધિ સાંપડેલી જોધ પેલી ભૂતકાળની ભવિષ્ય વાણી ઉપર—અતિતતી અળખામણી યાદ ઉપર હસવું આવ્યું; ને એકાએક ઉત્સાહના આવેશમાં આવી જઈ— “...આ ભૂમિનો ભૂપાલ થશે!...આ જન્મે તો હવે મહારો જમાઈ ભૂપતિ થઈ રહ્યો.....એ નિર્માલ્યમાં એટલું સામર્થ્ય ક્યાં છે, કે એ સિંહાસનપતિ થાય?” ના ઉદગાર સાથે જોરથી હસવા માંડ્યું—જાણે કાઠ પ્રેતાત્મા ન હસી રહ્યો હોય!!! આ અમાનુષી ઉપહાસનો કંઈશ ખવનિ રથે જોડેલા અશ્વોના કંઠમાં રણકી રહેલી લુંઘળમાળના મધુર રણકારને સ્હેજ ઘેરો બનાવી શમી ગયો.

આ નિષ્કુર ઉપહાસમાં, રહેલી ઉમિ—શૂન્યતા પ્રત્યે નકરત દર્શાવતા હોય, એમ અમિત રવિરાજ પશ્ચિમ આકાશની અટારી ઉપર રોપની રાતી મુરખી વેરી રહ્યા હતા, ત્યારે અનંગલેખા પોતાના જીવનની રંગભૂમિ ઉપર અકસ્માત ખેત્રાએલા અણચિંતવ્યા—અપરિચિત પ્રસંગના પ્રત્યાઘાતમાંથી ઝરતા મધુર સ્પન્દનને હૈયામાં ભરી પોતાના સખિવૃંદ સાથે રાજમહેલના ઉદ્યાનમાં પડતા એક લવ્ય ગવાક્ષમાં આવી ઉભી હતી.

અંધારી રાત્રીએ શુક્ર-તારો ચમકે એમ અનંગલેખા એના સખિવૃંદમાં શોભી રહી હતી. હાસ્ય, વિનોદની શૃંગારભરિત વાતોએ ચહેલી આ નવયોવના નવોદાની ચક્રોર દ્રષ્ટિ ઉપવનના સરોવરમાં તરતાં ઉજળાં રાજહંસ પર સ્થિર બની; ને એના સારિકા શાં શુભ નેનોમાં માદંવતા ચમકી ઉડી. રાજહંસની રસકેલી નિહાળી એના અબાધિત યોવનભર્યા હૈયામાં એક ઉર્મિનું તરંગ ઉછળ્યું, ને ઉત્સાહમાં આવી બ્રહ્મ: “અલી! ચાલતા જો પેણું હંસ-યુગ્મ કેટલું રૂપાળું લાગે છે—એમની રસકેલીમાં કેટલી સુંસવાદી રમ્યતા છે!” કહેતાં ચારુલતાને સ્હેજ આગળ ખેંચી હંસ પ્રતિ અંગુલિ નિર્દેશ કર્યો.

“હાં? દેવી જોડુ તો રૂડું છે, પણ એમની સુંસવાદી રમ્યતા હૃદયને પ્રભળે છે.” ખ્વાનિ-યુક્ત સ્વરે ઉત્તર આપતાં ચારુલતાએ એક નિશ્વાસ મુક્યો; ને એના ઉજ્જવલ ચહેરા ઉપર એકાએક વિષાદની આંછી વાદળી ઉપસી આવી. ખ્વાન બનેલો સખિનો ચહેરો જોઈ અનંગલેખાના અંતરમાં કંઈક આશંકા...કંઈક કુતુહલ...ને કંઈક જિજ્ઞાસાના પ્રબલ ભાવ-તરંગો જાગ્યા; ને એના આવેગમાં એણે સાહજિક પ્રશ્ન કર્યો.—“કેમ અલી? શાથી હૃદય પ્રભળે છે?”

“કંઈ નહિ, અમરતાંજ!”

“કંઈ નહિ કેમ? કહે તો ખરી...!” આગ્રહ દર્શાવતાં અનંગલેખાએ ચારુલતાના ચિન્તાગ્રસ્ત ચહેરા ઉપર પોતાની આતુર દ્રષ્ટિ સ્થિર કરી.

“દેવી સર્જનહારે સૃષ્ટિમાં આ રમ્યતા જેટલી એ પક્ષીઓ માટે સુલભ રચી છે, એટલીજ માનવી માટે દુર્લભ બની છે. એમના જીવનમાં જેમ સરળતા-સ્વતંત્રતાનો આહ્વાન ભર્યો છે, એને બદલે આપણા જીવનમાં નિયંત્રણની કુટિલતા, ને શાસનની શૂન્યતા છે. ને એથીજ પેલી રમ્યતા નિહાળી હૃદયમાં શૂળ ભોંકાતું હોય એવું ગ્રીણું દર્દ થાય છે.” કહેતાં ચારુલતાના ખિન્ન બનેલા કંઠમાં નિખાલસતા આવી “જુઓને દેવી; અમને મનમાં એવા ભવ્ય મનોરથ હતા કે અવની પર અજોડ એવા રૂપ-લાવણ્યવંતી અમારી રાજકુમારીના

લગ્નનો ભગ્ય સ્વયંવર-મંડપ રચાશે, જેમાં દેશદેશાંતરોના નૃપતિઓ પધારશે, તે એમાંથી કોઈ શુરવીર, સ્વરૂપ સુંદર સિંહાસપતિ માનવ સૃષ્ટિના અદ્ભુત સૌન્દર્યને જીતવા અપૂર્વ પરાક્રમ દાખવશે...! ને એ વિક્રમ પર વારી જઈ-મુગ્ધ બની, સૌન્દર્ય સમ્રાજી રાજકુમારી સ્વેચ્છાથી પોતાની જાતનો-સમસ્ત સૌન્દર્યનો સ્વામિ પેલા પરાક્રમી પુરૂષને સ્થાપશે. પણ...? એ બધું તો માત્ર જિન્દગીના અન્વકારમાં એક દિવાસ્વપ્ન બની ઉડી ગયું...અને....?" એકદમ એનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો. એનો સ્વર રૂંધાવા લાગ્યો ને બોલતાં અટકી ગઈ.

અનંગલેખા...! સખિના આ સંવેદનાત્મક શબ્દો સાંભળી એના ઉપર વીજળી પડી હોય એમ એકદમ સ્તબ્ધ બની ગઈ; ને જીવનના કોઈ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં ઉતરી આવી હોય એમ ઉંડી ગહનતામાં ઉતરી ગઈ. પગભર એના સૌન્દર્યોપાસક, શંગારભરિત અંતરમાંથી પિતાએ સ્થાપેલા અપાર્થિવ આદર્શની ઉજ્જવલ સ્મૃતિ વિસરાઈ ગઈ....ને એના હૃદય-મંદિરમાં સ્થપાયેલી દુર્ગભવર્ધનની વિરૂપ પ્રતિમા ખડી થઈ... આ વિરૂપતા એના સૌન્દર્યની ધોર પ્રવંચના કરતી હોય એમ એકદમ ભયવિહ્વલ બની ધ્રુજી ગઈ. અને આ વિહ્વલતાની દુઃસહતામાં વિકલ બની એકદમ અંદરના ખંડમાં ત્વરિત-ગતિએ દોડી ગઈ. જતાં જતાં એનો શિથિલ પદ્ધતિ ગવાક્ષમાં માત્ર એના હૈયામાં જાગેલા લાગણીના પ્રચંડ તુફાનનો-હૃદયમંથનનો પ્રતિધોષ પાડી ગયો.

સમયના પ્રવાહ સાથે આ પ્રતિધોષ પણ વધી ગયો. આ વિસ્મયજનક વિચક્ષણ ઘટના લોક જિહ્વા પર ક્ષણિક આયુષ ભોગવી વિસ્મૃતિમાં વિલીન બની ગઈ.

*

*

*

સંસારમાં જે અસાધારણ છે, અલૌકિક મનાય છે; એ જો કોઈ સાધારણ વ્યક્તિને સુલભ થાય તો એના જીવનનું એ અસાધારણ ને અલૌકિક આરાધ્ય બની જાય છે. આવું અસાધારણ રૂપ-ભાવ-સ્વયંવું જીવનને ધન્ય કરનારું બીજું. પોતાને સરળતાથી સાંપડેલું

જોઈ, એના પ્રત્યે દુર્લભ-પ્રજ્ઞાવર્ધનના અંતરમાં અસાધારણ શ્રદ્ધા-ભક્તિના અસ્ફુટ ભાવાંકુરો જગ્યા. સંસારનું એ શુચિ સ્ત્રીત્વ એનું અદ્રષ્ટ અરાધ્ય બની ગયું—અદીઠ રીતે એના જીવનનું નવચેતન બની ગયું. આ ચૈતન્ય શક્તિના અદ્ભુત ઉત્સાહે એની સુષુપ્ત પ્રજ્ઞાને એડી કરી—એનામાં અપૂર્વ ને અજોડ કર્તવ્ય નીષ્ઠા, નીતિને નિખાલસતા પ્રકટયાં; એના પ્રયત્ન પરિયત્ને આ સાધારણ વ્યક્તિમાં અદ્ભુત આત્મગૌરવને ઉજાળનારી અસાધારણ શક્તિ ઉદ્ભવી. આ અગાધ બુદ્ધિ વૈભવની તેજ પ્રભાએ એની આસપાસ અસાધારણ વ્યક્તિત્વનું વર્તુલ રચ્યું. ને આ વિરલ વ્યક્તિત્વની ગૌરવ પ્રભામાં એ પ્રજ્ઞાવર્ધનના લોકપ્રિય નામે જનતામાં પ્રસિદ્ધ બની ગયો.

શાસન, સંયમ ને સહૃદયતામાંથી સર્જાએલી પ્રજ્ઞાવર્ધનની લોકપ્રિયતા એટલી પ્રતિષ્ઠાવંત-માનવંત હતી કે રાજના ઉચ્ચ પદસ્થ, અધિકારી વર્ગમાં પણ એવી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવા સ્પર્ધા જાગી હતી. એમના અંતરની ગહનતામાં પ્રજ્ઞાવર્ધનની લોકપ્રિયતા માટે અસુયાની અનિષ્ઠ લાગણી જન્મી હતી, છતાંય જેની આંતરિક એમને આ ગૌરવહિત, સામાન્ય પુરૂષના આઆધિત ને અગાધ વર્ચસ્વને સ્વીકારી એની મુગ્ધ કંઠે પ્રશંસા કરવી પડતી.

પ્રજ્ઞાવર્ધનની દૈનિક-દીનચર્યા એટલી સંકલિત ને સુવ્યસ્થિત હતી, કે એમાં રાજકાર્યો સિવાય અન્ય કોઈ અંગત કાર્યને અવકાશ નહોતો. અવકાશના અભાવે એના જીવનમાં રાજવંશી સમૃદ્ધિના અપાર શૃંગારિક કાર્યક્રમોને જોણું સ્થાન મળતું. એના સરળ જળજલોત જેવા જીવનમાં વિલાસિતાને કોઈ વિશિષ્ટ સ્થાન નહોતું. અને કદાચ અવકાશ ઉપલબ્ધ થતો તો પોતાની અકિંચનતાનું આ અસાધારણ વાતાવરણમાં મહાન મૂલ્યાંકન થયું હોય—એને અહોભાગ્ય લાધ્યું હોય એવા અદૃષ્ટ ઉપકારની ઉર્મિ વિવશતામાં આનંદ વિભોર બની એનું હૃદય અનન્ય ભક્તિભાવે, અસાધારણ નારીત્વ પ્રતિ અદ્રષ્ટ રીતે નમી જતું. ને પોતાના જીવનને ધન્ય કરનારી પોતાની જીવન સહચરી—અવતીના

અદ્વિતિય અલંકાર જેવી રુપરાણી અનંગલેખાના ચરણોમાં પોતાની સમસ્ત ભાવનાનાં કુસુમો ધરતો, એ અસાધારણ રૂપ-લાવણ્યવંતી રમણીના રંજનાર્થે પોતે અસાધારણ શ્રદ્ધાએ આરાધના કરતો. અને એની આ ઉપાસના-પૂજા એટલી એકનિષ્ઠ ને અખંડ હતી કે એના સત્કારનો વિચાર સરખોય અંતરમાં ઉદ્ભવતો નહિ.

પરંતુ અનંગલેખા...! જેણે અત્યાર સુધી પોતાની જીવનલેખાને અપાર રાજવંશી સમૃદ્ધિ ને અનહદ વૈભવની નિરંકુશ વિશ્વાસિતા વડે શણગારી છે. જીવનમાં માત્ર પાર્થિવ સુખોપાસના કરી છે-શૃંગાર-ભરિત ભાવે સૈન્દર્યોપાસના કરી છે, એ રાજદુલારી પ્રજાવર્ધનની આ અપેક્ષિત આરાધનાની એકનીષ્ઠ ઉર્મિને ક્યાંથી પિછાની શકે? પોતાના સંસાર જીવનમાં લોકિક સુખોપાસના ઉપરાંત કોઈ અદીઠ રીતે અલૌકિક ભાવનાના અગોચર રનેહ-દીપ ધરી રહ્યું છે; એ એની પાર્થિવ દ્રષ્ટિ ક્યાંથી નિહાળી શકે...? ને એ પૂજનમાં પુનિત ભાવના-પુષ્પો કોઈ અપાર્થિવ ભાવે ચઢાવી રહ્યું છે એ અનંગલેખાની પાર્થિવ-દ્રષ્ટિની પામરતા ક્યાંથી પ્રીછી શકે... ?

...કારણ કે એ સિવાય નિર્સર્ગની નબળકત જેવા અનંગલેખાના નારી હૃદયમાં અવગણનાની ઉપહાસભરી આટલી નિષ્કુરતા પ્રકટ રીતે જન્મે નહિ....!

સૃષ્ટિમાં રંજભરી રાત્રી આવે છે, ને નવજુવાન દંપતિના શયનખંડમાં રંગીન પુશ્પાનુમા વાતાવરણ ખડુ થાય છે. ત્યાં માર્દવતા-ભરી મોહક હવા જન્મે છે. શયનખંડને રસભર્યા, રંગીન હારત્ર વિનોદનો મધુર રણુકાર ગળતી થકે છે, જે બહાર કદાચ ભાગ્યેજ ઉઠતો હશે. પરંતુ આ નવપરણીત દંપતિના શયનખંડમાંથી હજી એવો રણુકાર ઉઠ્યો નથી, એના ઉપર એવી રંજભરી રાત્રી ઉતરી નથી, માત્ર ત્યાં તો જંપી ગએલા જગત જેવી શ્વાંત નિરવતાજ પ્રસરી રહેતી.

પ્રહર રાત્રીવીત્યે શયનખંડમાં પ્રજાવર્ધન કર્તવ્યથી નિવૃત્ત થઈ વિશ્રાંતિની આશા સાથે આવતો: ત્યારે એની પત્નિ-અનંગલેખા નિદ્રાના

ખોજે ઝુલતી હોય એવો દેખાવ કરી શૈયામાં પડી રહેતી. આ ખંડમાં કદિ પ્રેયસીની પ્રતિક્ષા કે પત્નિનો પ્રેમ ભર્યો આવકાર દેખાતો નહિ. નવોદાનું નિમંત્રણ કે નવયૌવનાનો ઉમંગકો ઉછળતો નહિ. યુવાન પતિ પ્રત્યે પત્નિ તરફથી ઉમંગ, ન્હોતો આવાહન ન્હોતું, માત્ર ઉપવનમાં ન્હોતા શીત સમીરની શીતળતા દેખાતી. હૈયાને ઠારી દે એવી આ શીતળતામાં પ્રજાવર્ધન પોતાના સંસાર જીવનનો આ વિષમ ગરલ-કુંટ શાંત બાવે પી જઇ, કોઇ મુમુક્ષુની તટસ્થતાથી પોટેલી પત્નિના વિશ્રામમાં ભંગ ન થાય એ વૃત્તિએ અનંગલેખા પ્રત્યે એક અમી ભરી દ્રષ્ટિ નાંખી શૈયાનું શરણ સ્વીકારતો.

રાત્રીના બીજા પ્રહરનો ચંદ્ર આકાશે ચઢ્યો છે, ને એની ધવલ ચાંદની પ્રાસાદના ઉપવનમાં રજત ફરસમંધી બાંધી રહી છે, ત્યારે શયનખંડમાં પ્રજાવર્ધન પ્રવેશ કરે છે. ને ખંડના દ્વારમાંથી એના દેહનું પ્રતિબિમ્બ સામે આવેલા અરિસામાં પડે છે: પ્રતિબિમ્બ જોઇ શૈયામાં જગતી પડેલી અનંગલેખાથી એની વિરૂપતા ઉપર એકદમ હસી દેવાય છે. ને આ ગુપ્ત હાસ્ય ખંડની દિવાલો સાથે અફળાઇ એનો પ્રતિધોષ પ્રજાવર્ધનના કાને પડે છે. હાસ્ય સાંભળી પ્રજાવર્ધનના પગ દ્વારમાં સ્થંભી જાય છે. જાણે એના હૈયા ઉપર કોઇએ અકસ્માત મર્મ પા ન કર્યો હોય! પલ્લવર આ પ્રત્યાઘાતની વેદનામાં પ્રજાવર્ધનની સમસ્ત કાયા એકદમ કંપી ઉઠે છે પણ એ સ્વસ્થ બની આગળ વધતાં—“એ વિરૂપતા ને હસવા કરતાં એના વિચકર્માને હસો કે જે ત્હમ્મરો દેહનું આટલું આગ્રાધ રૂપ-લાવણ્ય ધણું છે એણે જ આટલી વિરૂપતા સર્જી છે. એટલે અવશ્ય એનું કોઇ ઉંડે રહસ્ય સમાએલું હશે નહિ તો આપણા સંયોગમાં જીવનનાં એ સાવ વિરોધી તત્ત્વો ક્યાંથી?” કહેતાં એણે અંદર જઇ શીર ઉપરથી મંડીલ ઉતારી આસન પર મૂક્યું: ને શૈયામાં સંક્રાંચથી મોં છૂપાવી રહેલી અનંગલેખા પ્રતિ ઔદાર્યની અસીમ ઉજ્જવલતા ભરી એક અમી દ્રષ્ટિ નાંખી.

રૂપગર્વિતા અનંગલેખા! આ સાધારણ પુરૂષને ભાવનાના ઉન્નત ગિરિકેન્દ્રે ઉભેલો જોઇ એના ઔદાર્યભર્યા સચ્ચોટ શબ્દો સાંભળી પોતે

ગર્વિષ્ઠતાના શિખર પરથી ગબડી રહી હોય એમ એકદમ આશ્ચર્યથી આભી બની ગઇ અંતરમાં પોતાની પામરતાની ક્ષુદ્રતાભરી અધમતાને અનુભવી રહી!!!

*

*

*

હિમાદ્રિના ઉન્નત ગિરિ-શિખરેથી ગબડી પડેલી અનંગલેખાએ ફરી એકવાર ઉંચે દ્રષ્ટિ કરી. એના જીવન-પથની વિકટ વાટ પર દ્રષ્ટિ દોડાવી પણ એની દ્રષ્ટિ ગગનમાંથી બની નહિ. એની આશા-ભરી દ્રષ્ટિ એના સંસાર જીવનમાં હવે ક્યાંય સ્થિર બની નહિ. એને સર્વત્ર અધમતાજ ભાસી. ને મગજળની હતાશા સાંપડી હોય એમ જીવનમાં ચારેકાર વેરાનની ઉજ્જડતા ને અંધકાર દેખાયો. આ અંધકારમાંય એ એકલી આથડી રહી એમ સાથી વિહોણી સાવ અટુલી દેખાઇ. એના ગભરૂં હૃદયમાં સંસારની લાગણીવિવશતાના કરુણ ગાનના ઘેરા સૂરો જાગ્યા. આ કરુણ ગીત ધ્વનિ ત્યારે જાગે છે જ્યારે માનવીના હૃદયની ઉર્મિ આવેગભરી ને એનું યૌવન નિરંકુશ બની જાય છે. આ સૂરોએ અનંગલેખા જોવા જાત યૌવનાનું અખાધિત યૌવન એકદમ જાગ્રત ક્યું...!

અને છેલ્લા એ એક દિવસથી અનંગલેખાના હૃદયમાં કાઠ અણુદીઠ વેદના શલ્ય બની ભોંકાઈ રહી હતી. એને એકલતા સાલી રહી હતી. એનું પ્રકૃત્ત રહેતું ચિત્ત આજે ડામાડોળ બન્યું હતું...ને એના ડામાડોળ હૈયામાં ઉંડે અતિ તીવ્ર વેદના થતી હતી, દર્દ ડંખી રહ્યું હતું. પણ એની સૂક્ષ્મતા એનાથી પામી શકાતી નહોતી. આ વેદનાને વિસરવા- નૈસર્ગિક રમ્યતાના ઉલ્લાસે ભરને ભરવા અનંગલેખા આજે નમતી સંધ્યા થતાં સરોવરમાં નૌકા-વિહારે નીકળી હતી.

કુદરત માનવ હૃદયની આ કષ્ટણુતાનો કૂર ઉપહાસ કરતી હોય એમ આજે નવોદાનો માર્દવતાભર્યો નવીન સ્વાંગ સજી હસી રહી હતી. પ્રકૃતિ સુંદરીએ સાવ નૂતન વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં હતાં. ને પરિમલ ભરી

પુષ્પ કુંજે વાતાવરણમાં કોઇ અજાણ મધમઘાટ ભરી રહી હતી. ઉજળાં રાજહંસો સરોવરનાં ચક્રચક્રિત નિર્મળાં નીર પર ખેલી રહ્યાં હતાં વાતાવરણમાં ચારેકાર અદ્ભુત રમ્યતા...રસિકતા નીતરી રહી હતી. નાવમાં એકેલી અનંગલેખા આ અદ્ભુત રમ્યતા...રસિકતાને અતૃપ્ત નયને પી રહી હતી...ચારેકાર વિસ્તરેલી વનશ્રીને નૈસર્ગિક ઉદ્ઘાસ અંતરમાં ભરી રહી હતી પણ આ એકાંતમાં તેની અપૂર્વ રમ્યતા... રસિકતા શય્ય બની એને ભોંકાઈ રહી...એની એકલતા એના સ્નિગ્ધ હૃદયમાં ઝેરી ડાંખ બની ડાંખવા લાગી. અને આ ડાંખની વિષમ વેદનાની વ્યથતામાં એના સમસ્ત શરીરમાં ગ્જાનિની ભારે મંદતા પ્રસરી ગઇ. વાતાવરણની શાંત નિરવતા...એના હૃદયની એકલતાની શૂન્યતા, એને ભરખી જશે એ ઉદ્વિગ્નતામાં અનંગલેખા નાવમાં રહેજ ધ્રુજ ગઇ વ્યથતાની મૂંઝવણમાં એણે નાવને પાછી ફેરવી...પણ ત્યાં તો એણે સન્ધ્યાના ઝાંખા ઉગ્ગસમાં સામે કાંઠેથી આ તરફ વેગથી ધસી આવતી એક નાવ નિહાળી. આ શાંત નિરવતાને ભેદી રહેલી એ નાવ કોની હશે એ વિચારે અનંગલેખા ધડીબર થોભી ગઇ. ત્યાં તો થોડેક છેટે રહેલી પેલી નાવમાં અનંગલેખાની જિજ્ઞાસાતુર દ્રષ્ટિએ એક પડછંદ પુરષાકૃતિ પડી. આ શાંત ને નિરવતાભર્યા વાતાવરણમાં પોતા તરફ એક અજાણ પુરુષને આવતો લાળી અનંગલેખા ભયથી રહેજ ખમયાઇ ગઇ, ને ત્યાં તો સામેની નાવમાંથી અત્રાજ આવ્યો. “ગભરાશો નહિ ! હું મહામાતૃ ખડગ છું !” આ નામ સાંભળનાં અનંગલેખાનાં ભય અને સંક્રોધ અલોપ થયાં ને એણે પોતાની નાવને પેલી નાવની અટોઅડ લઇ જઇ ઉભી રાખી.

“અહો ! દેવી કઇ અત્યારે ?” વાંગમાં મંદમંદ હસતાં આગનુક પુરુષે અનંગલેખાને પ્રશ્ન કર્યો.

“અમસ્તાંજ, લગીર પ્રકૃતિ દર્શને...!” કહેતાં અનંગલેખાના ગુલાબી દેહમાં ગ્જાનિની મંદ ધ્રુજરી વ્યાપી ગઇ—ને પ્રકૃતિની નૈસર્ગિક

રમ્યતા નિહાળી વિકત થએલાં એનાં નયન નવજુવાન આગાન્ટુક મહામાત્યના પ્રતાપી ચહેરા પર સ્થિર થયાં: એ ચહેરામાં એને યૌવનનો અજબ ઉત્સાહ ને પુરૂષત્વનો અદ્ભુત તરવરાટ જણાયો.

“નિસર્ગના દર્શન જ્યાં લોકો દેવીમાં કરતા હોય ત્યાં દેવીને દર્શન ઝંખના કેવી?” કહેતાં મહામાત્ય ખડ્ગ ખડખડાટ હસી પડ્યો. આ હાસ્યમાં એવી મોહકતા હતી કે મુગ્ધતાથી અનંગલેખા એના તરફ નિહાળી રહી, એને આ હાસ્ય ગમ્યું; ને બોલી: “અરે! તમે તો અજબ પુરૂષ છો....!”

“હું અજબ નથી પણ આખોએ નિહાળું છું એ ઉચ્ચારું છું” કહેતાં એ પહેલાંની જેમ હસી રહ્યો...એની આખોમાં લુપ્થતા ચમકી રહી.

“આપની આખો ભૂલે છે મહામાત્ય?” કહેતાં અનંગલેખા ખડ્ગે ઉચ્ચારેલી વિચિત્ર શબ્દરચના સ્હમજવા મથી રહી. પણ એની અસરને એ કાઠ રીતે પામી શકી નહિ: ને કાઠ અપરિચિત આહ્વાદના ઉત્સાહમાં સ્થિર થએલી એની દ્રષ્ટિ એના ઉપરથી ખસી નહિ.

“જે અગાધ રમ્યતાનાં મ્હારી આખો દેવીમાં દર્શન કરે છે એ સંસારની કાઠ સુંદરીમાં નથી; તો પછી આ જડ ભાસતા નિસર્ગમાં ક્યાંથી હોય? આજે હું અગાધ રમ્યતાને નિહાળી મ્હારી જાતને ધન્ય થએલી માનુ છું” ઉત્તર આપતાં જીવંત પુરૂષત્વ ભર્યા યૌવનના અપૂર્વ તરવરાટથી કાશ્મીર મંડલનો મહામાત્ય સંસારની કોણ સૌન્દર્યવર્તા નારીના નજીક રૂપને લુપ્થ ભાવે નીરખી રહ્યો.

અનંગલેખા નિસર્ગના સૌન્દર્ય કરતાં પોતાના નિરાગા સૌન્દર્યની આ પુરૂષ પાસેથી પ્રગટ પ્રશંસા સાંભળી જાણે ક્યા અજાણુ સ્વપ્ન-પ્રદેશમાં ઉતરી ગઈ...જીવનનો કાઠ સંબંધ જાગૃત કરવા એ મનોમંથન કરી રહી હોય એમ મુગ્ધાતું હૃદય-મંથન એના સારિકા શાં શુભ નયનોમાં ચમક્યું.

એના હૃદયમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત એક પુરૂષ પ્રતિમા સાથે આજે બીજી પુરૂષ પ્રતિમા સ્થાપિત થઇ ચૂકી... એક પ્રજાવર્ધન અને બીજો મહામાત્ય ખડગ ! એક પ્રતિમા સાવ સામાન્ય છતાં તેનામાં અમમ્ય એવું ઓજસ છે !... નિત્યનો સહવાસ ને સ્વાભાવિક ઊર્મિ છે. છતાં એ અંતરમાં અણુગમે ઉપજીવે છે. જ્યારે બીજીમાં પુરૂષત્વનો ભવ્ય પ્રતાપ અને પુષ્પ ધન્વાનો પ્રચંડ ઉત્સાહ છે ! જે નારી જીવનનું પ્રેરક બળ નિરખી શકે છે—બની શકે છે... હૃદય સાથે મેળ મેળવી શકે એમ છે. છતાં જીવનનો—યૌવનનો સમસ્ત અભિસાર કયા દેવના ચરણોમાં ધરવો એ વિચારની ગંભીરતામાં... મુંઝવણમાં અનંગલેખા કયાંય સુધી વિસ્ફારિત આંખે મહામાત્ય ખડગ સામે જોઇ રહી.

શારદાધામ કાશ્મીરનો મહામાત્ય ખડગ કયાંય સુધી ભારે વિસ્મયપૂર્વક અવની ઉપરની આ અસાધારણ રૂપરાણીનું હૃદયમંથન નિહાળી રહ્યો. જીવનમાં એણે અનેક મુઘ્ધાંગનાઓને જીતી હતી છતાં એને આ સંસારની સર્વશ્રેષ્ઠ સુંદરી અપરાજિતા બની ધુત્કારી કાઢશે... એ વિચારે બ્યથ બન્યો. પણ ત્યાં તો અનંગલેખા કાઠ અલાનાવસ્થામાંથી જાગતી હોય, કંઈક મનમાં નિશ્ચય કર્યો હોય, એમ મદ્મદ્મિત કંઈ બોલી— “જાંખના છે તો જીવનમાં જરૂર પૂરી કરીશ. રમ્યતા નિહાળવી હોય તો નિત્ય પધારજો !” કહેતાં એણે એકદમ પ્રકંપના આવેશમાં હલેસું ધકેલ્યું ને ત્વરિત ગતિએ ત્યાંથી આગળ ચાલવા માંડી: એને એટલોય ખ્યાલ ન આવ્યો કે રાજ્યનો આ એક સેવક—એના પિતાનો દાસ, આ હૃદય—દૌર્બલ્યને કયો અર્થ કરશે. એ એટલુંય ન સ્મરજી શકી કે પોતાનું આ વર્તન જીવનમાં કેવો ઉલ્કાપાત મચાવશે ?—એની નાવ ભવોદ્દાધના કયા અગોચર ખડગ સાથે અકળાશે ? માત્ર એના હૃદયમંથનનો પ્રતિધોષ સંભળાવી, મહામાત્યના અંતરમાં અનંગનો ઉગ્ર ઉલ્કાપાત જન્માવી એ રાજ મહેલમાં ચાલી ગઈ.

અને બીજો દિવસે પ્રકૃતિના ખોળે—એની પુનિત રમ્યતાને પતિત કરનારી માનવ પાશવતા પ્રકટી—અનંગલેખાના નિરંકુશ યૌવન અને

મુક્તવિહારે નિસર્ગની નિર્મલ નળકતને નિલંબજતાથી-નિષ્કુરતાથી કુંઠિત કરી એનાં કારમાં કૌભાંડ રચ્યા.

ઝાકળના મોતી ને પ્રભાતનું પહેલું કિરણ તોડી નાખે એમ અનંગલેખાના અગાધ રૂપ-લાવણ્યથી અત્રંગિત નારીત્વનું અણુમોલ મોતી, યૌવનના અસહ્ય થનગનાટમાં મહામાત્ય ખડગની લુબ્ધ અનેલી લોલુપ દ્રષ્ટિએ ભાંગી નાંખ્યું. અને આ ભંગારના ખંડિત અવશેષ અનંગલેખા પોતાના અંતરમાં આવરી છેક રાજમહેલમાં લઈ આવી. મહેલના દાસ-દાસીઓને પ્રલોભનોના પરિબળે વશ કરી પોતાની વાસનાનાં-રતિ કેલીના રસખેલનો પોતાના અંતઃપુરમાં હર્ષથી કરવા લાગી. પોતાના જીવનમાં જગાડેલા અસીમ ઉલ્કાપાતને ધૈર્યના દુર્ગ પાછળ ઢાંકી, નારીત્વના નિશ્ચયાત્મક પરિબળે હૈયામાં ઝેરની તિખાશ, ને આંખમાં અમૃત ભરી માનવ સમાજના નીતિના ઘડતર ઉપર નિષ્કુર ધા કરવા લાગી.

x

x

x

અને ત્યાર પછી આ ઘટનાને ધણાય દિવસો વીતી ગયા...અંતે એક રાત, ગાઠ ઉદાસીનતાનો અંચળો ઝોઢો આવી હોય એમ આકાશમાં વાદળનાં ભારે ધટાળુથ જમ્યાં હતાં. આ ધનળુથમાં વીજળી ચમકે ને ધરતી ઉપર તેજ-રેખા ખેંચાય એમ અનંગલેખાના ધનધોર જીવનમાં દારૂણ દામિની ચમકી ગઈ: વાતાવરણમાં નાગાધિરાજની સ્પર્ધા કરતો હોય એમ મેધ ગળું રહ્યો હતો. ને વિશ્વકર્માના દ્વારે ક્રોધ વિપ્રલંભા વિરહીણીની વેદનાને રેલાવતા હોય એમ વાટિકના મચ્છરો વર્ષામાં ટહુકી રહ્યા હતા. આ સમયે અનંગલેખા એના અંતઃપુરમાં એકલી હતી. એનો પતિ પ્રજાવર્ધન ક્રોધ અગત્યના રાજકાર્ય માટે બહાર ગયો હતો, ને પ્રભાત સુધીમાં એ પાછો ફરે એમ નહોતો. એટલે આ એકાંતને-એકલતાને પોતાના આરાધ્ય દેવના ઉત્સાહ ભર્યા રસ-ખેલને ભરી દેવા દૂત દ્વારા ખડગને અંતઃપુરમાં બોલાવ્યો હતો.

પરન્તુ પાછલી રાતે જ્યારે રાજકાર્યથી નીવૃત્ત થઇ પ્રજાવર્ધન પોતાના અંતઃપુરમાં આવ્યો, ને પત્નિના શયનખંડમાં જતાં એણે જાંખા જૂરા પ્રકાશમાં માનવ હૃદયમાં વસેલી ખીભત્સતા ને નગ્ન સ્વરૂપે નીહાળી દ્વારમાંજ એ એકદમ ચોંકી ગયો.....અનંત લેખા સંસારના સતીત્વની ઘેર અવલેહના કરતી હોય-નારીત્વની નિર્લજ્જતા પ્રદર્શિત કરતી હોય, એમ મદામાત્ય ખડગના પ્રગાઠ આર્ક્ષીગનમાં જકડાઇને પડી હતી. જ્યારે ખડગ એતો પ્રેમીક પોતાના આ 'હીણ-દૃત્ય'ને નફરતાઇ-ભર્યા રિમતથી સત્કારી રહ્યો હોય, એમ નિંદ્રામાં નિશ્ચીત પોઢી રહ્યો હતો.

શયનખંડમાં પ્રવેશતાં એકદમ ચોંકી જઇ દ્વારમાં ઉભેલા પ્રજાવર્ધનના હૃદયમાં આ પાશવતા માટે પ્રતિહીંસા જાગી. પ્રલયની પ્રચંડતા એની રંગોમાં ઉછળી; ને પ્રચંડ ઉન્માદમાં સમાજ-શાસનના આ શત્રુઓ-અપરાધીઓને નિંદ્રીત અવસ્થામાંજ પૂરા કરવાની એનામાં પ્રયત્ન વૃત્ત થઇ આવી. ને એતો હાથ કટી ઉપર લટકી રહેલી તલ્વાર પર ગયો. પરન્તુ એના ક્રોધથી દુષીત બનેલા કલેજમાં ક્યાંયથી એકદમ અપૂર્વ કાશ્વર્યના અખાધીત અંકુરો જાગ્યા. એની રોષથી રાતી બનેલી આંખોમાં અતુકમ્પાનાં અદ્ભુત ઝળઝળીયાં આવ્યાં. ને ભગનાશ હૈયે પોતાના ખંડિતસંસારના અવશેષને અતુલ ધૈર્યથી નીહાળી રહ્યો. ને તલ્વાર ઉંચકવા ગયેતો એતો હાથ તલ્વાર પરથી પાછો ફર્યો.

‘સૃષ્ટિમાં સર્જનહારે આ શી વિચીત્રતા ભર્યા વિરોધાભાસ રચ્યો છે કે સંસાર જેને અસાધારણ-અસામાન્ય સ્હમજે છે એમાં આટલી બધી ક્ષુદ્રતાની અપ્રકટ પામરતા ભરી હોય છે? ખરેખર સ્ત્રી સ્વભાવજ વહેતા રેલા જેવો ચંચળ છે!-તો પછી એને અવરોધવાની શી આવશ્યકતા? કારણ કે જ્યાં માનવીતું દેહ મમત્વજ મિથ્યા છે તો પછી સ્ત્રી એ તો પુરૂષના જીવનમાં એક ધ્વન્દ્રિયાર્થ સામગ્રી છે-એવી ક્ષુદ્ર સામગ્રી માટે આ શો અતુરાગ?’ આ વિચારે અપૂર્વ ધૈર્યથી સ્થિર પગલે એ પોતાની નિંદ્રીત પત્ની ને એના પ્રેમિક પાસે ગયો. અને અપૂર્વ કાળજી ને સાવધાનીથી આ ઉંઘેલાં પ્રેમીઓના ઉપવચ્ચના છેડા ઉપર એણે આટલું લખ્યું.”

“આટલી બધી ક્ષુદ્રતા આવા અસાધરણ રાજવંશીઓમાં હશે એ મહેં આજે જ જાણ્યું. તમારા આ અપરાધ માટે હું તમને નિંદ્રીતાવસ્થામાં જ મૃત્યુને સ્વાધીન કરી શક્યો હોત પણ માનવતા માટે મૃકત કર્યાં છે !” અને જાણે એના જીવનના મર્મ સ્થાન ઉપર કોઈ કુઠરાધાત ન થયો હોય, એના હૃદયમાં ઉર્મિઓએ ઉલ્કાપાત ન મચાવ્યો હોય, એમ શાંત રીતે—કોઈ અદ્ભુત મુમુક્ષુની તટસ્થ વૃત્તીથી પ્રજાવર્ધન ક્ષયનખંડની બહાર નીરવતાથી નીકળી ગયો.

સુર્યોદય થતાં જ્યારે અનંગ લેખા ને એનો પ્રેમિક ખડગ એમની પાશ્વ નિંદ્રામાંથી જાગ્યાં—શૈયામાંથી ઉઠ્યાં ત્યારે ઉપવસ્ત્ર પર અંકાએલા અક્ષરો વાંચી એકદમ ખભે જણ સ્તબ્ધ બની ગયાં. બચતી બચાંકર વ્યાકુલતામાં એમની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. શું થશે એ ભવિષ્યના ઉંડાણમાં એમનું ચિત્ત ગોથાં ખાવા લાગ્યું, ને દુઃસહ વેદનાની આકુળતામાં અનંગલેખાએ ખડગના ખીન્ન ચહેરા ઉપર લય વિહવલ દૃષ્ટિ નાંખી. પરંતુ એ પણ ચીન્તાની ઉંડી ગહનતામાં ઉતરી ગયો હતો, એટલે કંઈ બોલી શક્યો નહિ. પલ્લવ એમની વચ્ચે ઘોર નીઃશબ્દતા પ્રસરી રહી ને અંતે પોતાના ઉજળા ઉપવસ્ત્રમાં અક્ષરોના ડાઘ નીહાળી એને દુર ફેંકતાં ખડગ બોલ્યો—” દેવી ! જીવનની રંગભૂમિ ઉપર આપણી દાંભિકતાનું દૃષ્ય પુરું થયું છે, એટલે હવે ફરી મારી આશા કરશો નહિ !” ને એક અતિ દીર્ઘ નિશ્વાસ લઇ ઉભો થયો, ને ત્વરીત ગતિએ બચતી ભારે વ્યાકુલતામાં ક્ષયનખંડના દ્વાર બહાર નીકળી ગયો.

ખંડમાં એકલી પડેલી અનંગલેખાને દૃષ્ટિ સમક્ષ કાળુ તિમીર છવાતું હોય એમ અભેદ અંધકાર દેખાયો. એનું હૃદય અધઃપાતની પરાક્રષ્ટાએ પહોંચ્યું હોય એમ એની પ્રચંડ આગ એના અંગેઅંગને પ્રજ્વળી રહી. આ દુઃસહ વેદનાની પારાવાર વિષ્ણુતામાં એની દૃષ્ટિ એકદમ આંગળી ઉપરની રતનજડીત મુદ્રા પર ગઇ, ને એની વીકલ દૃષ્ટિમાં લગીર ઉત્સાહ ચમક્યો. કુખતો માનવી જેટલી સાવધાની પુર્વક તરણ પકડે એમ અનંગલેખાએ એ મુદ્રાને મુખ પાસે લાવી, સતત રાગતુમીથી રાતા

બનેલા એના મોઢક અધરેએ અડકાડી; ને ક્ષણવારમાં તો એના અંગની કોમળ રંગો કોઇ જંતરડામાં ખેંચાતી હોય એમ ખેંચાઇ રહી. એની દેહ-અંત્રીઓ વિરામ માગી રહી, ને એની અસાધારણને અથોક સૌન્દર્યછટા ભરેલી ગૌર દેહલતા નિઃચેષ્ટ બની શેયામાં ફસડાઇ ગઇ. ને એના ચહેરા ઉપર ચમકતા નવોદાના નાજુક બાવાંકુરોને માત્ર ચૈતન્યહીન શયનખંડ નીર્જાતાથી નીહાળી રહ્યો.

મધ્યાન્હ ચતામાં તો નગરમાં વિદ્યુતવેગે એક વાત પ્રસરી—“રાજકુમારી અનંગલેખા અવસાન પામ્યાં છે!” આ શોક સમાચારે સમસ્ત નગરવાસીઓના હૃદયને લાગણીના પ્રયળ ધક્કાથી ધ્રુજવી નાંખ્યાં. પુરજનોમાં કાળો હાહાકાર મચ્યો, રાજમહેલ ને રાજ માર્ગે એકદમ ખળબળી ઉઠ્યાં. માનવસાગર રેલાતો હોય એમ લોકો રાજમહેલના આંગણમાં એકત્રિત થવા લાગ્યાં.

જ્યારે કાસ્મીરાધિપ મહારાજ વાલાદીત્ય અવસ્થાની અશક્તિમાં કંપતા, દુઃસહ વ્યથામાં નીર બર્ષાં ક્ષણ ને ને એકની એક પુત્રીના એકાંત શયનખંડમાં કોઇ અન્ય પુરુષના અક્ષરાંકીત ઉપવચ્ચને નિહાળી આ અકસ્માત મૃત્યુ-આપધાતનું અકળ રહસ્ય ઉકેલવા અંતરના કોઇ અજ્ઞાત ઉંડાણે ઉતરી ગયાં. અને કંઈક લાખુ હોય એમ ખંડની ગંભીર નીઃશબ્દતાનો ભંગ કરતા પારાવાર વેદનામાં ગદ્ગદિત સ્વરે ખોલી રહ્યા—“લેખા! લેખા! તારા રક્તનો તરસ્થો હું તારો પિતા જ હતો વ્યર્થ ગર્વની ઘેલછામાં-સ્વાર્થના મોહાંધપણમાં મેં જ તારું જીવન ગુંગળાવ્યું, છે. તારો ધાત કર્યો છે! લેખા! ખૂંદે ક્ષમા કરજે!” કહેતાં રાજાને રૂંધાએલો, કંઈ રહેજ મૂકત બન્યો. ને આંખોમાંથી એધાર આંસુ એમના હૈયાનો બાર હળવો કરવા લાગ્યાં.

ત્યારે પ્રજાવર્ધન આજે કંઈ બન્યું નથી. કંઈ અકસ્માત અવદિત થયું નથી, એના હૃદયને કોઇએ હચમચાવ્યું નથી એમ પુર્વવત નિત્યની શાંતિ ને સ્વસ્થ ચિત્તે સ્થિરભાથી પત્નીના અત્યેષ્ટી સંસ્કારની પ્રવૃત્તિમાં પરોવાયો.

અને બીજે દિવસે તો જાણે નગરમાં કંઈ અસુખ-શોકજનક અન્યું જ નથી, એમ પૂરજનોમાં ધ્વાનિતે બદલે પૂવવત શાંતિ દેખાવા લાગી: રાજમાર્ગની રૌનક પ્રભાતથી જ કંઈક પ્રવર્તિતમય જણાવા લાગી. અને મહારાજ વાલાદિત્યે પોતાના એક માત્ર સંતાનના અકસ્માત અવસાનનો સમસ્ત શોક ગદ્ય કાલે જાણે આંસુઓ દ્વારા ધોઈ નાખ્યો હોય, એમ આજે એમના મહેરા ઉપર આનંદની આભા ઉપસી આવી હતી: ને આનંદના આવેગમાં એમણે રાજમહેલને અતેરી રીતે શણગારાવ્યો હતો—જાણે કોઈ ઉત્સવ ન હોય !!!

સાંજનો પહેલો પ્રહર થતાં તો રાજમાર્ગ લોકોથી એકદમ ખદખદવા માંડ્યો—ને સૌ આવી આવીને સભાખંડમાં એકત્રિત થવા લાગ્યાં. સભાનો સમય થતાં તો રાજસભાનો ખંડ જનતાથી ચિકાર ભરાઈ ગયો. આ જનમેદની સમક્ષ મહારાજ વાલાદિત્યે કોઈ પરાજિત યોદ્ધાની પામરતાથી ઉભા થઈ પોતાના ગર્વના—સ્વાર્થના ખંડિત અવશેષોને હૃદયમાંથી ઉમેડતા હોય એમ—“મહાનુભાવો ! આજથી આ સિંહાસનનો અધિકારી વત્સ પ્રસાવર્ધન છે” એટલું કહી રાજ પુરોહિતને પ્રસાવર્ધના ભાવમાં તિલક કરવા સંકેત કર્યો: ને પોતે સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઉતરી બાજુમાં ઉભા રહ્યા.

—ત્યાં તો મહારાજ “પ્રસાવર્ધનનો જય” એ જય ઘોષણાએ સભા ખંડને ગળવી મૂક્યો.

ખાટી છાશ

મને હવેજ સ્હમળય છે કે મારા મોટા કાકા એકાન્તમાં બેસી જે કહેતા હતા તે અક્ષરશઃ સાચુ કહેતા હતા. ને એ વખતે એમણે મારા અંગ ઉપર એક એકાગ્ર ઝીણી દૃષ્ટિ નાંખી જે વાક્ય મારા આપુજીને કહેલું તે હજી પણ મારા અંતરમાં કોતરાઈ રહ્યું છે : જાણે એ ઉચ્ચારતી વખતે એમની જીભ ઉપર મારી જીવન વિધાતા આવીને ન વસી હોય ! એ શબ્દો અત્યારે તો મને વિધાતાના વિધાન જેટલાજ સચોટ ને સત્ય રૂપ ધારણ કરતા લાગે છે.

*

*

*

ત્યારે હું ન્હાની હતી : છેક નાની નહિ, પણ મારી ઉંમર અગીયાર આર વર્ષની આજુબાજુ હશે : મારામાં એ વખતે પૂરેપૂરી સ્હમજ શક્તિ આવી ગઈ હતી ખરી ; પણ વ્યવહારિક વાતોમાં તો સાવ અબુઘજ હતી ! છતાં એટલું તો મને બરાબર યાદ છે કે મારા અંગ ઉપરથી એ વેળાએ મુંબઈની ફેશને ચડાવેલાં ફેક અને ચડી હજી ઉતર્યા નહોતાં. હું કૌમાર્ય ને કિશોર અવસ્થાના સંગમઘાટ ઉપર ઉભી હતી.

અમે ત્યારે બધાં મુંબઈથી દેશમાં મારા મોટા કાકાના દીકરા ચંદુભાઈના લગ્નમાં ગયાં હતાં: મારા આ ભાઈનાં લગ્ન પતી ગયા પછી એએક દિવસ આદ્ય એક ચઢતી બપોરે ઘરનાં બધાં જમીને આડા અવળા થવાની વેતરણમાં હતાં—કેમકે હિન્દીભાનો દિવસ ને પેટમાં ભારે ખોરાક પડેલો હોવાથી દરેકની આંખો ઘેરાવા લાગી હતી: દરેકના અંગમાં આળસ ભરાય હતી: નાનાં મોટાં દરેકના દિવમાં આડે અવળે થઈ ઘરના કોઈ ખૂણામાં લાંબી ખેંચવાની છૂપી ઇચ્છા પ્રતીત થતી હતી. એટલામાંજ જમીને મેડા ઉપર ગએલા મારા મોટા કાકાની ઠાંક આવી “ઈન્દુ, બહેન ઇન્દુ જરા પાણીનો લોટો ઉપર મૂકી જા તો...” આ સાંભળી મ્હારી આંખે મ્હને પાણીનો લોટો ઉપર મૂકી આવવા જણાવ્યું.

ને જ્યારે હું પાણીનો લોટો અને પવાલુ લઈ જ્યાં મારા મોટા કાકા ને આપુજી બેઠા હતા ત્યાં દાદરો ચઢીને મૂકવા ગઈ, એ વખતે મારા આપુજી ને મોટા કાકા ઘર સંબંધી વાતો કરતા હોય, એમ લાગ્યું અને જેની હું ખેંચકમાં પગ મૂકું છું કે તરતજ મારા મોટા કાકા બોલતા એકદમ અટકી ગયા. એ જા માટે બોલતા બંધ થયા એ હું ન રહમજી શકી; પણ એટલું તો ચોક્કસ છે, કે એમના વચ્ચે એ ઘડીએ મૌન પ્રસરી ગયું. ને મારા મોટા કાકાની તેજસ્વી દૃષ્ટિ મારા સામે આવી: એમની એ ટગર ટગર જોતી આંખોની ચમકતી દૃષ્ટિમાં કયો ભાવ રહેલો હશે તે હું ન કળી શકી: પણ હવે મને બરાબર સ્હમજાય છે કે એમના એ વાતસલ્ય નીતરતાં નયનોની ચમકતી દૃષ્ટિમાં મારા ભાવિની આછી પાતળી ચિન્તા હતી—મારા ભાવિ જીવનને બચ્ચ બનાવવાની એમાં તિવ્ર ખેબના હતી.

જ્યારે મારા આપુજી તો હું મારા મોટા કાકાની હાજરીમાં આવેલી હોવાથી શરમમાં એકદમ આડું જોઈ ગયા હતા. કેમકે એમના મનમાં એમના મોટા ભાઈ માટે સંપૂર્ણ માન અને મર્યાદા હતાં: જેનો બંગ ન થાય તેની તેઓ પૂરેપૂરી કાળજી રાખતા હતા. “લાંબી

મેટા, અહીં મૂકા” એટલું બોલી મારા મોટા કાકાએ પાણીનો લોટો એ જે ખાટલા ઉપર બેઠા હતા એની નીચે મૂકવા જણાવ્યું ને પાછું-“કેમ બહેન ! અહીં ગમે છે ને, આ તો તારું મુંબઈ નહોતું ?” એમ પૂછ્યું. જેનો પ્રત્યુત્તર ફક્ત મેં લાગ્યો ડોકુ ધુણાવી હા પાડીનેજ આપ્યો કેમકે મારા બાપુજીની હાજરીમાં હું કોઈને લીધે કંઈ બોલી શકી નહિ, અને મને પણ આંખમાં નિંદર ભરાણી હોવાથી ત્યાં વધુવાર થોભવાનું ગમ્યું નહિ, એટલે હું સીધી બેઠકમાંથી નીચે જવા બહાર નીકળી. પણ બેઠકમાંથી બહાર નીકળી દાદર ઉપર પગ મૂકું છું ત્યાં ફરી પાછો એમના બોલવાનો અવાજ આવ્યો-એમના વચ્ચે બંધ પડેલી વાતો ફરી પાછી શરૂ થઈ હોય એમ મને લાગ્યું. ને મારા બાપુજીનો કંટાળાભર્યો ઉચ્ચ સ્વર સંભળાયો કે-“આપણે અત્યારથી શી ઉતાવળ છે ? જોઈશું...” ત્યાં તો મારા મોટા કાકા એમના કહેવાનો પ્રતિકાર કરતા હોય એમ અવાજમાં રહેજ કડક નરમાશ આણી બોલ્યા-“કેમ શી ઉતાવળ છે ? ઉકરડીને વધતાં વાર લાગે તો દીકરીને વધતાં લાગે !-ને વેળાસર કાંઈ સારું ઠેકાણું આપણે રૂપીઓ આપી મૂકીએ તો શું બોલું ? ક્યાં અત્યારે જ આપણે લગ્ન લેવાં છે ? છાશ ખાટી થાય ત્યારે ઉકરડે ઢોળવા જવું પડે એના કરતાં આ તો ઠીક, છે કે તાકડે તમે આવ્યા છો ત્યારે કાંઈ સારું ઠેકાણું જોઈ રાખો તો ઠીક, પછી તમારી મરજી ! આ તો ઠીક છે પણ તમે પડ્યા પરદેશ, ને નાતિજાઓ સાથે તમારે ઓછો સહવાસ એટલે ને...વળી આપણે દીકરીને દીકરાની જેમ લાણવીએ ને આજના જમાનામાં બહેનનાં છોકરાની અછત-મોકા ઉપર જોઈએ તેવું સ્થળ મળવું મુશ્કેલ બને છે એટલે મનમાં જરા ચિન્તા રહ્યા કરેઃ માટે જમ્યા ત્યાંથી સહવાસ સહમજી કાંઈ સારું જોઈ લાવ્યું છોકરું ખ્યાનમાં રાખીએ તો ઠીક ! એ તો તમને લાગતું નથી પણ એથી ગળામાં ભરાએલો ચિન્તાનો ગાળીઓ જરા ઢીલો પડે, એટલા માટે ! નહિ તો મારે શી ચિન્તા ? જ્યાં સુધી એના માથે તમારા જેવા સુશિલ

ને સુશિક્ષિત બાપ બેઠા છે ત્યાંસુધી ? આ તો એટલા માટે કે તમને જરા એ વાતની ચીવટ રહે, એ માટે ટકોર કરવાની ઇચ્છા થઇ આવી.” આટલું બોલીને મારા મોટા કાકાનો કંઠ જરા નરમ ને ધીમે પડી ગયો. મારા બાપુજીએ એમને શું કહ્યું તે સાંભળવા હું દાદરે ઉપર થોભી નહિ, પણ સીધી નીચે ઉતરી આવી ચોકમાં ચાલી ગઇ. એ શા વિષે વાત કરે છે ? કાના વિષે વાત કરે છે એની જણાસા એ ધડીએ મારા મનમાં જાગી નહિ, - ને મેં જાણવાની દરકાર પણ કરી નહિ.

પણ હવેજ મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે મારા મોટા કાકાના એ વખતનાં ઉદ્દગારમાં એમના સંતાન વતસલ હૈયાની મમતા ભરી મજબૂરી તરતી હતી: એમનું પુત્રી વિહોણું અંતરજ એમના અગાધ સ્નેહનો અંબોધિ ઉછાળી રહ્યું હતું. એમના એ બોલવામાં કેટલું વ્યવહારિક સત્ય ને દીર્ઘદષ્ટિ સમાએલાં હતાં તે મને હવેજ સ્દમગ્નય છે. કેમકે એમણે એમના જીવનમાં, સંસાર જીવનનાં કેટલાંય કડવાં, અટપટાં સત્યોને ઘોળીને ઉતાર્યાં હતાં: પોતાના કપરા અનુભવોને હળવા બનાવ્યા હતા: આ અનુભવ પરંપરાનો પરિપાક એમની એ દિવસની વાતચીતમાં પ્રકટ થતો. હતો જેથી મારા અવ્યવહારિક મનોદક્ષા ધરાવતા-આજના વિચારોને અનુસરવા મથતા બાપુજીને એમના ખીનઅનુભવી જીવનમાં એ કદાચ એવું અવતરણ ન કરી એસે તે સુચવતો હતો-પછી ભલે મ્હારા બાપુજીને એમાં વડિલપણાનો અગર જીનવાણી વિચારનો ભાસ થતો હોય ! પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ કે એ રીતે મારા મોટા કાકા એમની માન્યતાઓને દૃઢતાથી આગળ ધરતા.

એક રીતે જોતાં ભલે એ જે કહેતા હતા તે જૂનું હતું, પણ મારા બાપુજી માટે તો તદ્દન નવુંજ હતું: ને નવીન વિચારસરણી ધરાવતા મારા બાપુજી એ છતાં એમના કહેવાનો અર્થ ન કળી શક્યા-ને ઝોળાખવા એમણે યત્ન સરખોય કર્યો હોય એમ મને તો નથી લાગતું; ઉદ્દું એમણે તો મારા મોટા કાકાની અન્ય ઉપેક્ષિત

વાતોની જેમ આ વાત પ્રત્યે પણ ઉપેક્ષાજ દાખવી હતી: અવગણનાજ કરી હતી. પછી શું થયું એ મને ખબર નથી: ફરી એ વાત ઉપડી કે કેમ? એ પણ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી: ને એ પ્રસંગ પણ કોઇ પુસ્તકમાંના પ્રસંગની જેમ પુસ્તક બંધ થતાં વાંચકના વિચાર પ્રદેશમાંથી વિસરાઇ જાય તેમ મારા માનસિક વાતાવરણમાં વિલિન થઇ ગયો.

ત્યાર પછી અમે દેશમાંથી બધાં મુંબઈ આયાં: ને મુંબઈ આવ્યા પછી એ વાત જેમ મરેલું માનવી વિસરાઇ જાય તેમ મારા વિસ્મૃતિના ગર્ભમાં વિસરાઇ ગઇ.

પણ એની આંખી પાતળી સ્મૃતિ અત્યારે મ્હારા સ્મરણની સપાટી ઉપર તરવરે છે. કોઇ મહાન ભૂતકાલિન ઘટનાની આંખી એવી રેખા મ્હારા અંતર ચક્ષુ સમક્ષ ખડી થાય છે: માર મોટા કાકાના પેલા શબ્દો અત્યારે જેમ કબરમાંથી સૂતેલું માનવી જાગે તેમ સજીવ સ્વરૂપે જાગૃત થતા બાસે છે. જેને દૂર કરવા માઈં મન મથી રહ્યું છે.

x

x

x

મારા પિતા અમારી જ્ઞાતિમાં એક આગળ પડતી વ્યક્તિ તરિકે, નવીન વિચારસરણીને અનુસરતા પ્રતિષ્ઠિત ડોક્ટર છે. એમના વર્તાવ ને સ્વભાવમાં રહેલું નાતિલાઓ પ્રત્યેનું રહેજ અતડાપણું, જે એ લોકોની આંખોમાં અભિમાન દેખાય છે. પણ ખરું જુઓ તો એ એમનામાં રહેલો મિલનસાર વૃત્તિનો અભાવજ છે. ને એમાં એમનો પણ શો દોષ? એ તો એમના સ્વભાવની એક ઉણપ છે. છતાં પણ જ્યારે જ્યારે અમારે ત્યાં જ્ઞાતિના કોઇ સ્નેહીઓ કે સંબંધીઓ આવતા ત્યારે તેમની સાથે મારા બાપુજી સંપૂર્ણ છૂટથી વર્તતા-વાર્તાલાપ કરતા. આ ઉપરાંત તેઓ સ્ત્રી શિક્ષણ પ્રત્યે સન્માનની માન્યતા ધરાવતા અને એ એમની માન્યતા અનુસાર એમણે મને શિક્ષણ આપવામાં પરિપૂર્ણ રીતે દિલચસ્પી દાખવી હતી. અને એથીજ મને કેટલીક વખત મનમાં થયા કરતું કે “ખરેખર હું બાળ્યશાળી શું કે મને

આવા ઉદાર વૃત્તિના પિતા મળ્યા છે.” ને એમના એ આદર્શને ઉદારતાના પૂરાવા રૂપ મ્હારી બા મ્હારી આંખો સહામે જ હતી. કેમકે ગામડા ગામમાં રહી ઉછરેલી મારી બાને એમણે ઘેર ભણાવી મુખપના હિન્દુ સ્ત્રી મંડળની સભ્ય બનાવી હતી; અને એ અમારી જ્ઞાતિના પ્રમાણમાં કંઈ ઓછા ગૌરવની બિના ન હતી!! પણ હવે ખેર મારે એ વાતો સાથે શી નીરખત?

મારા વિદ્યાર્થીની જીવનના દિવસોમાં અધકચરી અજ્ઞાનાવસ્થામાં એક સાદાજિજ્ઞ સામાન્ય કુટુંબ વૃત્તિમાંથી મ્હારા દિલમાં શોખ ઉદ્ભવ્યો હતો. એ શોખ એટલે શ્રી. મુન્શી અને રમણલાલની નવલો વાંચવાનો. હિન્દી સામાજિક ચિત્રો નિહાળવાનો!! જે આગળ જતાં મ્હારા સ્વભાવની સદાને માટેની એક ખૂરી આદત બની ગયો. અને આ આદત ખૂરી હતી એ મ્હને હવે જ સ્હમજાય છે. આ આદતના અંગે વાર્તાઓના વાંચનમાં આવતાં નિરાળા સ્વભાવનાં અનોખાં પાત્રો સાથે હું નિરાળી જ કલ્પનાઓમાં વિહાર કરતી; ચિત્રોમાં આવતા અનોખી ઢખના અભિનેતાઓ સાથે મ્હારા અંતરના આભમાં હોતી. ને મારું એ કલ્પનામય નીર્ગંધ હૃદયન મારા મનમાં એક નવીન પ્રકારની સૃષ્ટિ સર્જાવતું. અને એ સૃષ્ટિનું સોદામણું વાતાવરણ મ્હારી ચપળ બુદ્ધિને ચંચળતા અર્પતું...ને એ સૃષ્ટિમાં આવતાં પ્રતિભાશાળી પાત્રો મ્હારા પ્રાણની પાંખોને સ્પર્શી જતાં...જે સ્પર્શ મ્હને એ દાણે આદૃશાદૃશનક લાગતો. પણ એ સ્પર્શ ને હું એ વખતે પુરેપુરી સ્હમજી શકતી નહોતી, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એક રીતે એમાં હું અગમ્ય એવા અદૃશ ઉદ્દેશ અનુભવતી જેને કહેતાં અત્યારે ઠગારી ઉર્મિ ના પાડે છે.

જેટલી તત્પરતા મારા બાપુજીએ મને નવીન ડુગની નારિ બનાવવા સેવી હતી એટલી જો એક સામાન્ય હિન્દુ કન્યાને થોડા બનાવવા સેવી હોત તો અત્યારે મારી આ સ્થિતિ ન હોત! એમણે મને એમના વિચારો અનુસાર આધુનિક શિક્ષણ અને સંસ્કાર અપાવ્યાં

હતાં. મારા માનસિક વિકાસ ને સ્વભાવના સ્વતંત્ર ઉત્કર્ષ અર્થે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિપૂર્વક ચલ કર્યો હતો. આદર્શોથી અલક્ષિત થવા માટે એના યોગ્ય જ્ઞાન સમૃદ્ધિ સંસ્કારી હતી. એના આવશ્યક તમામ અનુકુળતાઓ કરી આપી હતી. પણ જો એમણે આ બધા કરતાં સ્ત્રી જીવનના સ્વાભાવિક સંસ્કારો ને વિકસાવવા-વાસ્તવિક આવશ્યકતાઓને અનુકુળતા કરી આપી હોત તો અત્યારે હું આ પરિસ્થિતિ ન ભોગવતું ? જેવો એમણે આજની નૂતન ભાવનાવાળો યુગ ઓળખ્યો હતો એમ જો સ્ત્રી સ્વભાવના સ્વભાવગ્રન્ય આર્વિષ્કારને ઓળખ્યા હોત-જેમ એમણે પદ્ધતિ સમય પારખ્યો હતો એમ મ્હારું પદ્ધતિ માનસ ને પ્રકૃતિ પારખ્યાં હોત તો અત્યારે મ્હારી સ્થિતિ કંઈ ઓર બનતે ! એમને જો અત્યારે હું ભારરૂપ લાગુ છું તે ન લાગતે; એમના મનમાં સતત રહેતા ઉદ્વેગનું કારણ ન બનતે-જે હું એમના હૈયાના હીર જેવી હતી તે અત્યારે એમના ગળામાં ભેરવાએલો ચિન્તનો ગાળીયો. બનતે ! અને સત્ય કહું તો કુંવારી ન હોત !!!

x

x

x

મારીજ ઉંમરની મારી બેનપણી પ્રમિલાનાં જ્યારે એકાએક લગ્ન થઈ ગયાં-એને પરણાવવામાં આવી ને એણે એના અભ્યાસને મૂકી દીધો-મૂકાવવામાં આવ્યો ત્યારેજ મ્હને સહમતિયું-મનમાં સંશય ઉપજ્યો કે મ્હારે પણ એક દિવસે આમ અચાનક અભ્યાસને તિલાંજલી તો નહિ આપવી પડે ને ? કેમકે મારે પણ આ જીવનમાં એક દિવસે લગ્ન તો કરવાનાં હતાં ને ? અને એ દિવસ દ્વાય નજીક આવી બસ તો...? એ વિચારે મારું મગજ જરા ધ્રુજી ઉઠ્યું-ને મને એ ધ્રુજારીનો કંપ જરા મધુર લાગ્યો. એ અભ્યાસના અસ્તની આશંકા કંઈ ખાસ અકારી લાગી નહિ ! કેમકે મારા અંતરસ્તત્ત્વની હેઠળ અનભિજ્ઞ સ્ત્રીત્વજ સળગતું હતું.

અને પ્રમિલા પરણીને એ એક માસ પછી જ્યારે સાસરેથી પાછી આવી, ત્યારે હું એને મળવા ગઈ, એ વખતે મને એના

શિરાઝી ગુલામની પાંદડી જેવા વદન ઉપર રક્તિમા વિશેષ આવી હોય એમ લાગ્યું: એના શાંત નમણું નયનોમાં કાઠની ખેવના કરતો દૃષ્ટિનો ચમકારો ભાસ્યો: અને એની દેહલતા પ્રભાતમાં ઉઘડતા સૂર્ય મુખીના ફૂલ જેવી પ્રકુલ્લ લાગી. એનામાં આ એકાએક થયેલું પરિવર્તન મને પહેલી નજરે જણાયું. બાકી એની મારી સાથેની વાતચીતમાં મને પહેલાંના જેવોજ પ્રકુલ્લ સ્વભાવ લાગ્યો. એના અંતરમાં આવેલા નવીન આર્વિભાવોને તો હું ક્યાંથી પારખી શકું? કેમ કે એ તો મારી સહમજ શક્તિ બહારની વાત હતી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ કે એનામાંથી નિખાલસતા ને નિર્દોષતા ભરી નિર્મલ વિનોદ શક્તિ હજી એનો સંગ લાગી ગઈ નહોતી: અમે પ્રથમની જેમજ એકબીજાની મસ્કરી ને ઉપહાસ ઉડાવ્યાં—ક્યાંય સુધી વાતો કરી ને ધરને ગમ્મવી મૂકે એટલી મૂકત રીતે હસ્યાં? પણ પ્રમિલાના એ હાસ્યને વિનોદની વાતો પાછળ આછી શરમ ને સંકાય અચકી જતાં: એના વદન ઉપર ત્વરિત વેગે બદલાતા ભાવોના રંગોમાં સ્ત્રીસુલભ લજ્જાનો ચમકારો ચમકી જતો. અને એવા પલ્લટાતા રંગોનું પરિવર્તન મારા અંદર ઉપર થતું હશે કે કેમ? એ તો મને એ ધડીએ નિરખનાર જ કહી શકે?

એ દિવસે મારી બાથી થાય એમ નહોતું—એ દિવસે એનો હાથ ચોકખો નહોતો. ને અમારે ત્યાં કાંઈ અમારા એ સગા મહેમાન આવ્યા: એટલે ફરજિયાત રસોડાનો ચાર્જ મારે લેવો પડ્યો. કેમકે મારા જેવી ઘરમાં ઉંમર લાયક કામ કરે એવી દીકરી હોય ને પછી એ લોકોને બહારનું કેમ જમાડાય?—એમાં ધરની માઝા પણ શી? અને પહેલાં પણ મને ક્યારેક ઇચ્છા થઈ આવતી—મને રાંધવાનો શોખ ઉત્પન્ન થતો ત્યારે હું મારી બાને રસોડામાંથી બહાર કાઢી રાંધવા બેસી જતી. એ દિવસે પણ મેં મનમાં કંઈ ખાસ વસવસાની લાગણી અનુભવ્યા સિવાય, મારા બાના કહ્યા વિના, રસોડાને મેં સંભાળ્યું ને જરૂર એથી મારી બાનું હૈયું મારી એ સદ્ગુણ સંપન્નતા માટે આનંદથી

ધબકી ગયું હશે ! અને એ દિવસે એણે છેક અંદરના આરડામાં બેસી રાંધવામાં મને યોગ્ય સૂચનાઓ આપવા લાગી—“બહેન કંઈ ન કાવે તો વ્રજને, હું અહીંજ બેઠી છું, એમાં કંઈ નહિ.”

પણ બીજે દિવસે મને રાંધવાને ખાસ મહાવરો નહિ એટલે રોટલીને તવા ઉપર ઉથલાવતાં મારાથી રહેજ દાઝી જવાયું : ને મારા મનમાં લગીર કંટાળો ઉપજ્યો અને એ દાઝવાની પીડામાં મારાથી બોલી જવાયું કે—“બધું આ રાંધવાનું” આ શબ્દો સામે બેઠેલ મારી બાના કાને પડ્યા. અને એ એના આછા રોષ મિશ્રિત સ્વરે કપકો આપવા લાગી કે—“બહેન એમ અકળાઈ ગયે ચાલશે ? કાલે ઉઠીને પારકે ઘેર જમશ ને ત્યાં ભગવાનનું આધુ બધું બાધુ” ઘર હશે તો ક્યાં તારો રાંધવામાંથી આરો આવશે ? એમ એકદમ અકળાઈ જમ્યો નહિ : જરા બળવીને સંભાળીએ.” મારી બાના શબ્દો એ ધડીએ મને હૃદયમાં બોંકાતા શૂળ જેવા લાગ્યા. પણ મેં એના પ્રતિ ન સાંભળ્યા જેવું કયું. ને મારી બાની સામે ખોટો ગુસ્સો દેખાડતાં બોલી—“કેમ આરો નહિ આવે : અને બા તું પણ બોલતાં બોલતાં છેક ચળી ગઈ છું—આવું બોલે છે ?” અને આ, ને આવા તો અનેક ઘર કામના પ્રસંગોએ મારા મનમાં હૈયાને થડકાવી જતી એક પ્રકારની મીઠી જીજ્ઞાસા વૃત્તિને જન્માવી. અને ઓહ ! એનો પ્રેરક આનંદ કેટલા મધુર લાગતો !!!

અને આ બધું મને જ્યારે મારા અંતરના આલમાં સૌ પહેલી વ્યવહારિક જ્ઞાનદર્પિ આવી—ગૃહજીવનની સહમજ શક્તિ આવી ત્યારે સહમજયું : ને મ્હારા આપુજીની સહમજમાં ક્યારે ઉતર્યું ને હું કહી શકતી નથી : પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મારી બાના ઘરમાં બોલવામાં થતા સીધા યા આડકતરા ટકોરે એમના મન ઉપર મારા લગ્નની ચિન્તાની ચિનગારી ચમકી જતી : તેઓ મારે યોગ્ય મુરતિયો ગોતવાની પેરવીમાં રહેતા : મારા મનોબાવને બાળવા અપરોક્ષ રીતે

યત્ન પણ કરતા. જેની હું લાગ્યે જ દરકાર કરતી, કેમકે મારી સ્વભાવિક લજ્જા એ ભાવેને અંતરમાંથી ખદાર આવતાં આવરી લેતી.

અને એ પણ ખરું, કે શહેરી જીવનનું સ્વતંત્રતા ભયું વાતાવરણ ગામડા કરતાં શહેરમાં સ્ત્રીઓને ઘણી જલ્દી સ્પર્શી જાય છે—એના સ્વભાવને વધુ વિકસિત બનાવે છે. આ સ્પર્શીના પ્રભાવે મારા મનમાં સ્ત્રી જીવનની સામાજિક અવસ્થાઓને અજ્ઞાનતાના અંધારામાંથી અજવાળામાં આણી હતી. મારા સ્ત્રી સ્વભાવને—સુશુભ સ્ત્રીત્વને જાગૃત બનાવ્યું. ને તેના વાસ્તવિક સુંદર સ્વરૂપનું આછું દર્શન કરાવ્યું. જે દર્શને મારા હૈયામાં એક પ્રકારનો અજાણ ને અજાત તલસલાટ ઉપજાવ્યો. મારા અંગે અંગમાં ઝીણી ઝણઝણાટી ભર્યાં આદિલનો જન્મ આવ્યાં. અને એ આદિલનોમાં રહેલો મીઠો આહ્વાદ મને મુગ્ધાવસ્થાના આ છેડે ઉમેલી જ્ઞાત યૌવના—કન્યાને ક્યાંથી સહમગ્નય ? કેમ નહિ ? ? ?

આ પછી થોડાક દિવસો બાદ મારા કાન ઉપર મારા સગપણની વાતો આવવા લાગી. જેને સાંભળવા મારું હૈયું તત્તપાપડ થયું: પણ શરમ ને શ્લેષની મારી હું અંતરમાં એ પ્રબળ થતી ધ્રુષ્ણાને દબાવી દેતી—હૃદયના એક ખુણામાં એને અવ્યક્ત જ રાખવા મથતી. ને એથી મનમાં જન્મતી ગ્લાનિની મીઠી લાગણીઓ અનુભવતી. કેમકે મને મનમાં થયા કરતું કે—“મારા બાપુજી જે કરશે તે બરાબર જ કરશે.”

x

x

x

ને એમણે કેટલાય મુરતિયા જોયા. પરંતુ એક પણ એમની નજરમાં ન આવી શક્યો. અમારી જ જ્ઞાતિના દૂર આફ્રિકા જેવા દેશમાં વસતા સુમન નામના યુવક પ્રત્યે કાષ્ટએ એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેના માટે એમને ધર્યા થઈ. પરંતુ દીકરીને દૂર પરદેશમાં મોકલતાં એમના હૃદયે એક લાગણીનો આંચકો અનુભવ્યો; ને એ વાત પડતી મુકાઈ એમ મારા જાણવામાં આવ્યું.

x

x

x

કલકત્તામાં વસતા અમારી જ્ઞાતિના એક યુવાન માટે મારા મોસાળિયાઓ તરફથી ખાસ બલામણુ થઇ. એ યુવકને મારા બાપુજીએ જોયો. પણ ખરો. એ ટેખાવમાં કંઇ ખાસ ખોટા નહોતો: વેપારી બુદ્ધિ ધરાવતો-પાંચ પૈસા કમાએલો હતો. એમને બીજી કંઇ ખાસ ખોડખાપણુ જેવું લાગ્યું નહિ. છતાંય એ મારા બાપુજીના મનમાં વસી શક્યો નહિ, કેમકે મારા બાપુજીની દૃઢ માન્યતા છે, કે શિક્ષિત અને સંસ્કારી દીકરી માટે અજ્ઞાન ને રૂઢિચરત જડસુ જેવો મૂરતિયો જોવાથી દીકરીનું જીવતર બગડે છે. સંસ્કારોની વિષમતા એ બન્ને માટે કષ્ટ, અસંતોષ અને અશાંતિનું કારણ બને છે. એટલે એ વાત ઉપર પણ પરદો પાડવામાં આવ્યો.

*

*

*

મારા બાપુજીના એક મિત્રે ઘણી તપાસને અંતે અમદાવાદની કોઇ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા એક મહાશયને શોધી કાઢ્યા. જો કે એમને એ મહાશયનો પરિચય નહોતો: પણ મારા બાપુજીના પેલા મિત્ર, કે જેમને હું કાકા કહેતી તેઓ એ મહાશયને સાથે તેડી એક દિવસે અમારા ઘરમાં પ્રવેશ્યા; ત્યારે આ બનાવતાં બનાવતાં બારણાની આડવચ્ચે ઉભા રહી મેં એમને નીરખ્યા. જેમની ઉંચાઇ આશરે ચારથી સવા ચાર ફીટ જેટ... હશે! ને એમની પહોળાઇ તો એમનાં કપડાં સિવનાર દરજી જ કહી.....શકે.....! કેમકે એમની અતિ પુષ્ટ શરીર સૃષ્ટિના પરિવર્તો અંદાજ એમ નીકળી શકે નહિ. આ ઉપરાંત એમના આગળ તરી આવતા ઉદરની વિશિષ્ટતાભરી રચના પણ ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય રહેતી નહિ.

અને ત્યાં તો મારા જીણવામાં આવ્યું, કે આ મહાશયને નાપસંદ કરવામાં આવ્યા છે. એ અભ્યાસ કરતા એટલે સંસ્કાર ને શિક્ષણની દૃષ્ટિએ એમનામાં ખાસ ખામી ન ગણાય. અને “વર હોય તો ઘર થાય એ હિસાબે એમની આર્થિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં ન લઇએ તો પણ પહેલી જ નજરે એ વાત સ્પષ્ટ હતી કે મારા જેવી પૂરી પાંચ હાથની

હલેતી કન્યા માટે મારા ખભાની બરાબરી કરતા. ને જેને મારી સામે ઉભા રહેતાં મારા નાના ભાઇ તરીકે દુનિયાના લોક નિઃસંકાયતાથી પિછાણી શકે એ સંભાવનાથી, એ નરરત્ન મારા બાપુજીની પસંદગી ક્યાંથી પાસી શકે ? ઉદ્દું એ તો અમારી આંખોમાં એમની હાથીના બચ્ચા તરીકે આછી ઝોળખાણુ જ મુકતા ગયા.

આ દિવસોમાં જ મારા કાકાના દીકરા ચંદુભાઈ એમની જ ઉંમરના એક ગૃહસ્થને તેડી અમારે ત્યાં આવ્યા. એ ગૃહસ્થ દેખાવે તો ઉજળા રંગે હતા. પણ શરીર સાવ સુસ્લકડીઃ જાણે ટાઇ ફુર્લિક્ષિમાંથી આવ્યો હોય. ને એની ગોળ ગોળ આંખો ઢાંકતાં ચશ્માના કાચમાંથી પ્રકટતી ધારદાર દૃષ્ટિ એના બુદ્ધિ વૈભવનો ખ્યાલ આપતીઃ ને એની બોલવાની છટામાં પ્રગટ થતી અતિ વાચાળતા પણ બ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નહિ. એ અમદાવાદની કોઇ હાઇસ્કૂલમાં માસ્તરની નોકરી કરતોઃ એનો અભ્યાસ ઇન્ટર સાયન્સ સુધીનો હતો એટલે કોલેજની કેળવણી તો ગણાય ! અને આ વરસે જ એણે એસ. ટી. સી. માટે પરીક્ષા આપી હતી જેમાં સંપૂર્ણ સફળતા મેળવશે એમ મારા ચંદુભાઈની દૃઢ માન્યતા જણાવતી. પણ એ પંતુજીની પિષ્ટપેષણુ ભરી વાતો મારા બાપુજીના ગળે ઉતરી નહિ. અને એ આડંબરીના અભુગતા ડહાપણુ વિષે જ્યારે મારા જાણુવામાં આવ્યું ત્યારે મને પણ થયું કે—“એ વેદિયા જંતુને સંભળાતી દઉ કે તું મારી શું પસંદગી કરવાનો હતો ? તારી તો મારી આગળ શી વિસ્માત છે ? આ તો ઠીક છે કે મારા બાપુજીની ઉદારતા એવી છે કે તને અહીં સુધી આવવા દીધો નહિંતો ? ? ?” આ શબ્દો મારા હૈયામાં જાગી હોઠ ઉપર આવવા આતુર બન્યા, પણ મર્યાદાને મોભાના બારે એને આવતા અટકાવી દીધા. આજની તડને ફડ સંભળાવનારી છોકરીઓની જેમ હું પણ સંભળાવી દેત, પણ શરમને સંકાયથી સંવૃત મારા સ્વભાવે મને તેમ કરતાં અટકાવી. અને જ્યારે મને પાછળથી ખબર પડી કે મારા બાપુજીએ પણ એની લાંબી લાંબી વાતો સાંભળી હાથમાં લીલું પકડાવી

દીધું છે,—ચોકખી ‘ના’ સંભળાવી દીધી છે ત્યારે મારા દિલને કંઈક તસક્કી મળી !!

મને એથી સંતોષ વળ્યો હતો. પણ મારા બાપુજીના મનને સંતોષ વળ્યો કે કેમ? એમના મન ઉપર તો સંતાપનો ભાર આવ્યો હતો. ને આ ભારના બોજ હેઠળ આવી એમના હૃદયની કામળ લાગણીઓ કચરાવા માંડી હતી. અપમાનના ધાથી એમનું હૈયું અસહ્ય વ્યથાને ભોગવી રહ્યું હતું, અને જેથી હું પણ એમના મન ઉપરથી ઉતરી જતી હતી એમ મને ભાસતું: માબાપને દીકરી ગમે એટલી બહાલી હોય, પણ જો એ ઉંમરલાયક ને કુંવારી હોય તો સાપના ભારા સમાન લાગે છે. ને એમાં એમનો પણ શો દોષ? બલે મારો કન્યા કાળ વીતી ગયો. પણ કુંવારી તો હતીજને !! અને મારા જેવી વયમાં આવેલી કુંવારી કન્યાને એ ક્યાં સુધી ધરમાં ધાલી મૂકે? આ વિચારે મને પણ દુઃખ થયા કરતું.

આ દિવસો દરમિયાન મારા બાપુજી એક બે વખત તો દેશમાં જઈ આવ્યા. પરંતુ એમને મારા લાયક કોઈ યોગ્ય મૂર્તિયો—વર શોધ્યો જડ્યો નહિ: વરની ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં એમના મનની સ્થિતિ જરા અસ્વસ્થ રહેવા લાગી આ અસ્વસ્થતાની વ્યથાભરી સ્થિતિમાં પણ એ મનને ધીરજ આપી દુઃખને બિસારી દેતા: ઉદ્દેગની આગમાં પ્રજ્વલતા ચિત્તને શાંત કરવા મથતા. પણ જ્યારે કોઈ વખત અમારે ત્યાં કોઈ સ્નેહી કે સંબંધી આવી મારા લગ્નની વાત છેડી બેસતું; ત્યારે તેઓ એકદમ વ્યથિત બની જતા. જેને તેઓ બહાર પ્રકટ થતા દેતા નહિ: એમાંય પણ જો કોઈ દ્રેષીલા સ્વભાવની વ્યક્તિ પ્રશ્ન પૂછી બેસતી કે—“ઈન્દુના લગ્ન આ વરસે કરશેને?” ત્યારે એમના કામળ કાળજી ઉપર કાતીલ તીરની જેમ એ પ્રશ્ન ભોંકાતો. જેની અસહ્ય ચોટની અસર તેઓ ચહેરા ઉપર ફરકતા દેતા પણ નહિ. અને “ક્યાં સારો વર મળે છે” એમ દર્શાવી તેઓ જ્ઞાતિમાં આવેલી વરની અછતને દર્શાવતા અને “એમ તો ઉતાવળ પણ શી છે?” એમ

કહેતાં. તેઓ વાતને ઠાળવા પ્રયત્ન કરતા. અને કદાચ જો બોલનારના મુખે કોઈ મૂરતિઆનું નામ બોલી જવાય તો તેની તેઓ પાછળથી પૂરેપૂરી તપાસ કરતા. કેમકે કદાચ કોઈ મૂરતિયો મળી જાય.....? પણ આખરે એમને નિરાશા જ નસીય થતી.

જેમ જેમ મારા પિતાની આ પરિસ્થિતિ વિષે મને ખ્યાલ આવતો ગયો તેમ તેમ મારા હૃદયમાં એમના પ્રત્યે દયા ને સહાનુભૂતિની લાગણીઓ જન્મવા લાગી. અને મનમાં દુઃખ પણ થતું. જેને હું મારા હૈયામાં જ સમાવી દેતી. મારા મનની પરિસ્થિતિ એમના કરતાંય વિશેષ વ્યથાજનક હતી. જે પ્રકટ ન થઈ જાય તેની હું પૂરેપૂરી કાળજીપૂર્વક સાવધાની સેવતી. પણ કો'ક બેળાએ પીડાથી ત્રાસિત બની મારી બુદ્ધિ સ્વભાવમાં બળવો જગાવી દેતી જેનો પડથો મારા અંતરમાં ઉઠતો કે—“ગમે એટલી ઉમરના અપરણિત પુત્રને જો પિતાથી ઘરમાં રાખી શકાય તો પુત્રીને કેમ નહિ? પુરૂષ જો જીવનમાં અવિવાહિત અવસ્થામાં રહી શકે, તો સ્ત્રી કેમ નહિ?” પરંતુ આ પ્રત્યાઘાતી વિચારોના વૃદ્ધાન્ સામે મારો અંતરાત્મા સખત વિરોધ પ્રકટ કરતો અને એ વૃદ્ધાન્ને દયાવી દેતો—અને મારા ઉરના મહેરામણમાં ઉઠતાં એ બીષણ વૃદ્ધાની તરંગો વિહિન્ન બની જતાં.

અમને આમ મારા આપુજીની ચિન્તાચ્ચસ્ત પરિસ્થિતિમાં દિવસો ઉપર દિવસો, ને મહિનાઓ ઉપર મહિનાઓ વીતી જવા લાગ્યા. અને સાથે મારું ને મારી બાનું પણ મારા માટે પતિ શોધવામાં સાંપડતી નિષ્ફળતા માટે દુઃખ વધતું જ ગયું. હું મારા મગજમાં ઘણીયે વખત આજની સામાજિક પરિસ્થિતિ વિષે વિચાર કરતી કે આ બધું શા માટે? આ નાત, જાત ને કુલીનતાના વાડા શા માટે? મારા જેવી તો અનેક સંસારિક જીવનના દહાવા લેવાના ઉત્કંઠાભર્યા કોડવાળી કન્યાઓના જીવન શું જ્ઞાતિ જેવા અકસ્માતના કારણે જ—અગર મોઝારી સમાજ પ્રજ્ઞાલિકાના લીધે જ બરબાદ થવા સર્જાયાં હશે? પણ આ વિચારો કદિ મારા અંતરના ઉંબરા ખંદાર કદમ ધરી શકતા

નહિ. કેમકે એની સામે રૂઢી-ઉચ્છેદનનો ભયંકર રોષ અને પ્રતિજ્ઞા લાલ લોચનો દેખાડતી.

હું પોતે આ પ્રમાણે ઊંડા વિચારોમાં ગરકાવ રહેતી હોઉં એ તો સ્વાભાવિક જ છે; કેમકે જગતની બધી કન્યાઓની જેમ સુસંસ્કારી ને મુયોગ્ય જીવન સાચી મેળવવાની ઝંખના મારા મનમાં રમતી હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્યની બીના નથી ! પરંતુ મારી જાના જો કે બિચારી એ મારા જેટલું ભણેલી નહોતી, છતાં એ ઘણી જ વ્યવસ્થા હતી; અને એની એ વ્યવસ્થા કુશળતાભરી વિચક્ષણ શુદ્ધિના અંગે મારા સામે જોઈને...જેના કન્યાદાણ વીતી ગયો છે, એવી જ્ઞાતયોવના દીકરી સામે જોઈને એના હંયામાંથી એક ઉંડો નિઃશ્વાસ સરી પડતો. અને કાંઈ વખત તો એ મારા સામે જોતાં બબડી પણ જતી કે—“શું કરીએ બહેન, ઇચ્છા તો બહુ મોટી હતી, અને એ માટે તો તને ભણાવી પણ....જ્યાં નરોત્તમ જ વાંકુ ત્યાં શું કરીએ બહેન....?” મારી જાની આ મનોવ્યથા હું સહમજી શકતી; પણ જ્યાં મારી પોતાની જ મનોવ્યથા વિષમ બની ગઈ હોય ત્યાં ક્યાં એને હું સહમજવા એસું ?

અને મારી આ કેટલીએ વખત આ મનોવ્યથાની વેદનામાં મારા બાપુજીને ઠંડા ચાખખા લગાવી દેતી; એક દિવસે રાતના હું સૂતી હતી ને માઈ ઉઘડેલી કળી જેવું યોરન અમારી જ્ઞાતિમાં આવેલી સંસ્કારી વરની અછતના અંગે—અગર મારા બાપુજીની યોગ્ય વર ઓળખવાની દ્રષ્ટિના અભાવે એજે જતું હતું...રે...વેડકાઈ જતું હતું...! ને આ વિચારોમાં હું પડી પડી પથારીમાં પાસાં ફેરવી રહી હતી, ત્યાં એ વખતે બાબુના ખંડમાંથી મારી જાનો અવાજ આવ્યાનો મને ભાસ થયો. પહેલાં તો હું કંઈ ન સહમજી શકી. પણ પછીથી વાતાવરણમાં અકળાતા મારી જાના ખિન્નતાભર્યા શબ્દો સ્પષ્ટ થવા લાગ્યા. એટલે મારા મગજના લમણામાં ધોળાતા અનુચિત વિચારોને વિદારી એની વાત સાંભળવા કાન સરવા કર્યા—“ઘરમાં આ ઢાંઢા જેવી દીકરી થઈ છે. લોકો નાત જાતમાં મને ચૂંટી ખાય છે. પણ તમને

એને ઠેકણે પાડવાની કંઈ સૂઝ પડે છે ! બિચારી છોકરી !... એનો પણ શું વાંક... ?” મેં આ શબ્દો સાંભળ્યા ને મારા હૈયામાં હઝરો વીંછીના ધ્વંશની એક સામટી વેદના ઉદ્ભવી. હું વિચારવા લાગી, કે ઉંમર લાયક દીકરી માથાપને કેટલી ચિંતા ને દુઃખનું કારણ બને છે. ખરેખર લોકો મને—“ઢાંઢા જેવી દીકરી” કહે છે તે તેઓના અનુભવની વાત હશે ! શું મારા લાયક જ્ઞાતિમાં કોઈ લાયક મૂરતિયો નહિ મળે ?—મારા પતિશાલ્ભ્યા જીવનમાં પ્રિયતમ નહિ સાંપડે ? શું મારું જીવન આમ એળે જવા સર્જાયું હશે ? આ બિચારોનો પ્રબળ પ્રવાહ મારા મગજમાં વહેવા માંડ્યો. એના વમળો સાથે મારું ચિત્ત ખેંચાયું ને મોડી રાત સુધી ઉંઘ મારી આંખોમાં આવી વસી નહિ, અને આવી તો કેટલીય રાતો મારી નિંદ્ર વિહોણી વીતી હશે !

+

+

+

મારી આ વ્યથિત અવદશામાં; જીવનને લબ્ધ બનાવવાની કલ્પનાની આશાઓ ઉડી જતી લાગી: કોડ ભરી કોમળ કન્યાની કોમળ ઉર્મિઓ કોઈ સૂકા વેરાનમાં નિર્મળ ઝરણું સૂકાય તેમ સૂકાવા લાગી.

પહેલાં મેં કેટલીય ચાંદની રાતો નીરખી હતી, આકાશમાં દહેરાતા ફૂલો જેવાં ચમકતા તારલા નીરખ્યા હતા: ને એ રળીયામણી રમણિયતાએ મારા હૃદયને આનંદવબોર બનાવ્યું હતું. પણ હવે એ રઢિયાળી રાતનું રૂપ મારા મનને અકળાવે છે. ચમકતા તારલા અગ્નિફલ આ અસહ્ય લાગે છે. અને જે એ અપાર્થિવ આહ્વાદ પ્રેરક અજવાળાને અતૃપ્ત નયને પીવાની પ્રબળ ઇચ્છા રહેતી તે હવે મારી આંખોને આંજી નાખે છે. જે આનંદ તલસાટમાં લામતો તે હવે તૃપ્તિમાં હોય એમ લાગે છે. એ તૃપ્તિ માટે અંતર તલસે છે—જેને મારો જીવ ઝંખ્યા કરે છે. એ ઝંખનાએ મારા જીવનમાં અદૃશ્ય એવી વેદનાની વિષમ જવાળાઓ પ્રકટાવી હતી: મારા મનને વિદ્વજ બનાવ્યું હતું. ને જીવનથી જાણે અગલ થતી હોઈ એમ કોઈ ઉંડા ચિંતનમાં ને ચિંતનમાં હું અભાન અવસ્થામાં વિહરતી હોઈ એમ મને ભાસતું.

મારી આ પરિસ્થિતિ બહાર પ્રકટ ન થાય એ લયે હું એકાન્તને મારો સાથી બનાવતી; કેમકે એની સ્થિર સ્તિગ્ધતા મારા અંતરના અવાજનો ઘડઘો ઝીલતી.

એ દિવસે મારા અંતરના આભમાં એકલતાથી વિચરતી હું મારા ઘરની બારીના છગ્ગમાં આવી ઉભી હતી. બાજુમાં મારી ત્રણ વર્ષની નાની બહેન પ્રીતિ ઉભી હતી. મારા બાપુજી બહાર ફરવા ગયા હતા. ને મારી બા રસોડામાં રાંધવાના કામમાં ગુંથાએલી હતી: એટલે ઘરમાં એકલી પડતાં મારી નાની બહેન પ્રીતિને લઈ હું બારીએ આવીને ઉભી હતી. અને ત્યાં ઉભાં ઉભાં ચોપાટી ઉપર ફરવા નીકળેલાં સહેલાણીઓના સમુદાયને નિરખી રહી હતી: અને એમાંય હાથમાં હાથ મિલાવીને ચાલતી કેટલીક જુવાન જોડલીઓને જોતાં મારી રોમાવણીઓ ઉભી થઈ જતી. ને દૂર દૂર સામે દરિયા પાર ક્ષિતિજમાં દૃષ્ટિને ફેંકતાં ઉન્હાળાની નમતી સંખ્યાના સોહામણા રંગો ને શીતળ વાયુની ટ્હેરીઓ મારા હૈયાને થનગતાવી જતાં. આ અનેરા થનગનાટનો અપૂર્વ આનંદ લેવા હું મારી દૃષ્ટિને દોડાવી રહી હતી, ત્યાં અચાનક જ મારી દૃષ્ટિએ સામેથી પસાર થતા અરણ્યને જોયો: ને એની પણ આંખો મારા તરફ આવી: એની ને મારી દૃષ્ટિ આંખના પલકારા માત્રમાં એક થઈ ને છૂટી પડી. પણ મારી નજર એની પાછળ દોડી. અને એ એક પળનું આછું દૃષ્ટિમિલન જેમ કોઈ જવાણામુખી ફાટતાં એનો ‘લાવા રસ’ ઘરતીમાં ઉતરી જાય તેમ મારા અંતરમાં ઉતરી ગયું. એની આછી પિછાન મારા કાળજીની કિતાબ ઉપર સજીવ સ્વરૂપે ચમકી ગઈ.

પહેલી વાર અરણ્યને મેં અગ્નિપ્રયા યુવાન તરીકે જોયો હતો—પર જ્ઞાતિના પુરુષ તરીકે પિછાન્યો હતો—જ્યારે એ અમારી જ્ઞાતિના એક સ્નેહસંમેલનમાં સૌ પહેલો આવ્યો હતો! એ એ સમારંભમાં આવ્યો ત્યારે એક સાથ સામાન્ય આદર્શ જેવો લાગતો હતો. એનું ત્યાં ખાસ સ્નેહીને સંબંધી નહોતું. તેમજ ખાસ કોઈને એ પરિચિત પણ નહોતો. એ બહુ ઓછા જ્ઞાતિજનો સાથે બળી શકતો એટલા ઘણા ઓછા

માણસો એના પ્રત્યે એ વેળાએ આવકાર ને માનની દૃષ્ટિએ નિહાળતા. એનો એ લોકોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હોય કે આ અદના યુવાન એમની એ સભામાં અટલ હિંમત દાખવી કંઈક જે એનામાં છે તે તેઓ સમક્ષ વ્યક્ત કરવા—એ ખોલવાનું સાદસ ખેડશે—એનામાં કંઈક બુદ્ધિ બળ હશે: એ બળે જન્મભાવેલા સંગીન વિચારો હશે—એ વિચારોને વ્યક્ત કરવાની એના હૃદયમાં સૃષ્ટિ હશે !

અને એ જ્યારે સભામાં ખોલવા માટે ઉભો થયો, ત્યારે એના સામે લોકોએ અવગણનાથી ઉઠાપોદ પણ મચાવ્યો—એને એસાડી દેવાના થત પણ આદરવામાં આવ્યા. પણ એ તો એની અપૂર્વ આત્મશ્રદ્ધાને દાખવતો અચલ દૃઢતાથી મક્કમ પગે સભામાં આગળ આવ્યો; ને એના કદમ વ્યાસપીઠ ઉપર જવા વળ્યાં. અને જ્યારે એણે ખોલવાનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે એની ખોલવાની અદ્ભૂત છટાએ સૌ કોઈનું ધ્યાન એ તરફ આકર્ષી લીધું—નેમને શાંત બનાવ્યા. એણે એના વેગવંત બહેતા વાણી પ્રવાહમાં પ્રખર ક્રાન્તિપ્રેરક જ્વલંત વિચારોને દર્શાવ્યા: અને એ વિચારોથી વિસ્મિત બની જઈ બધા દિગ્મુઢ શા બની ગયા. અને જ્યારે સભા વિખરાઈ ત્યારે એના માટે મુગ્ધ કંઈ પ્રસંશા કરવા લાગ્યા. જ્યારે કેટલીક ઈર્ષ્યાળુ વ્યક્તિઓ અવલેહના પણ કરવા લાગી. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એનો પરિચય સાધવા માટે સૌના અંતરમાં ઉત્સુકતા હતી.

મારા બાપુજીનો પણ એ સભાના એક કાર્યકર્તાએ એને સામે આણી ઝોળખાણ કરાવી—પરિચય આપ્યો: એ પરિચય વેળાએ હું મારા બાપુજીની બાજુમાંજ હતી. જ્યારે અમે છૂટા પડ્યા ત્યારે અમને એનું એ હાથ જોડીને નમતું ખુલ્લું મસ્તક અને નમસ્કાર કરવાની નમણી રીતે એક પ્રકારની અવિસ્મરણિય છાપ અમારા મન ઉપર ઉપજાવી. એના નયનોમાં ચમકતી શાંત જ્યોતિએ અમારા મનને આકર્ષી લીધાં. એના વદન ઉપર વિલસતા આછા રિમતે અનુકમ્પા ને આભારની લાગણી જન્માવી. મારા બાપુજીએ એને અવકાશે અમારે

ત્યાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. પણ એણે એકાદ વખતથી વિશેષ વાર આવી ગાઢ પરિચયમાં ઉતરવાની બાજ્યે જ દરકાર કરી હતી !!

આ સિવાય એ મને જ્યારે જ્યારે રસ્તામાં મળી જતો ત્યારે એની એજ નિર્મોહી છટાથી ચહેરા ઉપર કોઈ બાવને ફરકાવ્યા વિના સ્થિર દૃષ્ટિ રાખી 'વંદન' કરી ચાલ્યો જતો. એ વખતે એક ક્ષણથી વધુ સમય થોભવાની કે એક શબ્દથી વિશેષ બોલવાની એ બાજ્યેજ સ્પૃહા દર્શાવતો. ને એનું આ નિઃસ્પૃહી વર્તન મારા મનમાં એક પ્રકારના ન સમગ્રય એવા આશ્ચર્યને ઉપજાવતું !!!

એના સંબંધમાં મારા જાણવામાં તો એટલું ચોક્કસ આવ્યું હતું, કે એ અમારી જ્ઞાતિનો હતો. અમારા નજીકના ગામનો હતો. એ સુશિક્ષિત ને સંસ્કારી હતો; ને સાહિત્યનો શોખીન પણ હતો. એ અહીં કોઈ દૈનિક અખબારની ઓફીસમાં કામ કરતો હતો. એ એકલો હતો; અવિવાહિત હતો. એના આપ્તજનો કોઈ એની સાથે નહોતાં; એના વયોવૃદ્ધ માતાપિતા દેશમાં રહેતા હતા.

અને એની આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી તેની મને ખબર નથી. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એના કાંડમાં ગમે ત્યાંથી કમાવાનું કોવત હતું. અને અમારી જ્ઞાતિમાં એના જેવો યુવાન આટલી મોટી ઉંમર સુધી કુંવારો હોય એ આશ્ચર્યજનક ખીના હતી. એની મુશ્કેલી કે પછી કોઈ કારણોના અંગે એ સંજોગવશાત અપરિણિત અવસ્થામાં છે; એમ સૌ કોઈની માન્યતા હતી. અને જ્યારે જ્યારે એના વિષે કોઈ વાત કરતું ત્યારે એના માટે અનેક સંશયાત્મક વિચિત્ર પ્રકારની સાચી કે ઉપજાવેલી વાતો કરતું. એના માટે અનેક પ્રકારના આશંકાબર્યાં અનુમાનો આગળ ધરતાં અને એના માટેના કોઈ પણ વ્યક્તિનો ઉંચો અભિપ્રાય બદલવવા-હલકો પાડવા પ્રયત્નો થતા, અને એ શા માટે એમ કરતા એની મને સમજ પડતી નહિ.

અને આવો સરસ જુવાન મારા બાપુજીની આંખો સામે હોવા છતાં શા માટે નહોતા જોતા ?—એની સાથે મારા વિવાહની વાત

નહોતા છેડતા?...અને હું માનું છું ત્યાં સુધી તો મારા બાપુજીને એ પસંદ પણ આવ્યો હતો છતાં એના માટે ઉચ્ચારાતી લોકવાણીએ એના વિચારને મારા બાપુજીના મનમાં વસના દીધો નહિ, એના વિચારને વિકૃત બનાવ્યો હશે-એ વાતને વધતીજ અટકાવી હશે: કેમકે નહિ તો આવો સરસ સંસ્કારી સશક્ત યુવાન મૃદાને એ શા માટે અન્ય સ્થળે ફાંફાં મારે ?

આ પ્રશ્ન એનું જટિલ સ્વરૂપ ધારણ કરી મારા મગજમાં ઘોળાયા કરતો એનો પૂરેપૂરો જવાબ જડતો નહિ !

એ સંધ્યાએ એની પાછળ ગએલી મારી દૃષ્ટિ યાદીને પાછી આવી. માઈ મન ન સ્થમ્ય એવી અકળામણમાં અકળાવા લાગ્યું. એથી હું કંટાળીને ઘરમાં ચાલી ગઇ-અરણ્ય વિષેના આવતા વિચારો ને વિદ્યારવા મથી રહી.

પરંતુ એ રાતે એના વિચારો મારા મગજના લમણમાંથી ખસ્યા નહિ: મોડી રાત સુધી હું પથારીમાં ઉંઘના અભાવે પડી રહી: અને જ્યારે મારી આંખો મીંચાઇ ત્યારે એમાં ઉંઘ નહોતી પરંતુ મારા જીવનમાં જાગેલી હૈયાની સતત ઝંખના હતી. આ ઝંખનાએ નિંદરમાં શોણકું મોકલ્યું. અને એ સ્વપ્નમાં અરણ્ય મારી સમક્ષ આવ્યો.

ત્યારે અરણ્યના ચાલવામાં અપૂર્વ એવી છટા હતી: એના ઉચ્ચારમાં ભિન્નિઓનો ઝંકાર હતો. એની શાંત અને સૌમ્ય મુખમુદ્રા ઉપર અસામાન્ય ઓજસ્વિતાની ઝલક હતી. શ્વેત ખાદીની કફનીમાં ઉછળતો એનો શ્યામસુંદર, સશક્ત ને સુવડ દેહ કાંઈ અવર્ણ્યિય લાગણીને જન્માવતો. એના નયનોમાં વિલસતું તેજ કાંઈ કિમિયાગરની આંખોમાં હોય એવું લાગતું-મનોહારી ને ચિત્તભેદક ! !! એના સ્વરમાં સંગીનના સૂરો ગાજતા-મોહક ને માધર્ય છલકાવતા ! અને એ હળવે પગલે મારી પાસે આવ્યો-એની અપ્રતિમ પ્રતિભાને પાડતો !

.....અને જાણે એનો હાથ મારા ખભા ઉપર પડ્યો ને મારા અંગેઅંગમાં જવાળાઓ પ્રકટી. એકદમ ફરીને મેં એના સામે

જોયું ને એના નયનોમાં નીતરતો સદૈશ ઝીલ્યો. મારી રંગોમાં ઉજ્જ્વલ લોહીનો પ્રવાહ ઉજળ્યો. મારા હૃદયમાં ઉમિંઓનો થનગનાટ ઉપડ્યો. જાણે મારા અંતરના તલસાટની અવધી આવી.. મારી ઝંખના પૂર્ણ થતી લાગી. એના આતુર જોષ મારા અધર પાસે આવ્યા ને મારા અંતેય હાથ એના ગળામાં વીંટળાઈ ગયા. મારું જનમૃત સ્ત્રીત્વ શાંત થતુ લાગ્યું: અને કેટલીય પળો સુધી જાણે કોઈ આનંદની અભાન અવસ્થામાં ફળી હોઉં એમ લાગ્યું. આંખના એક પલકારા માત્રમાં એ બધું બનતું લાગ્યું. પણ પાસુ ફેરવતાં મારો વીંટળાએલો હાથ ખાલી પથારીમાં પછડાયો. ને હું ઝબકીને જાગી ગઈ.

હું ક્યાં છું? મેં શું જોયું? મેં શું અનુભવ્યું? એ જાન થતાં જ હું એકદમ ક્ષુભિત બની ગઈ. મારા અંતરમાંથી એક ઉન્હો નિઃશ્વાસ સરી પડ્યો!

સ્વપ્ન સરી જતાં મારા મનને અફસોસ થવા લાગ્યો. દુઃખ થવા લાગ્યું. કેમકે કુંવારી કન્યાના મનમાં આવો વિચાર આવે એ પણ એની અધમતા છે, તો આ એક સોહામણું સ્વપ્ન હતું! એ સ્વપ્ન માટે દિલમાં ખેદ થવા લાગ્યો—દુઃખ થવા લાગ્યું. ને એ દુઃખની વેદનામાં ફાટફાટ થતું હૈયું વ્યાકુળ બન્યું: આ વ્યાકુળતામાં ચિત્ત પાછું વિચારોના ચક્રોળે ચડ્યું. જો આત્મારે મ્હારા મોટા કાકા હોત તો...ને એમના બોલેલા શબ્દો સ્મરણમાં સજીવ સ્વરૂપે ખડા થવા લાગ્યા: “જાશ ખાટી થાય ત્યારે ઉકરડે જ ઢોળાય...” પણ મારી સ્થિતિ તો ખાટી જાશ કરતાંય વિષમ હતી. ખાટી જાશ માટે તો ઉકરડો હતો....જ્યારે મારા માટે તો...હોતો: આ વિચારોની ભયંકર વિજ્યુતામાં હું મુંઝવા લાગી.

આ મુંઝવણના ગુંગળાટમાંથી મુક્ત થવા હું પથારીમાંથી ઉભી થઈ, ને મારા ઓરડાની બહાર પડતી બારી ઉઘાડી બહાર જોવા લાગી.

બહાર ખુલ્લા આકાશમાં મને આથમતી રજનીતું આક્રંદ સંભળાયું: કામળ ચાંદનીનો મ્હાન ચએલો મ્હોરો ભાર્યો. ને એના ગાલ ઉપર આવીને થીજી ગએલાં અશ્રુબિન્દુ શા ફળતા તારાઓ લાગ્યા!!!

કટાર અને કુરબાની

ઘરના એક અવાવર ખુણામાં કટાર પડી હતી: આંખો સામે આ કટાર ચમકી ગઇ. એની ધાર ઉપર કાટ ચઢ્યો હતો ધણો કાટ... કાળનો કાટ !

આ કાટના થર હેઠળ કટારની ધાર હતી: કાળજીને કારી નાંખે— એવી કાતીલ ! એની તીક્ષ્ણતા ઉપર કાટ વળગ્યો હતો, પણ એની હેઠળ ધાર હતી—કુરબાની હતી. કટારની ધાર કલ્પનામાં ખડી થઇ. અને કુરબાની કથા બનીને બોલવા લાગી.

‘મારા કલેવર ઉપર કાળના—કાટના થર એકસો ને તેત્રીસ ચઢ્યા છે. એટલે હું જઇશ બની છું: જૂની પુરાણી બની છું’, પણ આ તો મારી જવાનીના દિવસોની વાત છે, જ્યારે હું જવાંમદ માનવીઓના હાથની શોભા બની રહેતી: જાનિસાર આદમીઓ મને જિગરથી મહોબ્બત કરતા: અને કમીન: કાયરો મને બાળીને બાગી જતા મારા જોબનને જિરવવાની—ઝડાવવાની એમનામાં તાકત નહોતી.

આ સંવત ૧૮૭૨ ની આયમતી સંખ્યાની વાત છે.

ત્યારે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં પેશાઈ એકદમ પાંગળી બની ગઇ હતી: એના ગાયકવાડી અમલદારોની આપખૂદ સત્તાનો

આંધળો દોર, અમદાવાદ અને એની આસપાસ વીંટાઇ ચુક્યો હતો: એની નાગચુડ એટલી ભયંકર હતી કે એમાંથી છૂટવાનો કોઇ માર્ગ નહોતો: દેશકાળ સાવ બગડી ગયો હતો.

જનતા ઉપર બુદ્ધિ અને જોરતલબીની ઝડીઓ વરસી રહી હતી.

આ અંધકારને પડકારતી હોય એમ એક જુવાન નારી અદ્ભુત નિર્ભયતાથી માથે આધું ઓઢિને કેડમાં દેગડું અને હાથમાં ઘડો દોરડું લઇ શાહપુરના બારોટ વાડામાંથી નાકે આવેલા કુવા ઉપર પાણી ભરવા નીકળી. અવનિ ઉપર જાણે અપ્સરા ઉતરી હોય એમ એના અદ્ભુત સૌન્દર્યથી શ્રુત્યતા સળવળી હતી. એના અથોડા રૂપે મહોદ્દે મદાઇને અનેરી મોહકતાથી રહિયાળો બની ગયો. એના ચાલવામાં અદ્ભુત એવી છટા હતી કે એના પગનો પગરવ કે ઝાંઝરનો ઝંકાર સરખોય પાસે ચાલનારને કાને પડતાં નહિ.

એ નારી નહોતી પણ નારાયણી હતી: કારણ કે જ્યારે જ્યારે એ ફળીમાંથી પસાર થતી હોય, ત્યારે ઓટલે બેસી હુકકો ટુંકતા ધરડાઓ અને શરમ અને સંકોચથી ખચકાતી ભાળી, ખુંખારે ખાઇને ‘જવ ભા જવ’ કહેતાં માન આપતા હોય, એમ અવળા ફરી બેસતા. એ વીજળી સરે એમ શાંતિથી પસાર થઇ જતી. એને પરણીને આવ્યો પૂરો દશકો થવા આવ્યો હશે પણ હજી કોઇએ એના પગની પાની કે નાકની ઢાંડી સરખીય ભાળી નહોતી—એના હોઠનો અવાજ સરખોય સાંભળ્યો નહોતો. એવાં આ જોખનવંતી જોગમાયાનાં મલાજો અને મર્યાદા હતાં. જેની વૃધ્ધો મુગ્ધ કંઠે પ્રશંસા કરતા કે “મલાજો તો જેસંગના હરિસિંહની વહુનો!”

અંધકારને ઉગ્મળતી જોગમાયાના અવતાર જેવી હરિસિંહની પત્ની સદુબા—સરદારબા થોડુંક ચાલી દશે, ને એની ઘૂંઘટ વીંધીને બહાર પડતી દૃષ્ટિએ અંધારામાંથી ઉપસી આવતી એક પુરુષ આકૃતિ જોઈ. સામેથી પુરુષ આવતો જોઇ સદુબા સંકોચમાં રહેજ ખમચાઇ—પણ મનને મજબૂત રાખી આડું ભાળી આગળ ચાલવા માંડી.

પલવારમાં તો પેલો પુરૂષ એની પાસે આવી પહોંચ્યો. પુરૂષની આંખોમાં એનું આકર્ષક લાગતું રૂપ અંધકારમાંય ખૂંપી ગયું—એ જોગ-માયાનું જનજરમાન રૂપ એના હૃદયમાં વસી ગયું. પુરૂષના મનની વૃત્તિઓ વિચલીત બની—એના હૃદયમાં વાસનાનો વિકાર જાગ્યો: આ વિકાર સંયમનો અંધને તોડી બહાર આવવા મથતો હોય એમ એણે સદુબા સામે નંદ્યાઈથી આંખનો એક નિર્લજ્જ ધસારો કર્યો. ઈશારાનો અર્થ સદુબા આછા ઉગ્ગસમાંય ઓળખી ગઈ. એના અંગે અંગમાં આ અધમ વૃત્તિના આદમી માટે ઘૂણા જન્મી: ગર્વ અને ગુસ્સામાં એના પાતળા ઓઠ મરડાયા. એના શ્વાંત નયનોમાં રોષની જ્વાલા બહુકી. જેની અસહ્ય ઝાળે પેલા લોલુપને ડામતી ઉતાવળે પગલે એ આગળ વધી.

સદુબાની તેજસ્વી દૃષ્ટિના તાપથી અંગ્રા પોતાની અધમતાનો અનુભવ કરતો, એ પુરૂષ એકદમ અવાક બની એક ક્ષણ ઉભો રહ્યો: અને બીજી ક્ષણે એક લાલસાભરી નિગાહ. સદુબાની દિશામાં નાંખી આગળ ચાલવા લાગ્યો.

એ થોડેક છેટે ગયો, ને પાછું એની આંખો આગળ મોહનું પડળ આવ્યું: એનાં પગ આગળ ઉપડતા એકદમ અટકી ગયા—એનું મન પાછળ ખેંચાવા લાગ્યું. એના હૈયામાં ફરી પાછા સદુબાને નીરખવાના મનોરથ જાગ્યા. આ મનોરથોમાં મહાલતાં એનાં કદમ કુવા તરફ ફર્યા.

કુવામાંથી પાણી કાઢી સદુબા જેવું એકું ઉપાડે છે ત્યાં એને અંધકારમાં આવતો પેલો પુરૂષ દેખાયો. એને જોતાં જ સદુબાના શરીરમાં ભયની આછી ધ્રુજરી પ્રસરી ગઈ. પણ પરિસ્થિતિને પામી જઈ સદુબાએ મનને દૃઢ કર્યું. અને એક ક્ષણ સ્થિરતાથી રબસ્થ બની ઉભી રહી: ત્યાં તો પેલો લોલુપ આદમી લાડ કરવાની ઉમ્મિદમાં એની સામે આવ્યો. જેવો એ આગળ વધે છે, ત્યાં બિફરેલી સિંહણુ ગળે એમ સદુબાએ ત્રાડ નાંખી—“મુવા તારી મા બૂન છે કે નહિ ?” ને એકદમ હવામાં ઘાંતના દોઢ બલેલાવાળો હાથ વીંઝી એના લમણામાં ઝીંક્યો. એક વેદનાભરી કારમી ચીસ નાંખી એ બાળુ હઠી ગયો. ને લમણા

પરના જખમને પંપાળતો ત્યાંથી એકદમ ભાગ્યો. સદુબ્ધા માર્ગ મોકળો થતાં બેઠું ઉપાડી પોતાના ઘર તરફ ઉપડી.

આ વાતને અઠવાડીયું વીતી ગયું. પણ પેલા રૂપના પ્રલોભનમાં આકર્ષાએલાના અંતરમાંથી બલેયું અને બલેયાવાળી બારોટણું રૂપ વિસરાયા નહી. એની નિરાશાનું દુઃખ અને અપમાનનો કીનો એના કલેજમાં ખટકો બની ખટકી રહ્યાં.

શાહપુરમાં બારોટ વાડાની નજદીકમાંજ પેલા પ્રલોભન ઘેલા ધુરૂપનું મકાન હતું. એટલે રોજ સાંજે ઘેર જતાં આવતાં પેલો ખટકો એના મગજમાં ખટકી રહેતો—એની ખામોશીની આગમાં એનું હૃદય પ્રજ્વળી ઉઠતું. આ આગને નિવારવા એણે એના નિત્યના ધંધાની હિચકારી હરામખોરીને મદદે ખોલાવી. જેના પ્રતાપે એ ઉજળો બનીને અમલદારોમાં ફરતો હતો— ગાયકવાડી સત્તામાં એની અદ્ભુત લાગવગ પહોંચી હતી: આપ ખૂદ અમલદારો પોતાની અયશ—તલખી પૂરી કરવા એના આ કૌશલ્ય ઉપર વારી જતા હતા— ખૂશામદ કરતા હતા: એની અને એના શાગીંદ જીવણ ઝવેરીની હોશીયારી ઉપર તો લોકવર્ણને લુંટી સરકારી ખજાનો, અને અમલદારોનાં ખીસ્સાં તર થતાં હતાં.

આ લૂંટ એમનો રોજીંદો ધંધો થઈ પડી હતી.

જેમ આ લૂંટ એમનો ધંધો થઈ પડી હતી એમ લૂંટ ચલાવવાની રીત પણ નિરાળી હતી. ઉજળા બનીને આ લોકો જનતામાં ફરતા. અને પોતાની ગોઝારી ફરેબમાં નિર્દોષ માનવીઓને ફસાવતાં. આમાંની એક ફરેબ હતી—‘ચામ—ચોરી’ની! આ ‘ચામ—ચોરી’ નો ગુન્હો એટલે એમની અધમ નજરનો શીકાર થયેલી કોઇ સારા ઘરની સ્ત્રી ઉપર વ્યભિચારનો ખોટો આરોપ મુકતા—આ આરોપના આધારે એને થાણામાં લઇ જવાની ધમકી આપતા—આ ધમકી વડે ધન

ઝોકાવતા.... અને ધન ન મળે તો એને અટકના નામે અમલદારોની ખિદમતમાં પેશ કરતા: જ્યાં એ ઝોરતની અસ્મત ઉપર આકૃત ઉતરતી. આવો અધમ અને હિચકારો પેલા આદમીનો ધંધો હતો. જેથી એ જમાનાના લોકો આવા ઇન્સાનોને ‘ચાડીયો’ કહેતા.

આ ચાડીયાઓની જલ્લીમ જમાતનો પેલો પુરુષ આગેવાન હતો. ઉત્તમ ‘ચાડીયા’ નાં નામે બલ્લ બલ્લાના હાંમં ગગડી જતા. એવા આ ભયંકર ધંધાના ભડવીર ઉત્તમનું એક રૂપગિતા રમણીએ અપમાન કયું હતું. એના જેવા વ્યવસાય કુશળ દશા દિશાવળ વણીકને એના વ્યવસાયમાં એક ઝોરતે અસફળ બનાવ્યો હતો. આ અસફળતાને અપમાન એના જેવા કુશળ ધંધાદારી માટે એક નાલેશી હતી:

આ નાલેશીને નાખૂદ કરવા ઉત્તમે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. એક સુંદર સ્ત્રીએ કરેલા અપમાનનો બદલો લેવા બહાર પડ્યો. એની અવગણનાનું વેર વાળવા એ આપખૂદ અમલદારીના આશ્રયે ગયો.

બદમાં ત્યારે પેશવા સરકારની કચેરી હતી. આ કચેરીના ઉપલા ભાગના અંદરના ખંડમાં ત્રણ જણા કંઈક અતિ ખાનગી વાતો કરી રહ્યા હતા. જેમાંથી એક મોટા ગાદી તકીયાવાળી બાજઠ ઉપર બેઠેલો, પેશ્વા સરકારનો એ વખતનો કામદાર રામચંદ્ર મોલેલકર હતો. જે ઉંમરે આઘેડ છતાં જમાનાનો ખાધેલ લાગતો હતો. ખીજા બે જણા નીચે આસન ઉપર બેઠેલા હતા. તેમાં પહેલો ભરાવદાર ચહેરાવાળો પણ કદમાં ઠીંગણો ઉત્તમ હતો, ને ખીજો સહેજ શરીરે ભારે, પણ અંધાધથી જોતો જીવણુ ઝવેરી હતો.

“હજુર આ ભેટથી તો આનંદરાવ ખાયકવાડ પણ આપણા ઉપર રીઝશે!” આંખને સહેજ ઝીણી કરી જીવણુ ઝવેરી બોલ્યો.

“ઝવેરી કાકા, આનંદરાવને રીઝવવા જતાં આપણે ન રઝળી પડીએ. બાટ મારા ભારે કરે એવા છો!” કહેતાં કામદારે હોઠ ઉપર આછી હાસ્ય રેલાવ્યું.

“ભાટ ભારે કરે એવા છે તો અમે ક્યાં જઈએ એવા છીએ?”
ફટાથી ઉત્તમે ઉત્તર આપ્યો.

“ઉત્તમ! તારી અકકલમંદી કે હોશિયારી માટે મ્હને શંકા નથી
પણ આ ભેટ મેળવતાં ભારે પડી જાય તો...?”

“તો પણ હજુર આપણા હાથ ખાલી નહી રહે. એની ખાત્રી
રાખજો! એના અંગ ઉપર નહી; નહી તો અહિં ત્રણ હજારનો એવજ
હશે.” વચ્ચેજ ફટાથી એકદમ ઉત્તમ બોલ્યો.

“તો પછી ક્તોડ કરો.” કહેતાં કામદાર ઉભો થવા લાગ્યો.

“હજુરની મહેરબાની જોઈએ ને?”

“મહેરબાનીજ છે! હું દારોગાને કહી હર્ષ કે સિપાઈઓનાં પાંચ
સાત માણસોની ગોઠવણ કરશે.”

“અસ, તો હજુરની મોટી મહેરબાની” કહેતાં જીવણ અવેરી ને ઉત્તમ
ચાડીએ ઉભા થયા ને કામદાર ને સલામ કરી એ બહાર જવા નીકળ્યા.

કચેરીમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ઉત્તમના હૈયામાં હર્ષનો પાર
નહોતો: એનું મોહ ઘેલું મન ઉદ્ધાસના આવેશમાં નાચી ઉઠ્યું. એના
પગમાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો. અને આજે રાત્રેજ એ પોતાનું વેર
વાળશે એ વિચારને વાગોળતો ઘેર ગયો.

અંધેર અમલની અંધાધુંધીના ઇતિહાસનું એક કાળું પૃષ્ઠ બનીને
કાજળ કાળી રાત અમદાવાદ ઉપર ઉતરી...એ ગોઝારી ઘડી આવી
પહોંચી. ઉત્તમ અને એનો શાગીંદ જીવણ અવેરી સાત આઠ પેશવા
સરકારના સિપાહીનાં માણસો ને દારોગાને આગળ કરી બારોટ વાડામાં
દાખલ થયો; ત્યારે શેરીમાં સાવ સ્મશાનની શુન્યતા પ્રસરી રહી હતી:
મહોદ્ધાવાસીઓ વાળુ કરી નીંદરનાં ખોળે ઝુલતાં હતાં.

દુરથી દારોગાને હરિસિંહનું ઘર બતાવી ઉત્તમ ચુપચાપ પાછળ
હાથ રાખી ધીમે ચાલવા લાગ્યો. દારોગાએ હરિસિંહનું બંધ બારણું

ઠોક્યું. અને એને ઉંધમાંથી જગાડ્યો. ઉંધમાંથી જમતાં—“કાણુ એ?” કહેતાં હરિસિંહનો કંટાળો ભર્યો અવાજ આવ્યો.

“હું સરકારી દારોગા. ખારણું ઉધાડો” સ્હેજ દમામ દાખવી દારોગાએ ઉતર આપ્યો.

આટલી મોડી રાતે દારોગાનું નામ સાંભળી હરિસિંહના હોંસકોશ ઉડી ગયા. અચાનક અત્યારે સરકારી સિપાઈ શું કરવા આવ્યો હશે? એ વિચારના ગભરાટમાં હરિસિંહે દીવો કર્યો: દીવાનું અજવાળું અને મોલમોલનો અવાજ સાંભળી હરિસિંહની પત્ની સદુખા પણ જાગી ઉઠી. એ દીવા સાથે નીચે આવ્યો. ને ખારણું ઉધાડી દીવો દારોગા સ્થાને ધરી પુછ્યું—“કેમ દારોગાજી કંઈ અત્યારે?”,

“તારી ઓરત ક્યાં છે? એને ડોઢી ઉપર અટકમાં લઇ જવાનો હુકમ છે!”

“કોનો?” ભયના ગભરાટમાં હરિસિંહથી પુછી દેવાયું.

“હજુર કામદારોનો” દારોગાએ અડગ નિશ્ચયતાથી ઉતર આપ્યો.

“હજુરનો હુકમ હશે તો સવારે વાત આમ આટલી રાતે હવાલાતમાં ખારોટણુ ન આવો!” કહેતાં હરિસિંહના અવાજમાં ઉચ્ચતા રણકી.

“સ્થવારે નહીં અત્યારે મારે હુકમનો અમલ કરવાનો છે!”

“એવો એનો અપરાધ શો છે?”

“અપરાધ...અપરાધ તો એનો મોટો છે! એણે અનીતિનો ધંધો આદર્યો છે.”

“કાણુ કહે છે? દારોગા જરા જાન સંભાળ” કહેતાં હરિસિંહની આંખોમાં ભયંકર રોષ ભણક્યો.

“હું કહું છું” ના ઉદ્ગાર સાથે ઉત્તમ સ્હેજ આગળ આવ્યો.

એનો અવાજ ઝોળખી ખારણાની ઓથે ઉભેલી સદુખા સિંહણની જેમ ગળું!—“ઓ તો પીટ્યો પેલો રાતવાળો બકકાલ છે!”

“હરામખોર આડિયો!” કહેતાં હરિસિંહે પારણામાંથી જ ઉત્તમને એક જોરથી લાત લગાવી ને એ નીચે ગચ્ચ્યો. ગચ્ચતાં ગચ્ચતાં ઉત્તમ ખોલ્યો.

“જુઓ પાછી સતિ થવા જાય છે”

આ ખોલચાલ ને ધાંધલના અવાજે મહોલ્લાનાં લોકો જાગી ઉઠ્યાં. આ શું છે અત્યારે? એ જાણનાં લોકો હરિસિંહના આંગણમાં એકઠા થવા લાગ્યા, અને થોડીવારમાં તો ત્યાં એક નાનકડું ટોળું જમા થયું.

“દારોગા સરકારી સિપાહી થઇ આવા ક્ષયતાનની વાતમાં ક્યાં આવી ગયા? એ તો હરામી જુકો છે. લોકોને ખેડુરમત કરવાનો એનો ધંધો છે! તમે જાવ, હું સહવારે આવી હજુરને મળી જઇશ” હરિસિંહે દારોગાને સહમજાવવા માંડ્યો.

પણ આવા તો અનેક દાવ નાંખી રીઠો થએલો દારોગા માને એમ ક્યાં હતો? એણે તો સદુખાને અટકમાં લઇ જવાનો આગ્રહ રાખ્યો. અને એમ સીધી રીતે નહીં આવે તો બળજબરીથી લઇ જવામાં આવશે એવી ધમકી આપી. ત્યાં ભેગા થએલા માણસોમાંથી ઠરેલ દેખાતા એક એ આદમીએ દારોગાને સહમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા. પણ એ હલકો અમલદાર એની હઠમાંથી એકનો એ ન થયો.

આ સ્થિતિમાં હરિસિંહને શું કરવું તે સૂઝ્યું નહીં. એની બુધ્ધિ જાણે હજેર મારી ગઇ. આ અચાનક ઉતરેલી આફતમાંથી ઉગરવા એણે અનેક આજીજી બરી ધખાદત ગુઝારી. પણ પેલા હરામખોરોના લામણી-હીન હૈયાને એની કાંઈ અસર ન થઇ. આટલા બધા એની જાતના અને પરજાતના માનવીઓનાં દેખાતાં એની જોગમાયાના જેવી સતિ સ્ત્રીનું અપમાન થતું જોઇ એ એકદમ બહાવરો બની ગયો. એના પૂર્વજોની કૃણશીલ-મરજદા ધુળમાં રોળાતી જોઇ એનું હૃદય વ્યથ બની ગયું.

આ વ્યગ્રતામાં એના મગજના લમણામાં વિચારની એક રેખા ચમકી મઠ. એ વિચારે એનો પેઢિધર આદ્યો આવતો સંસ્કાર વારસો સ્મૃતિમાં જગૃત કર્યો: અને એ સંસ્કારને સાચવનારી કટાર એની આંખો સામે ઝળકી રહી.... એ ઝળકારામાંથી જન્મેલી કુરબાની યાદ આવી મઠ.

કટાર અને કુરબાની...! કટારની તીક્ષ્ણતા હરિસિંહના લમણામાં ખુંપી મઠ. કુરબાનીનો ઉત્સાહ એની રંગોમાં ઉછળી આવ્યો. આ અદ્ભુત ઉત્સાહના આવેશમાં હરિસિંહ ઉભો હતો ત્યાંથી એકદમ ધરમાં દોડ્યો; અને પોતાના ઉંઘતા બાળકને બહાર ઉંચકી લાવ્યો. પેલા હિચકારાઓની હઠના વીરોધ રૂપે-પ્રતિકારની પ્રબળ ભાવનાના આવેશમાં આવી જઈ એણે દારોગાના દેખાતાં બાળકના કામળ કલેજમાં કટાર ભોંકી દીધી.

‘લે નરાધમ! આરતની લાજ લેતાં પહેલાં એના લોહીની લાશ લેતો જા!’ કહેતાં એણે બાળકને દારોગાની સામે ધ્યુ”. એજન બનેલા બાળકના દેહમાંથી લોહીની શેડ ઉડી. અને દારોગાના મોઢા ઉપર પડી: લોહી અડકતાં દારોગાના દિલમાં ભયની કંપારી વહુટી અને એ એકદમ પાછળ હઠી ગયો. ને હરિસિંહે બાળકની લાશ આંગણમાં ઉમેલા આંબાની ડાળે લટકાવી.

ઝબ્બે થયેલું બાળક જોઈ ત્યાં ઉભેલી મેદનીના અંતરમાંથી એક અરેરાટી છુટી. ટોળાંના લોકો એકદમ ત્રાસી ગયા. ને “ગજબ થયો ગજબ થયો” એમ પોકારી ઉઠ્યાં

“એ જોઝારા ઝોઝા એમ માનવાના છે?” કહેતાં ટોળાંના લોકો ઉકેશરાટમાં આવી ગયા. હિચકારાઓની હરામખોરી ઉપર ભયંકર આગ વર્ષાવવા લાગ્યા, ને શું કરવું? એના વિચારમાં પડ્યા.

લોકોના હાહાકારમાં ચાડિયા ઉત્તમને પોતાની બાજુ હાથમાંથી સરી જતી લાગી. શિકાર છટકી જતો જણાયો. પોતાની ફના થતી ફરેબને અટકાવવા ઉત્તમે આખરી પાસો ફેંક્યો—દારોગાજી! આમ

ડરી ગયે શું વળસે ? આરોટની જાત તો આવાં ત્રાગાં કરવા ટેવાએલી છે; માટે સરકારી હુકમને એનો ડર કેવો ? હુકમનો તો અમલ જ હોય ! સીધી રીતે ન માને તો પરાણે ધસડી લ્યો !”

“અરે હાં રસુલખાન : પકડો ઝોરતને ને લઇ લો થાણુમાં” કહેતાં દારોગા સિપાઇ તરફ ફર્યો. ને સિપાઇઓ સદુખાને પકડવા ધરમાં ધુસવા લાગ્યા.

“દૂર રહો ! મુવા દેલ્યો ! જો કોઈએ આગળ ટાંગો મૂક્યો છે તો....” કહેતાં સદુખા સાક્ષાત્ આમુંડાનું સ્વરૂપ ધારી આંખમાંથી અંગાર વર્ષાવતી આગળ આવી: સિપાઈઓ આ શક્તિના અવતાર સમી ભવાનીની ભયંકરતા ભાળી, ભયથી ભાગતા હોય એમ પાછા પડ્યા. ને અદ્ભૂત સ્વસ્થતાથી સદુખા આંગણમાં આવી ઉભી રહી: એના નિર્મલ નયનોમાંથી અપ્રતિમ તેજની અસલ ધારાઓ પ્રકટી રહી.

“શું જુઓ છો ? મારી મરજદને આ ચંડાળો અભણે એના કરતાં તો તમારે હાથે ખોળીયામાંથી મને છુટી કરો...લાવો ક્યાં છે તમારી કટાર?” કહેતાં અપાર્થવ ધૈર્યને દાખવતાં એ એના સ્વામિ હરિસિંહ તરફ ફરી. ને એની આંખો ઉંચે ઉપર ડાળ અધ્ધર લટકતી પોતાના આગકની લાશને જોઈ રહી. અને એ કૃષ્ણ પક્ષની ચોથના અજવાળામાં વાગેશ્વરીની વિનાશક મુર્તિ બની રહી.

અને ત્યાં તો એક આંખના પલકારામાં હરિસિંહે પોતાની કટાર ‘જય અએ’ના ઉચ્ચાર સાથે સતિના શુચિ સીનામાં ભોંકી દીધી. ‘હે ભગવાન’ના અંતિમ ઉદ્દગાર સાથે સતિ સદુખા એના પતિના પુનિત ચરણોમાં ઢળી પડી.

પોતાના ચરણોમાં નિષ્પ્રાણ પતિને પડેલી જોઈ, હરિસિંહની આંખોમાં વેરની વિકાળ જ્યોત પ્રકટી—એના ચહેરા ઉપર કિનાંત્રી કાતીલ ઉગ્રતા ઉપસી આવી. અને એકદમ ઉન્માદમાં આવી ગયો હોય, એમ પાસે ઉભેલા સિપાઈની શમશીર ખેંચી જોરથી ઉત્તમ ઉપર ઝટકો

નાખ્યો: પોતાના ઉપર તલવાર તોળાતી જોઇ ઉત્તમ એકદમ નાટો...એને બાગતો ભાળી હરિસિંહ ‘પકડો એ પાછને !’ કહેતાં એની પાછળ દોડ્યો.

સદુબાની લોહી નીતરતી લાશ નિરખી, ત્યાં ઉભેલા લોકોમાં રોષ ઉછળી આવ્યો: એમનાં કાળજાંએ એક કાળી કમકમાટી અનુભવી. એમને હાથએલો ઉશ્કેરાટ એકદમ ઉધાડો બની ગયો—એ શાંત રાત્રીમાં બારે શોરબકાર જાગ્યો, કાળો કોલાહલ મચ્યો; અને ટોળામાંથી એક કાળી કિકિયારી ઉઠી—“પકડો એ શ્વેતાનોને. આજે સીતમ અહીં ગુજર્યો છે; આવતી કાલે આપણી પણ એ દશા થશે. એ જીવમીએ જીવતા ન જવા જોઈએ !”

હાથમાં આવ્યું એ હથિયાર લોકોએ લીધું. અને નજરે ચઢ્યો એ સિપાહીને સીધો કરવા લાગ્યા: ટોળામાં આંધળી હલચલ જાગી—જાણે જીવતી ઘેલછા ધૂમવા નીકળી ન હોય !

આગળ ઉત્તમ ને પાછળ એના કાળના પડછાયા જેવો હરિસિંહ, દોડતા દોડતા ભદ્રના કાટ આગળ આવ્યા: હાંફતો હાંફતો ઉત્તમ કિલ્લાની બારી ઉઘાડી જોઈ અંદર ઘુસી ગયો. ને એકદમ એનું કમાડ અડકાવી દીધું. પાછળ આવેલો કોણમાં ધુવાંધુવાં થતો હરિસિંહ બારીને ખોલવા સુસ્સામાં લાતો મારવા લાગ્યો. એટલામાં ટોળાના કેટલાક લોકો તલવારો ઉછાળતા ત્યાં આવ્યા ને કિલ્લાને ઘેરી વળ્યા. ઉંચા અવાજે બુમો મારતા પેશ્વાના કાયર કામદારને બારણું ઉઘાડવા લલકારવા લાગ્યા. એમના બંધુ ઉપર ગુજરેલા અમાનુષી અત્યાચારનો છન્સાક પોકારવા લાગ્યાં.

આપખુદ સત્તાના સીતમે જનતાને જગૃત બનાવી હતી. એનામાં વિદ્રોહનો વિકાળ વડવાનલ પ્રકટાવ્યો હતો. દારૂંશુ દાવાનલ રેલાવતા હોય એમ બળવાખોર બનેલા બારોટો શહેરની શેરીએ શેરીએ ધૂમી વળ્યો. અને સામે મળ્યા એટલા સિપાહીઓને પૂરા કર્યા; ગામની ગલીએ ગલીએ આ તુફાન ઘેલા લોકો ત્રાસ વર્તવા માંડ્યા અને ખોળી ખોળીને આંધિયાઓને ખત્મ કરવા લાગ્યા.

સવાર થતા સુધીમાં તો આ સીતમના સમાચાર સારાય શહેરમાં પ્રસરી ગયા. આ અધમ અત્યાચાર અને એના વાવડ છેક મહાજન મંડળને પહોંચી ગયા. આ ખળભળાટે આખું અમદાવાદ હચમચી ગયું—જનતામાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો. શું કરવું એ સમજ કોઇને પડી નહિ: જ્યાં જુઓ ત્યાં શહેરમાં અશાંતિની ભયંકર આગ લડકવા લાગી.

આ આગથી સત્તાની સજીવ પ્રતિમા જેવા અમલદારો એમના આવાસમાં ધ્રુજવા લાગ્યા: પોતાના જીવને ખતરામાંથી બચાવવા ખુણે ખાંચરે ભરાઇ ગયા.

બપોર થતામાં, એક વિક્કરેલા ટોળાને બાળ મળી કે ચાડિયો જીવણુ ઝવેરી ગાયકવાડની હવેલીમાં ભરાયો છે. એને પકડવા આ શહીદો ત્યાં પહોંચી ગયા: ટોળાનું ધાધલ અને ભયંકર ચિત્કારો સાંભળી હવેલીનો કામદાર ગભરાયો. આ ભયંકર ભીષણતા પોતાને પુરો કરશે એ બંધે ધ્રુજતો ગાયકવાડનો કામદાર હવેલીના ઉપલા ભાગની બારીમાં આવી ઉભો રહ્યો. ને હાથ નેડી તુકાને ચઢેલા લોકોને શાંત થવા ઇલાકત ગુજરવા લાગ્યો—“ગુન્હેગારને તમારે હવાલે કરે, તો સરકારનું અપમાન થાય, માટે આપ કહો તે સજા હું કરમાવું—પણ જરા શાંતિ રાખો!” કહેતાં એણે ઉચ્ચ ઉશ્કેરાટમાં આવેલા લોકોને શાંત કરવા પ્રયત્ન આદર્યા.

“એ ગોઝારા ગુન્હેગારને ગામ બહાર કાઢો: એનું મોં કાળું કરો!” એકી સાથે ટોળામાંથી અવાજ આવ્યો.

અને સીતમગારોના શાગીંદ્ર જીવણુ ઝવેરીને મોં કાળું કરી હવેલીના કામદારે ચોટા વચ્ચે ઉભો રાખ્યો. જ્યાં જતા આવતા લોકોએ આ અધમ ઉપર અસંખ્ય ફિટકાર અને પથરોના વરસાદ વરસાવ્યો. ને એના છુંડા હવાલ કરી ગામ બહાર ફેંકી દીધો.

બૂખ કે તરસની પરવા કર્યા વિના આજ ત્રણ દિવસથી હરિ-સિંહની સરદારી હેઠળ બાગી બારોટો બદના કિસ્સાને ઘેરી વળ્યા

હતા. એમના હૃદયમાં વેરનો ભયંકર વડવાનલ ભડકી રહ્યો હતો, આ બીષણુ આમને કોઈ શાંત કરી શકે એમ નહતું. અશાંતિએ શહેર ખળભળી ઉઠ્યું હતું. લોકોના વ્યવહાર ને વેપાર રજા પડ્યા હતા: વ્યવસ્થા એકદમ વિખરાઈ ગઈ હતી.

પ્રલયનું પ્રચંડ પૂર ધુધવતું હોય એમ આંધળી સત્તાના અત્યાચાર સામે ઘેલા બનેલા ધનસાધના આશકો ‘એ બદમાશને બહાર કાઢો... એ હિયકારાને અમારે હવાલે કરો’ એવા વાતાવરણને ભેદી નાખતાં ભયંકર પોકારો કરતા ભદ્રના કિલ્લાને ઘેરી ઉભા હતા.

આ ભયંકર પોકારો સાંભળી ત્રણ દિવસથી કિલ્લામાં ભરાઈ એકેલો પેશવાનો કામદાર મોલેલકર જાણે મૌતના મુખમાં સપડાયો હોય, એમ ભયથી ધ્રુજી રહ્યો હતો—એની બીષણુતામાં પોતે ભરખાઈ જશે એ ચિંતામાં મુંઝાઈ રહ્યો હતો. પોતે એક ભયંકર બૂલ કરી હતી કે ઉત્તમને આશરો આપ્યો હતો. જેની ઉદ્વિગ્નતામાં શું કરવું એની એને સમજ પડતી નહોતી.

અને એટલામાં શહેરની સલામતી માટે, શાંતિ માટે મહાજનના મોવડીઓ ત્યાં ધસી આવ્યા. એમણે આ મરણીયા બનેલા માનવીઓને શાંત કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

“હરિસિંહ ! એ હિયકારાને તમારે હવાલે કરીએ. પછી તમને કંઈ હરકત છે ? તમો કહો તે સજ્જ કરીએ ? કામદાર પોતે આમાં કંઈ જાણુતા નથી” મહાજનના મોવડી જેતસી કાકાએ અવાજમાં ઉમળકા લાવી કામદારની વકિલાત કરી.

“એની સજ્જ તો મૌતજ હોઈ શકે. અને તે પણ કુતરાનું.” ઉત્તર આપતાં હરિસિંહના ચહેરા ઉપર વેરાનની ઉજ્જડતા પ્રસરી રહી.

“કમુલ છે ! પણ કામદારને વાંકો વાળ ન થવો જોઈએ !”

“જે મહાજનની ઇચ્છા એવા કમીના કાયર કામદારને

બચાવવાની હોય. તો મારે કંઈ હરકત નથી” અપૂર્વ તટસ્થતાથી હરિસિંહે ઉત્તર આપ્યો.

x x x

થોડીવારમાં કિલ્લાનાં કમાડ ઉઘડ્યાં: ઉશ્કેરાએલું ટોળું શ્વાત બની અંદર ગયું. મહાજનના આગેવાનોએ ઉત્તમને પકડ્યો. અને પેશ્વાના કામદાર પાસે એના હાથ ઉપર હાથ કડીએા નંખાવી. એને અવળે મોંએ ગધેડા ઉપર બેસાડ્યો. ને સરકારી સિપાઇઓના પહેરા હેઠળ આ ચાંડાળને ગધેડા ઉપર સારાય શહેરમાં ફેરવ્યો. અને અંતે કાળપુર દરવાજા બહાર મૂક્યો. જ્યાં ઝનુને ચઢેલી જનતાએ એને ગધેડા ઉપરથી ધસડી પાડ્યો. એના ઉપર ઈંટ, પથર અને ઢેખારાનો ભારે વરસાદ વરસાવ્યો: આ મારથી એ અધમુવો બની ગયો. અને આખર એ ઢેખારાના ઢગલામાં દટાયો.

ઉત્તમને જનતાએ જીવતાં દફનાવ્યો: એની સાથે અમદાવાદમાંથી ચાડિયાઓનું નામોનિશાન ઉખડી ગયું. કારણ કે બહાદુર બારોટાએ એ જાલીમ જમાતને જળબે કરી હતી. એમના અત્યાચારનું ઉન્મૂલન કર્યું હતું: સલામતી ને શાંતિ સંસ્થાપી હતી.

આ શાંતિ સ્થાપવામાં—હિંચકારાઓની હસ્તી મિટાવવા માટે એક સતિ નારીએ પોતાની જિન્દગી કુરબાન કરી હતી. અત્યાચાર અને અન્યાયના અગ્નિ કુંડમાં આત્મભોગ આપ્યો હતો, જેની સ્મૃતિ આજે પણ સ્વાર્પણની લબ્ધ ભાવના ભરી સુવાસ આપી જાય છે.

એની સ્મૃતિ રૂપે હજી પણ સમયના ધસારા ઝીલતું સતિ ‘સદુબા’નું હૃદય શાહપુરમાં ઉછું છે.” કથા બોલતી એકદમ બંધ થઈ.

કથા બોલતી બંધ થઈ. પણ કલ્પનામાં એ કુરબાનીની કિંમત સહમજાવી ગઈ. એ કિંમત કેટલી ભારે છે? કુરબાની કલ્પનામાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પણ હજી કટાએલી કટાર, આખો સહામે એમજ પડી છે!!!

કયાં રહેવું....?

“એક વિશેષ સુધારક લગ્ન વિચ્છેદ !” આ હેડ લાઇન નીચે છપાએલા સમાચાર, એ એકવાર નહિ પણ અનેકવાર વાંચી ગયો. એ વાંચતાં એની રગોમાં બહેતું લોહી અટકી ગયું હોય તેમ એ એકદમ સ્તબ્ધ બની ગયો. અને એ જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ સમાચારનો પ્રત્યેક શબ્દ એની આંખોની જ્યોતિને અંગારા બની ઓલવી રહ્યો હોય એમ અસહ્ય લાગ્યું.

એણે છાપાને પોતાની દૃષ્ટિ સામેથી દૂર કર્યું. પણ એથી એના ચિત્તને સ્થિરતા મળી નહિ. એ સમાચારમાં છપાએલું વાક્ય—“થોડાક સમય પૂર્વે થએલા જાણીતા સુધારક અને નેતાની માફક પરાની એક પ્રખ્યાત હાઇસ્કૂલના શિક્ષક શ્રી. અશ્વિન દેસાઈ સામે તેમની પત્ની શ્રીમતી શ્રીલેખા દેસાઈએ છૂટાછેડા માગતી અરજ આજે રજીસ્ટારની કોર્ટમાં નોંધાવી છે.” આ વાક્ય એના મગજના લમણાની પાટી ઉપર વારંવાર ઘૂંટાવા લાગ્યું. એની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. એ અંધકાર એને અસહ્ય થઈ ગયો; એટલે એણે આંખો ઉપર બન્ને હાથ મૂકી દીધા.

શ્રીલેખા એની પત્ની...! જેના માટે અશ્વિને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો રાખ્યો કે જે એક સામાન્ય વિખવાદને આટલું વિષમ સ્વરૂપ આપશે? આવું અયોગ્ય અને અપમાનજનક વર્તન દાખવશે! આ અધટિત અને કૂર પગલું ભરવાની ઉતાવળ કરશે? એનો સ્ત્રી સ્વભાવ ઉછીંખલતાની અવધી દાખવશે? એની અને પોતાની આમ જાહેરમાં એકબીજાની કરવાની હિંમત બીડશે? શ્રીલેખાના આ અધટિત પગલાએ અશ્વિનના હૈયાને ભાંગી નાંખ્યું હતું. અને આ સમાચારે એના ભાંગેલા હૈયાના ધા ઉપર તેજા છાંટ્યો હતો. જેની વેદના અત્યારે અશ્વિનને અસહ્ય પીડા આપી રહી હતી.

ઉગતી જુવાનીના કેટ કેટલા ઉમંગો ને ઊર્મિઓ સાથે એણે અને શ્રીલેખાએ એક સાધારણ વિદ્યાર્થી જીવનની મિત્રતામાંથી અસાધારણ મિત્રતા નીપજાવી હતી. સ્ત્રી-પુરૂષના જીવનનું સખ્ય સાધવા એ જીવન સાથી બન્યાં હતાં. અને જીવન સખ્યને જાળવવા એમના વિભક્ત આત્માને અવિભક્ત બનાવવા ભાવનાના આવેશમાં આવી. લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાયાં હતાં. આ લગ્ન કરતી વખતે એમણે માઆપની ધૂમ્ધા જાણવાની દરકાર નહોતી કરી. તેઓની આજ્ઞા વિના જ્ઞાતિ અને કુટુંબીઓની અવગણના કરી; તેઓને સદાને માટે વિસારવાનું સાહસ કર્યું હતું. અચલ નિશ્ચલતા દાખવી એમણે પરસ્પર સિવિલ મેરેજ એક્ટ અનુસાર સ્નેહ લગ્ન કર્યું હતું. અને એ વેળાએ એમના હૃદયમાં પરસ્પર માટે કેટલો અગાધ સ્નેહ અને શ્રદ્ધા ભર્યાં હતાં!!! જેમાંથી જન્મેલા એમના આ આવકારદાયક પગલાને મિત્રો તેમજ સ્નેહીઓએ સહર્ષે વધાવી લીધું હતું. એ લોકોએ એમના ઉપર ભાવબીના આશ્ચર્યવાદ વર્ષાવ્યા હતા. વર્તમાનપત્રોએ પણ એમના આ પ્રાણુલિકા ભંગ કરતા નવયુગના આવકારપાત્ર પગલાને આવકારી તેમની પ્રતિભાઓ પત્રમાં પ્રકટ કરી, પ્રશંસાનાં પુષ્પો ચઢાવ્યાં હતાં.

પરંતુ તેનો આમ અચાનક અંત આવેલો જાણી, તેમની વચ્ચે થએલા લગ્ન વિચ્છેદને સાંભળી લોકો શું ધારશે?...એ લોકોમાં પોતે શું

મુખ દેખાડશે ?...એ બધે અશ્વિનને એકદમ પ્રજ્ઞની નાંખ્યો. એના અંગેઅંગમાં એક ભારે ભયપ્રદ રોમાંચ પ્રસરી ગયો. એના ત્રાસિત મગજમાં વિચારોની ઉથલપાથલ મચી. એનું સદાય શાંતિમાં રહેતું ચિત્ત અશાંતિની આગમાં પ્રજ્જળવા લાગ્યું. એના મનની અસ્વસ્થતાને દૂર કરવા એ રૂમમાં ઉભા થઈ લથડતા પગે આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો. જેમ જેમ એ કદમ ઉઠાવતો ગયો તેમ તેમ એના મગજના લમણામાં વિચારો ભારે વેગથી ભરાવા લાગ્યા. એટલે આખરે એણે કંટાળી આરામપુરથી ઉપર જોરથી પડતું મૂક્યું—જેમ કાંઈ ઝાડની ડાળી ફસડાઈ પડે !!!

લગ્ન પ્રસંગે એની આંખો સામે છવાએલી ઉલ્લાસની સોનેરી કિનાર—હર્ષનું ખૂશનુમા આવરણ અને આનંદની પાંખ હવે વૂટી ગયાં હતાં. અને એ એમના સુખગ જીવનની શરૂઆતનો સોહામણો આનંદ હવે એક માત્ર આછી સ્મૃતિ બની વિસ્મૃતિની ગર્તામાં સદાને માટે વિલીન થઈ ગયો હતો.

અત્યારે તો એની આંખો સામે પોતે ભરેલા સુખગ પગલા માટે—પિતાના આશિર્વાદ મેળવવા પોતાને ગામ ગયો હતો, ત્યારે સ્વછંદી ગણીને એના પિતાએ ધિક્કાર્યો હતો, એ આખોયે પ્રસંગ ઊપસી આવ્યો. એના રવેચ્છાચારીપણા માટે એના પિતાના ઠપકા ભર્યા ક્રોધનો જવાબામૂખી ઝગડો રહ્યો. પોતાના ઉચ્છ્રંખત અને અવિચારી કૃત્યની અધમતા પ્રત્યે તિરસ્કાર વર્ણવતા એના પિતાનું ભયંકર રોષભર્યું રૌદ્ર સ્વરૂપ એનાં અંતરચક્ષુ સમક્ષ આવીને ઉભું રહ્યું. પોતે કરેલા અક્ષમ્ય અપરાધ માટે ક્રોધની આગથી ધૂંવાંફવાં બનેલા એના પિતાના કંકણી ઉઠેલા વૃદ્ધ આત્માનું કારમું કલ્પાંત એના કાનના પરદા થીરવા લાગ્યું. જેનું ભયંકર સ્મરણ અત્યારે એના અંતરમાં પરદા ઉપર બહેતા ચલચિત્રના પ્રવાહની જેમ સંકલિત રીતે સદ્રશ્ય બની ખડું થયું હતું. પોતે કરેલા અધોર અપરાધની સગ્ન ફરમાવતાં—ધરમાંથી જાકારો દેતાં એના પિતાએ સંભળાવેલા શબ્દો એના કાળજીને કોરી રહ્યા હતા—

“ખખરદાર, જે ધરમાં પગ મૂક્યો છે તો— તું દિકરો નથી. પણ પેલા ભવનો દુસ્મન છે. તેં આટલા વર્ષે મારા ઘોળામાં ધૂળ નાંખી. તું તારું કાળું કર....તારા જેવા ઉખડેલ અને નામઘોળુંને ધરમાં સંધરી શો ફાયદો ! હજી મારે દુનિયામાં રહેવું છે ! સમજ્યો ?”

અને આ શબ્દો ઉચ્ચારી ક્રોધથી કંપતો અવાજ નરમ પડી ગયો. એના પિતાનો વૃદ્ધ જર્જરિત દેહ ધ્રુજતો હોય એમ એને લાગ્યું. આ ભયંકર ભણકાર એને ભયભર્યો લાગ્યો. જેને ભૂલવા એ મથી રહ્યો.

અને વાત પણ ખરી ! જ્યારે અશ્વિન લગ્ન કરીને પિતાના આર્શિવાદ મેળવવા પોતાને ગામ ગયો ત્યારે એના આ સુભગ પગલાને સ્વચ્છંદી ગણી અને ક્રોધમાં આવી જઈ એના પિતાએ ઠપકા ભર્યું જે કદપાંત કથું એ કદપાંતમાં અશ્વિનને તિરસ્કાર અને અપમાન લાગ્યાં હતાં. એથી જેવાં એ અને એની પત્નિ ગયાં હતાં તેવાં વળતી ટૂંતે ગામ અને ધરને અંતિમ નમસ્કાર કરી પાછો પગલે મુંબઈ આવ્યાં હતાં. અને ત્યાર બાદ એણે ધર તરફ ભૂલે ભટકે પણ જોવાની દરકાર નહોતી કરી.

*

*

*

મુંબઈ આવ્યા પછી અશ્વિનને એની પોતાની વાસ્તવિક સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું. પિતા તરફથી મળતા રૂપિયા અંધ થઈ ગયા હતા, એટલે અભ્યાસ પણ અધૂરો રહ્યો. આર્થિક લાચારીને આધિન બની એણે પરાની એક હાઇસ્કૂલમાં કેટલીય મુશીબતોના અંતે મજેલી નોકરી સ્વીકારી લીધી હતી. આ નોકરીની પચાસ પોણાસો રૂપિયાની આવક ઉપર એણે પોતાના ગૃહજીવનની શરૂઆત કરવી પડી હતી: જેમ તેમ કરી પોતાના સંસારનો નિભાવ કરવાની હિંમત દાખવી હતી: એથી એના મનને પૂરતો સંતોષ નહોતો, છતાંય પોતે પોતાની ટૂંકી આવકમાંથી શ્રીલેખાના શોખીન સ્વભાવનો શોખ પૂરો કરવા બનતો પ્રયત્ન કરતો. શ્રીલેખાના મનમાં જેથી અસંતોષ ન ઉદ્ભવે તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખતો; આ રીતે એમના જીવનમાં સુખ અને શાંતિ રહે એટલા માટે અશ્વિન અનેકવિધ ઉપાયો વિચારતો,

અને આજ કારણે એમના લગ્નજીવનના આરંભના દિવસો આનંદપૂર્વક પસાર થવા લાગ્યા. તેઓ પરસ્પર પ્રત્યે એક પ્રકારનું અનોખું સુખ અને આનંદ અનુભવવા લાગ્યાં. ને-એમના એ જીવનમાં સ્વર્ગ ઉતર્યું હોય એમ લાગણીઓના પ્રવાહમાં રમવા માંડ્યાં.

સાંજના જ્યારે થાકીને અશ્વિન નિશાળેથી ઘેર આવતો ત્યારે ઘરમાં રત અનેલી શ્રીલેખાના સુરીલા કંઠનો મધુર ગણગણાટ એની સમસ્ત કલાન્તિને વિસારી દેતો, અને પોતાની પ્રતિક્ષાભર્યા મીઠો આવકાર દેતી પત્નિના નાણુક કરકંકણનો મીઠો રણુકાર એના ચિત્તમાં પ્રસરેલા અવસાહના આવરણને ચીરી નાંખતો-અનેરી આનંદપ્રેરક હૂંફ આપતો. શ્રીલેખાના લાવણ્યભર્યા ચહેરા ઉપર સદાય વિલસતું રિમત એના મનની સમસ્ત ઉદ્દીગ્નતાને ભૂલાવી દેતું.

પરાના એક નાનકડા બંગલાની ડબલ રૂમમાં એમનો આ સંસાર મંડાયો હતો. અને આ ગૃહસંસારથી સંતૃપ્ત બની રહેતાં દંપતિના સુખી જીવને એમની આજીવ્યાજીવમાં રહેતા પ્રત્યેકના દિલમાં પોતા માટે અનન્ય સન્માન ઉપજાવ્યું હતું. એમના સ્વભાવની સરલતા અને મિલનસાર વૃત્તિએ સૌ કોઈના અંતરમાં સમભાવ ભરી લાગણીઓ પ્રેરી હતી. અને એમના શિક્ષણ અને સંસ્કારનો ઓપ ચહેલા જીવને ઠીક ઠીક પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.

શ્રીલેખાને સંગીત કલાનો પ્રેમ અને કામળ કંઠની કુદરતી બક્ષીસના લીધે અહોના સંસ્કારી સ્ત્રી મંડળોમાં થતા સાર્વજનિક સમારંભો અને નવરાત્રિના ગરબા સંમેલનોમાં એના સંગીત શોખે અગ્રસ્થાન અપાવ્યું હતું. જેથી એના હૈયામાં હર્ષભરી લાગણીઓ અને મળતા વિશિષ્ટ સ્થાન માટે ગર્વ ભર્યા આનંદ જન્મતો.

*

*

*

એક દિવસે અશ્વિન નિશાળેથી ઘેર આવી કપડાં ઢાઢતો હતો. ત્યાં એની રમતિયાળ સ્વભાવની પત્નિ આવીને એની સામે મુગ્ધત

બર્ધા હાસ્યને ચમકાવી બોલી—“આવતી કાલે અમારા સ્ત્રીમંડળના ગરબા છે!” આ સાંભળતાં જ. અને સામે કિરણાવલી શ્રી સૌન્દર્યમૂર્તિ પોતાની પત્નિને નિહાળતાં અશ્વિનના ચિત્તની તરતા ક્યાંચ ચાલી ગઇ.

‘એમ સારી વાત છે!’ કહેતાં અશ્વિને એના કોટને એક હાથે ખીંટી ઉપર ટંગારતાં બીજા હાથે શ્રીલેખાના ગાલ ઉપર એક ધીમી ટપલી લગાવી.

‘ઉઠ તમેય આમ શું કરો છો?’ કહેતાં એ લજ્જના ભારથી નીતરતી રસોડામાં ચાલી ગઇ, અને અશ્વિન માટે જમવાની તૈયારી કરી, થાળીઓ પીરસી દીધી. અશ્વિન જમવા માટે હાથ પગ ધોઇ શ્રીલેખાના સામા પાટલે આવીને બેઠો. એ વખતે શ્રીલેખાના વાળમાંથી છુટી પડેલી એક લટ એના ચહેરા ઉપર ફરકી રહી હતી; જેને જોતાં અશ્વિનના ભાવુક હૃદયમાં પ્રણિમાના ચન્દ્ર ઉપર આવેલી આછી વાદળીનો ભાસ થયો.

“જમીને જરા આપણે બહાર જમએ તો?” રોટલીનો ટુકડો મોંમાં મુકતાં શ્રીલેખા બોલી.

“કેમ, એટલી બધી શી ઉતાવળ છે?” એકા એક અશ્વિનથી પુછી દેવાયું.

“કાલે મારે ગરબામાં પહેરવા લાયક એકકેય સારી સાડી નથી તો લઇ આવીયે.”

“હાં જઈએ ત્યારે...!” અશ્વિને સંમતિ દર્શાવી, પણ શ્રીલેખાની માગણી સાંભળી એનો ચહેરો એકદમ પીળો પડી ગયો. જેની બાજુ શ્રીલેખાને ન થાય એટલા માટે અંતરસ ગયું હોય એવો દેખાવ કરી પાણીનો ખાલો મોં આગળ લાવી પીવા માંડ્યું. અને આ રીતે અશ્વિને મનની વ્યથાને છુપાવી. પરંતુ એથી એ પત્નિના શોખની સમસ્ત સામગ્રી કેવી રીતે વસાવી શકે ? અત્યારે એટલી એની આવક

કે શ્રીમંતાઇ નહોતી. છતાંય એણે પરિસ્થિતિને વિચારી જમતાં જમતાં પતિને નિરાશ નહીં કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

જમી પરવાર્યા બાદ અશ્વિન કોઇ મિત્ર પાસેથી ઉઝીના પૈસા લઇ આખી દેવાશે એ વિચારે શ્રીલેખાને સાથે લઈ સાડી ખરીદવા નીકળ્યો....!

*

*

*

સ્ત્રી મંડળનો આ ગરબા સમારંભ જ્યારે પૂણું થયે ત્યારે મંડળના અધ્યક્ષ લેડી પ્રેમાબાઇએ શ્રીલેખાની પાસે જઈ—“વાહ શ્રીલેખા બહેન તમે તો મંડળનો રંગ રાખ્યો!” કહેતાં અભીનંદન આપવા લાગ્યા; ત્યાં નિમંત્રિત મહેમાનોએ પણ શ્રીલેખાના સુરીલા કંઠ અને મધુર સ્વર નિયોજન માટે અનેક અભિનંદન આપ્યાં. કુદરતની નવાજેશ જેવી શ્રીલેખાની સંગીત કલાની સાધના માટે લોકો મુક્ત કંઠે પ્રસંશા કરવા લાગ્યા: અંતે સમારંભની વિસર્જન વેળાએ શ્રીલેખાના એક ઓળખીતા સજ્જન એમની સાથે આવેલા બીજા ગૃહસ્થનો પરિચય કરાવ્યો કે—“આ ભાઈ શ્રીકાન્ત, જાણીતી રેકર્ડ કંપનીના મુખ્ય સંચાલક છે અને એમને તમારા જેવા સંગીત શોખીન કલાકારની જરૂર છે. જો તમને હરકત ન હોય તો તમારા સ્વરને રેકર્ડમાં ઉતારાવો: આપનો કંઠ જરૂર બંનેયને કીર્તિ અને કલાદાર આપાવશે! તમારા જેવા આગળ પડતા વિચારવાળાંએ તો જરૂર આ ક્ષેત્રમાં પડવું જોઈએ.” અને પછી પેલી કંપનીના સંચાલક ગૃહસ્થે જણાવ્યું: “આપણે ત્યાં હજી બંગાલ કે મહારાષ્ટ્ર જેટલો સંગીતકલાનો વિકાસ થયો નથી: કારણ કે વ્યવસાયી ક્ષેત્રમાં આપના જેવા સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી સન્નારીનો સહકાર સાંપડ્યો નથી. જે જરૂર આપના જેવાં સંગીત પ્રેમી માટે એક પ્રગતિકારક ક્ષેત્ર છે. જો આપને હરકત ન હોય તો અવશ્ય અમારે ત્યાં આપના ગીતોની એકાદ બે રેકર્ડસ ઉતારીએ!”

પરંતુ આ વખતે શ્રીલેખાએ તેમને કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં: ને ચહેરા ઉપર આછું રિમત ફરકાવી મૌન સેવ્યું. જેથી શ્રીકાન્તે કહ્યું:—“હાલમાં કંઈ જવાબની હિતાવળ નથી. આપ નિરાંતે મી. દેશામની સંમતિ લઈ જવાબ આપશો. લો, આ મારું વિઝીટીંગ કાર્ડ” કહેતાં નમસ્કાર કરી તેઓ છુટા પડ્યા.

ગરબા સમારંભની સફળતાએ શ્રીલેખાના હૃદયને હર્ષ વિહવલ બનાવ્યું હતું. અને એના આનંદભરિત અંતરમાં નવો આશાનો ચમકાર ચમકી ગયો હતો, એનું સંગીત ઘેલું હૈયું રેકર્ડબના પ્રલોભનમાં સંગીતની કાંઈ નવો પ્રેરણાનાં પીયૂષ નિરખી રહ્યું હતું. મનોરથોની આ મનોહર સૃષ્ટિમાં વિહરતાં શ્રીલેખા રાત્રે ઘેર આવી: ઘેર આવીને એણે અશ્વિનને રેકર્ડઝ ઉતરાવવા માટેની વાત કરી: અશ્વિનને રેકર્ડઝ ઉતરવામાં કંઈ હરકત ન લાગી: એને પણ આ એક નવો પ્રગાંતકારક પંથ લાગ્યો: જેમાં જરૂર શ્રીલેખાની સંગીત કલા વિકાસ પામશે એવી એના અંતરમાં પણ શ્રદ્ધા જાગી; ને એણે: પણ સંપૂર્ણ સંમતિ આપી.

કુદરતે શ્રીલેખાને કામળ કંઠની બક્ષીસ આપી હતી. અને જે બાળપણમાં માળાપને ત્યાં શાસ્ત્રીય સંગીતની તાલીમ મેળવી વધુ કૃમાશહાર અન્યો હતો. આવા મધુર કંઠના સ્વરોમાંથી રેલાએલાં ગરબા ગીતો જનતા માટે મુગ્ધનીય અને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હતું? જનતામાં એનાં ગીતો સ્મૃતિના ગુલાબ જેવાં બની મઘીમઘી ઉઠ્યાં: એની પ્રતિષ્ઠાએ એને રેડીયો ઉપર ગાવાનું બાવલયુ” નિમંત્રણ મળ્યું. અને આ નવા કાર્યક્ષેત્રમાં પણ એને સફળતા ને સિદ્ધિ અન્નેય સાપડ્યા; હવે જનતામાં શ્રીલેખા એક શ્રેષ્ઠ સંગીતકાર તરીકે ઓળખાવા લાગી: જીવનમાં એનો સામાન્ય શોખ હતો તે હવે અસામાન્ય બની ગયો: જેમાંથી એને કીર્તિ સાથે કલાકાર પણ મળવા લાગ્યા: એનો કલાનો વ્યાસંગ આમ વ્યવસાય બની ગયો.

પહેલાં એને સંગીતમાં પ્રસિદ્ધિનું પ્રલોભન હતું: હવે એમાંથી મળતી આર્થિક સ્થાય એક અદ્ભુત આકર્ષણ જેવી લાગતી હતી:

જેથી એનો મોહ મૂકી દેવાય તેમ નહોતું. એટલે સંગીત પરોક્ષ નહીં પણ અપરોક્ષ રીતે એના જીવનમાં વ્યવસાય બની ગયું હતું.

અને આ વ્યસાયમાં પડતાં શ્રીલેખાના ગૃહજીવનમાં અનિયમિતતા આવી ગઈ: જે અશ્વિનના અંતરમાં શૂલ બનીને ખટકવા લાગી: પરંતુ એ શ્રીલેખાને સ્પષ્ટ રીતે કહી શકતો નહીં: કારણ કે એના માટે અશ્વિનના અંતરમાં પુરતો સમજાવ અને સહાનુભૂતિ હતાં: અને કદાચ કોઈ દિવસે કંટાળી જઈ એનાથી આ અનિયમિતતા માટે કંઈ ખોલી જવાતું તો શ્રીલેખા એને સંતોષ આપતી અને ધીમેથી સમજાવતી કે—“ક્યાં આ આપણો ધંધો છે. આ તો ઠીક! બેઠાં કરતાં બજાર ભલા! આ રીતે બે પૈસા મળે છે તો શું કામ ગુમાવવા જોઈએ? પાસે હશે તો કોઈ દિવસ કામ આવશે! ધરતું કામ તો રામા પાસે પણ કરાવાશે!” અને આ શબ્દો અશ્વિનના અંતરને તસલ્લી આપતા. એના મનમાં ઉદ્ભવેલો અભાવ અલોપ થઈ જતો: ઉદ્દુ, એના મનમાં આવા સંકુચિત વિચાર આવવા માટે પસ્તાવો થતો: ‘હી જે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવતી હોય તો પુરૂષે અટકાવવાની શી આવશ્યકતા છે?’ એમ મનમાં વિચારતો.

હી સ્વાતંત્ર્યમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા અશ્વિન પાસે એક દિવસે એનો પુરાણો મિત્ર પ્રપુલ્લ આગ્યો: અને એણે શ્રીલેખાએ સાધેલી સંગીત કળાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો—અશ્વિનને આવી યોગ્ય અને કલાકાર જીવનસાથી મળવા બદલ ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. પ્રપુલ્લ અશ્વિનનો બાળમિત્ર હતો. જે કોલેજમાં અર્ધેથી અભ્યાસ મૂકી દઈ કોઈ ફિલ્મ કંપનીમાં દ્વિતીક બન્યો હતો. એણે અશ્વિનને કહ્યું કે, “જો શ્રીલેખા અમારા ચિત્રજગતમાં આવે તો અવશ્ય સફળતા ને સિદ્ધિ મેળવે! આજકાલ તો ફિલ્મી દુનિયામાં કેટલીય સારા કુટુંબની યુવતીઓ—‘સોસાટી ગર્લ’ આવીને અભિનેત્રી બની છે!” એમ કહીને એણે એક એનાં નામ ઉચ્ચાર્યાં. એટલામાં શ્રીલેખા પણ ત્યાં આવી ને બેઠી.

“જો અશ્વિન તું કહેતો હોય તો અમારે ત્યાં હમણાં નવા શરૂ થતાં ભક્તિચિત્ર ‘મિરાંબાઈ’માં શ્રીલેખા માટે મીરાંની ભૂમિકાની

ગેઢવણુ કહું: જરૂર ભૂમિકા એમને યોગ્ય છે કારણ કે કુદરતે આવે કામળ કંઠ આપ્યો છે તો જરૂર એ ભૂમિકામાં શ્રીલેખાબહેન એમના સંગીતના પ્રતાપે દીપી ઉઠશે!" કહેતાં પ્રફુલ્લે શ્રીલેખા તરફ જોયું. એની એ જોવાની રીતમાં કંઈક અર્થસૂચક દૃષ્ટિ હતી.

‘મને વાંધો નથી જો શ્રીલેખાની ઇચ્છા હોય તો! કારણ કે કામ એમને કરવાનું છે એટલે એમને અનુકુળ આવે ન આવે તે જોવાનું એમને રહ્યું!’ અશ્વિને જવાબ આપ્યો.

થોડીક ક્ષણો શ્રીલેખા કંઈ બોલી નહિ: અને એ અશ્વિન તરફ નિહાળી રહી: પછી પ્રફુલ્લ તરફ ફરીને બોલી: “પ્રથમ તમે તમારી વાર્તા વાંચવા દો અને જો એ મને ગમશે તો હું જણાવીશ.”

“વાર્તા તો હું તમને કાલે વાંચવા આપું...એ તો અમારા પંડીતજીએ ઘણી સુંદર લખી છે. તમે વાંચીને જ કહેશો.” પ્રફુલ્લે જવાબ આપ્યો. ત્યાર બાદ તેઓ થોડી આડી અવળા વાતો કરી બીજે દિવસે સ્ટુડીઓમાં જવાનો સમય નક્કો કરી ઉભા થયાં: અને અશ્વિન અને શ્રીલેખા પ્રફુલ્લને દરવાજા સુધી વળાવી આવ્યાં.

x

x

x

આ રીતે શ્રીલેખા મીરાંબાઇના ચિત્રની અભિનેત્રી બની: એનું પ્રથમ ચિત્ર એના સંગીત અને અભિનયથી એક ઉમદા ચિત્ર સાબિત થયું. અને સર્વત્ર અજોડ આવકાર મળ્યો: ચિત્રની સફળતા સાથે લોકોમાં પણ શ્રીલેખાની પ્રસિદ્ધિ અને ચાહના વધી પડ્યાં: એની નામના પ્રથમ પંક્તિના કલાકારોમાં ગણાવા લાગી.

અશ્વિનની નોકરી છૂટી ગઇ હતી: અને હવે તે નિયમિત રીતે શ્રીલેખા સાથે સ્ટુડીઓમાં હાજર રહેતો હતો; કારણ કે હવે એને નોકરી કરવાની જરૂર પણ નહોતી. શ્રીલેખાના પગારની આવક એના પમાર કરતાં વીસ પચ્ચીસ ગણી વધી ગયેલી હતી: હવે એમના જીવનમાં પણ અજબ એવો પલ્ટો આવ્યો હતો: એમના પહેરવેશમાં પણ પહેલાંની સાદાઈ રહી નહોતી: એમનું ઘર પણ પરાની ચાલની ડબલ રૂમ મરીને

હવે એક આલીશાન બંગલો બન્યો હતો: જે આધુનિક સામગ્રી અને સાધનોથી સુસજ્જિત હતો: ઉપરાંત ઘેર મોટરકાર અને એ નોકર પણ આવ્યાં હતાં: એમનો ઠાઠ અને સાલ્મણી સંપૂર્ણ આધુનિક સભ્યતાને શોભે એવાં હતાં: જેનો આનંદ ઉભયનાં અંતરમાં એકસરખી રીતે અનુભવતાં હતાં. એમની આર્થિક વિશ્વવ્યાપી એકદમ અંત આવ્યો હતો; જીવનમાં આવેલી સરળતાએ એમના મનમાં ઉદ્ભાસ ભર્યો-સ્વભાવમાં ગર્વ ઉપજાવ્યો હતો.

પરંતુ એક દિવસે અશ્વિન શ્રીલેખાની કંપનીના પ્રકાશન વિભાગની ઓફીસમાં એસી છાપાં ઉઘલાવી રહ્યો હતો. એ છાપાંમાં આવેલ શ્રીલેખાની પ્રસિદ્ધિને નિહાળતો હતો. ત્યાં એએક પત્રકાર બિરાદરો ત્યાં આવ્યા. આ પત્રકારોને જ્યારે એ સંસ્થાના પ્રકાશન અધિકારીએ ત્યાં બેઠેલા અશ્વિનની ઓળખાણ કરાવી-તેનો પરિચય આપ્યો. એ પરિચયમાં એને વિલક્ષણતા ભાસી: “મિ અશ્વીનકુમાર શ્રીમતી શ્રીલેખાના પતિ !” કહેતાં જ્યારે પ્રકાશન અધિકારી અને પેલા પત્રકારો કંઈક મર્મભર્યું હસ્યા ત્યારે એના અંતરમાં કંઈક નવો જ પ્રકાશ પડ્યો.

અત્યાર સુધી શ્રીલેખા શ્રીમતિ દેશાઈ તરીકે ઓળખાતી હતી. હવે અશ્વિન શ્રીલેખાના પતિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. આ પરિવર્તન પામેલી એના પરિચયની રીતમાં એને પોતાનું વ્યક્તિત્વ પાછળ પડતું લાગ્યું. અત્યાર સુધી એનું ચિત્ત શ્રીલેખાની પ્રગતિમાં રાચતું, પણ હવે એ પ્રગતિએ મેળવેલી પ્રતિષ્ઠાને માપવા લાગ્યું. એની પતિની કીર્તિના ગિરિ કેન્દ્રે પહોંચી હતી, જ્યારે એ સાવ નીચે તળેટીમાં ઉભો હતો. પતિની વિરાટ પ્રતિભા સામે એ એને પોતાનેજ વામન ભાસવા લાગ્યો. એની પતિએ અવશ્ય પ્રગતિ કરી હતી, જ્યારે એનું પોતાનું પતન થયું હતું, અને આ પતનનો રંજ એના હૃદયમાં ખટકી ગયો. પરસ્પરની મહત્તાની માપણીમાં એને પોતાને પામરતા સાંપડી. આ પામરતાથી એના હૈયા ને સંકોચનો ભાર આચકો લાગ્યો. એનું પુરુષત્વ હણાતું હોય એમ લાગ્યું. એના શાંત મગજમાં વિચારોનું વૃક્ષાન જાગ્યું.....!

જ્યારે જ્યારે અશ્વિન હવે એકલો પડતો એટલે એનું મન વિચારના ચક્રોએ ચઢી જતું હવે શ્રીલેખા સાથે એ સ્ટુડીઓમાં જતો નહિ; એટલે એકલતા એના મગજમાં અનેક પ્રકારના વિચારો જન્માવતી; આ વિચારોના લારે એના મગજમાં નખળાઇ આવી; એના સ્વભાવમાં સુસ્તીને ઝાનિ જન્માવ્યાં; સાંજે શ્રીલેખા ઘેર આવતી ત્યારે એ પહેલાંની જેમ એની સાથે રસપૂર્વક વાતોએ વળગતો નહિ અને જાણે પોતાને શ્રીલેખામાં રસ રહ્યો ન હોય; તેમ એક જાતનું અલગાપણું અનુભવતો.

આ સ્થિતિમાં અશ્વિનનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય હજુાઇ ગયું. ને માનસિક નખળાઇથી એનું શરીર પણ નંખાઇ જવા લાગ્યું. એને ઝીણો તાવ આવવા લાગ્યો.

શ્રીલેખા દિવસ ભરના શ્રમથી થાકીને કંટાળી જતી; સાંજે એ ઘેર આવતી પણ વિશ્રાંતિની આતુરતામાં એને અશ્વિનની અલ્પિતતા જણાતી નહિ: “કેમ છે હવે?” એમ પૂછીને તે પોતાની વિશ્રાંતિની વેતરણમાં પડી જતી, જ્યારે અશ્વિનને એની માનસિક ઉદ્વિગ્નતાએ એના અંગને પણ અસ્વસ્થ બનાવી દીધું હતું. અને આ અસ્વસ્થતાની નખળાઇએ એના સ્વભાવને પણ ચીઠીયો બનાવ્યો હતો: અશ્વિન કોઇ કોઇ વખત શ્રીલેખાને કહેતો કે-“તું આજે સ્ટુડીઓમાં જવાનું માંડી વાળ!” પણ શ્રીલેખા શેઠની તાકીદના અંગે તેમ કરી શકતી નહિ; ઉલટા એને કોઈ કોઈવાર તો રાત્રે પણ શુટીંગમાં જવું પડતું.

આ પરિસ્થિતિમાં શ્રીલેખાના વ્યવસાયી જીવને એમના પહેલાના જીવન કરતાં અત્યારે કંઇક વિભિન્નતા ઉપજાવી હતી; જેથી અશ્વિનને શ્રીલેખાના વર્તનમાં તોછડાઇ દેખાતી; એની પાસે શ્રીલેખાની ઓછી હાજરીને લીધે એનામાં આપ વડાઇનું અભિમાન આવ્યું હોય એમ લાગતું. કારણ કે અશ્વિનના અંતરમાં જગેલી સહવાસની બૂખે એના હૈયાને લાંગી નાખ્યું હતું. જેથી એનું મન અનેક પ્રકારની આશંકાઓ કરવા લાગ્યું.

એ દિવસે શ્રીલેખા સ્ટુડીઓમાંથી ઘેર રાત્રે મોડી આવી. અને કપડાં બદલવા માટે અશ્વિનના ખંડમાં ગમ્મ જ્યાં અશ્વિન પલંગમાં સ્વપ્ન રહ્યો હતો. કપાટ ખોલવાના અવાજે અશ્વિન જાગી ગયો; અને શ્રીલેખા તરફ નિહાળી રહ્યો: શ્રીલેખા કપડાં બદલતી હતી એટલે એના શરીરનો ભાગ અર્ધ ઉપર આવ્યો હતો. શ્રીલેખાને નિહાળતાં જ્યાં અશ્વિનની દૃષ્ટિ એની નાભી ઉપર ગમ્મ અને એ એકદમ ચમક્યો. કયાંય સુધી એ શ્રીલેખાને એમને એ એમ તાકી રહ્યો. શ્રીલેખાની નજર એના ઉપર પડી ને એ જાગે છે એમ જાણી એના તરફ ફરી, તો અશ્વિનની નિસ્તેજ બની ગયેલી આંખોમાં કોઈ રાત્રી પશુ જેવું ભયંકર તેજ ચમકતું લાગ્યું, એનો સખ્ત બનેલો ચહેરો ગુસ્સાથી લાલચોળ થયેલો લાગ્યો, અશ્વિનનું આવું સ્વરૂપ જોઈ એ બચભીત બની. એની આંખો અશ્વિનની ભયંકર દ્રષ્ટિને ન જીરવી શકી અને એ આજીવંતાથી બોલી “આમ મારી સામે શું જોયા કરો છો?” છતાં અશ્વિને કંઈ જવાબ ન આવ્યો: “તમને કેમ છે? તબીબત તો ઠીક છે ને?”

“મારી તો ઠીક છે પણ તારી કેમ છે?” એકદમ ગુસ્સામાં ધૂરકતાં અશ્વિન બોલ્યો:

“મને શું થવાનું છે? આજે તમે ગંભીર ને ચીઢએલા કેમ છો?” શ્રીલેખાએ સહેજ કુમાશથી પૂછ્યું.

“શ્રીલેખા ! આજે હું ચીઢીઓ છું, કાલે પાગલ લાગીશ” કહેતાં અશ્વિન એને રોષભરી એ નજરે તાકી રહ્યો.

“હું તમને કયાં પાગલ કહું છું, નાહક ગુસ્સે શું કામ થાવ છો?”

“ગુસ્સે ન થાઉં તો શું કરું? આજે હું પાગલને પાંગળો બન્યો છું; કે જેથી મારે આ દિવસ જીવાનો આવ્યો.”

“કેવો દિવસ?”

“તારા પતનનો...!”

“મારા પતનનો ? આ તમે શું બોલો છો ?” ચમકીને શ્રીલેખાએ કહ્યું.

“હાં, હા. તારા પતનનો. તારું ભારે અંગ આજે હલકું કેમ દેખાય છે ?”

“અરે ! હાં, હું તમને કહેવાનું બૂલી મઘ; મને દોઢેક માસ થયો હતો અને કંપનીના માલિક મિ...ના કહેવાથી મારે ફરજિયાત એમ્બોર્શન કરાવવું પડ્યું. કારણ કે ચિત્રમાં મારી એક કુમારિકાની ભૂમિકા છે ને એથી વિકૃતિ ન આવે !”

“ચિત્રમાં વિકૃતિ ન આવે એટલા માટે તેં તારી જાતને વિકૃત બનાવી: તું સ્ત્રી છે કે રાક્ષસી ?...સાળી કુદટા !” કહેતાં અશ્વિન ગુરુસામાં ધ્રુજવા લાગ્યો:

“પણ એમાં હું શું કરું ? પેટને ખાતર જ કરવું પડ્યું છે ને ! ન કરું તો નોકરી જાય !”

“પેટને ખાતર તું પિશ્ચાચિની બની....તારી પોતાની જ જાતને પૂં ભરખી ગઇ. તેં કુદરતની પણ અવગણના કરી: તારી અધમતાને પણ અવધી નથી. ધિક્કાર છે તને !” કહેતાં અશ્વિન શ્રીલેખાની નજીક જઇ તેને એણે એક જોર લાત લગાવી દીધી. શ્રીલેખાનું માથું કપાટના ખારણા સાથે બીચકાયું. અને ખારણાનો કાચ તેના કપાળમાં ભોંકાઈ ગયો: શ્રીલેખા “ઓ બાપ રે” કહેતી ઢગલો થઇને નીચે પડી. અશ્વિન પોતાના પલંગ ઉપર જઇ સૂઇ ગયો. શ્રીલેખાને કપાળમાં પડેલા ધાની વેદના અસલ્લ લાગી: એના મગજમાં ચક્કર આવવા લાગ્યાં: અશ્વિનના આવા કુર વર્તાવની એણે કદિ આશા નહોતી કરી. એ આટલો ભયંકર બનશે. એવી કલ્પના પણ નહોતી. છતાં આજે એ આવો કુર બન્યો. એનામાં થયેલો આ એકાએક ફેરફાર એને અમાનુષી લાગ્યો. આ અમાનુષી વર્તવમાં એને અશ્વિનની આપખુદી લાગી. જેથી એના મગજમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા.

ક્યાંય સુધી એ વિચારો કરતી બેસી રહી. પણ એની વેદના ઓછી થઈ નહિ. આ વેદનામાંને વેદનામાં એને અશ્વિન એક બચંકર પુરુષ લાગ્યો. એના પ્રત્યેની એની સમસ્ત સહાનુભૂતિ ચાલી ગઈ. અશ્વિન પ્રત્યે એના દિલમાં ધૂણા જન્મી. અત્યાર સુધી સુપ્રુપ્ત રહેલો એનો બળવાખોર સ્ત્રી સ્વભાવ જન્યૂત બન્યો. એના અંતરે અશ્વિન સામે બળવો પોકાર્યો. “મને એ પતિ છે તો શું થયું?... આજે પરવશ તો એ છે કે જે આજસુ બનીને ઘરમાં પડી રહે છે, પોતાના આધારે જીવે છે, છતાં આટલી હદે પહોંચવાની હિંમત કરે છે? પોતે તો સ્વતંત્ર છે ક્યાં એના આધારે રહેવાનું છે, સ્ત્રી છું તો શું થયું? દુનિયામાં ક્યાં સ્ત્રીઓ એટલી નથી રહેતી? મારે એની શી પરવા?” અને એણે અશ્વિનને સાફ સંભળાવી દેવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

બીજે વિદસે સવારમાં સ્ટુડીઓમાં જતી વખતે બરણામાં ઉભા રહી અશ્વિનને સંભળાવી દીધું કે—“અશ્વિન હવે આપણા માર્ગ નિરાળા છે. તું તારા માર્ગે ને હું મારા. હું ગુલામ નથી કે તારી આપબુદીને સહન કરે.....હું પણ માણસ છું, મારે પણ દુનિયામાં રહેવું છે, માટે સમજ લે. આજથી આપણો કાંઈ સંબંધ નથી.” આટલું બોલીને શ્રીલેખા ઝડપથી સીધી બહાર નીકળી મોટરમાં બેઠી. ભર...રર કરતી મોટર સ્ટાર્ટ થઈ.

શ્રીલેખાના શબ્દો સાંભળી અશ્વિન ઉપર જાણે વીજળી પડી હોય તેમ એ એકદમ સ્તબ્ધ બની ગયો. એની રંગોમાં બેહુન લોહી જાણે થીજી ગયું. એના હોઠ હાલીને અવાફ બની ગયા. એના મગજમાં એક પ્રકારની જડતા આવી ગઈ. એ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી ઉઠવાનું એને ભાન રહ્યું નહિ. અને ક્યાંય સુધી મૂઢતી જેમ બારણા તરફ નિહાળી રહ્યો.

આ અજ્ઞાન અવસ્થામાંથી સાંજનું પેપર નાંખવા આવેલા ફેરિઆએ એને જગાડ્યો. અશ્વિન જાગ્યો ત્યારે એના કાનમાં શ્રીલેખાએ સંભળાવેલા અંતિમ શબ્દો અફળાવા લાગ્યા—“મારે

પણ દુનિયામાં રહેવું છે, આજથી આપણે કોઈ સંબંધ નથી” આ શબ્દોએ એના અંતર ચક્ષુ સમક્ષ વર્ષો પહેલાં પિતાએ ધરમાંથી જીકારો આપ્યો હતો. એ અતિતની સમસ્ત ઘટનાને ઉપસાવી આપી. જેને જોતાં એનું હૃદય ફાટવા માંડ્યું. એનું મગજ પાછું વિચારોએ ભરાવા લાગ્યું.

વિચારોથી કંટાળીને જ્યાં એણે ઉંચે દૃષ્ટિ કરી ત્યાં એને દિવાલ ઉપર ટીંગાતો એક ફોટો દેખાયો, જેમાં લગ્ન પછી પોતે અને શ્રીલેખાએ પડાવેલી છબી હતી. આ છબીને જોતાં જ એના હૃદયમાં ઉથલપાથલ મચી. જે શ્રીલેખા ફોટામાં એના ખભે હાથ મૂકીને ઉભી હતી એ હવે એના અંતરના આવનામાંથી એકાએક ખસી ગઈ છે: તો પછી એને ત્યાં રાખવાની શી જરૂર છે? આ વિચારે એ ઉભો થયો! ને એણે ફોટાને હાથમાં લીધો, ને ક્યાંય સુધી એ છબીને તાકી રહ્યો.

છબીમાં જોતાં એને શ્રીલેખાના શબ્દો સાંભરી આવ્યા: ‘મારે પણ દુનિયામાં રહેવું છે.’ ને પાછો એને કંટાળો આવ્યો. એકદમ આવેશમાં આવીને ફોટાને એણે નીચે પછાડ્યો, પણ એથી એના ચિત્તને શાંતિ વળી નહિ. અને મનમાં પાછો વિચાર આવ્યો કે “દુનિયામાં રહેવા ખાતર પિતાએ તરછોડ્યો હતો ને આજે પત્નિએ પોતાનો ત્યાગ કર્યો...તો પોતાને ક્યાં રહેવું?”

રાખના સાથિયા

સત્તરમા સેકાની આ વાત છે. સુંદરી, સંગ્રામ ને શહાદતનો એ જમાનો હતો.

દરબારગઢમાં ચૂંડાવતજીને પરણાવી, પાછી આવેલી વેલ્થોનાં જોતરાં પણ હજી નહોતાં છૂટયાં: ત્યાં ચૂંડાવતજીને મેવાડના ધણીનું તાકીદનું તેકું આવ્યું, અને એ મારતે થોડે મેવાડ ઉપડ્યા.

મેવાડનો ધણી એટલે મેવાડી પ્રજાના શૌર્યનો સોહામણો સ્વરજ !—મેવાડી પ્રજાનો જીવંત આદર્શ !—ને રાજપૂત વીરતાની વિરલ જ્યોત ! આ જ્યોતના જ્યોતિર્ધર બની અત્યારે રાણા રાજસિંહ મેવાડના મહારાણા પદને શોભાવી રહ્યા હતા.

અને આ મહારાણા રાજસિંહે ‘રાજપૂત-ચટ’ના રક્ષણ માટે, મહાન મોગલ સસ્તનત સામે માથું ઉચક્યું હતું; જાતિય ગૌરવ જાળવવા માટે ઔરંગઝેબનો એતરાજ વહોર્યો હતો—ને મેવાડને માથે સંગ્રામ જજૂમી રહ્યો હતો. ઔરંગઝેબનાં કટક-દળ મેવાડ ઉપર આંખ માંડી બેઠાં હતાં. ચારેતરફ સંગ્રામના બલુકારા વાગી રહ્યા હતા. આથી

મેવાડના ધણી રાણા રાજસિંહે પોતાના શ્વરા સામંતોની સલાહ લેવા તમામને તાકાદે તેડાવ્યા હતા. કેમકે ક્યારે મોગલ સૈન્ય તેના જીવનની ઝડીઓ મેવાડની ધરતી ઉપર વરસાવશે એ કહી શકાય એમ નહોતું.

ચિત્તોડગઢમાં મેવાડના આ શ્વરા સામંતોની ખાનગી સભા મળી. આ સભામાં સંગ્રામ સંબંધી અનેક વાતો ચર્ચા: મેવાડ ઉપર આવી પડેલી આકૃતને ઉકેલવા અનેક ચર્ચાઓ થઈ. મોરચાઓની રચના થઈ; પણ સભામાંથી કોઈ સરદારે સિસોદિયા સૈન્યની સરદારી લેવાનું બીડું ઉઠવવાની હિંમત દાખવી નહિ: એટલે મહારાણા ને સભાએ નામલાજ બની આગળ વધતા દાવાનળ જેવા મોગલ સૈન્યને ખાજવા, સિસોદિયા સૈન્યની સરદારી ચૂંડાવતજીને સોંપી.

અને મુછનો દોરો હજી જેના મોંઢા ઉપર ફૂટેો નથી; એવા યૌવનના આગળામાં કદમ ધરતા ઉત્સાહ ધૈર્ય ચૂંડાવત સરદારે ઔરંગઝેબને અટકાવવાનું હિંમતપૂર્વક બીડું ઝડપ્યું—યુદ્ધમાં સિસોદિયા સૈન્યનું સેનાપતિ પદ સ્વીકાર્યું.

ચૂંડાવત સરદાર હજી જીવનની આશાભર્યો નવજીવાન હતો—સંસાર જીવનની કેડી ઉપર હજી એણે પગલાં નહોતાં માંડ્યાં. એની નવવિવાહિતા પત્નિના હાથનો કંકણ—દોરો પણ હજી નહોતો ફૂટેો; ત્યાં એ કાડિલા જીવાને અપૂર્વ દૃઢતાથી બાવિને ભૂલી જઈ—મમતાનો મોહ મૂકી દઈ; સંગ્રામમાં જવા સિસોદિયા સૈન્યની સરદારી સ્વીકારી. ને અદ્ભુત શૌર્યના ઉત્સાહમાં આવી, ઉછળતે હૃદયે પોતાની રાજધાનીમાં આવી રણુડંકા વગડાવ્યો—યુદ્ધની નૌબત ઉપર ધાવ કરાવ્યો.

અઢાર વર્ષના આ નવજીવાન સરદારમાં સિંહનો સીનો હતો. રણુખંડા રાજપૂતની હિંમત હતી; ને એની રંગોમાં જીવાનીનો જીરસો હતો. એનું ઘાટિયું બદન અને ચમકતી આંખોમાં અદ્ભુત વીરતા દેખાતી હતી. એના બળ ચહેરા ઉપર કેસરીસિંહને સુલભ એવી અપ્રતિમ વીરશ્રી વિરાજ રહી હતી.

આવા જવાંમદ્ સરદારની સરદારી માટે રાજપૂત સૈનિકોના દિલમાં અપૂર્વ પ્રતાપ અને ગર્વ હતાં; જેના ગૌરવને દિપાવવા, રાજપૂત સૈનિકોના હૃદયમાં ખપી ખૂટવાની ખેવના હતી.

x

x

x

ચૂંડાવતજીના દરબારમઠમાં જ્યાં હજી લગ્નનાં મંગળ-ગીતો ને ઢોલનો મધુર ધ્વનિ શ્રમ્યો નહોતો; ત્યાં એકાએક ચૂંડાવતજીના ચિત્તોડથી પાછા ફરતાંજ, રણુશીંગાનો સ્વર સંભળાવા લાગ્યો, રણુદુકુંભી વાગવા માંડ્યાં ને દરબારગઢ એકદમ ડોલવા લાગ્યો-ઝોકો ખળભળી ઉઠ્યા.

આજે વહેલી સવારથી “કડીંગધીંગ....કડીંગધીંગ...” ચૂંડાવતજીની ડેલી આગળ નગારા ઉપર ડોકો પડ્યે જતો હતો; ને કોઈ મહેરામણ ઉભરાઈ આવે એમ રણુશ્વરા રાજપૂતો સૈનિક વેશ સજી ડેલીના આંગણમાં એકઠા થતા હતા. રાજપૂત માતાઓ પુત્રને રણુ વિદાય કરવા લાગી; ને બાવ ભરી જહેનો વીરને યુદ્ધમાં વિજય મેળવી વહેલા આવવાના આશિર્વાદ ઉચ્ચારવા લાગી. વીર ચૂંડાવતજી પણ પોતે સંગ્રામનાં શ્રમ્યો સજી...કેસરી વાગો પરિધાન કરી, પોતાની નવવિવાહિતા નવોઢા પત્નિ-હાડીરાણીની વિદાય લેવા ગઢના આંગણમાંથી રણુવાસ તરફ આવ્યા.

મહેલના ચોકમાં દાખલ થતાં જ ચૂંડાવતજી દૃષ્ટિ રણુવાસની અટારી તરફ ગઈ. અટારીમાંથી એમની નવોઢા પત્નિ હાડી રાણી બહાર આંમણમાં એકઠા થએલા શ્વરા સૈનિકોને નિરખી રહી હતી. સ્થામ ઘટામાં ચન્દ્રમા ચમકી રહ્યો હોય એમ અત્યારે, ચૂંડાવતજીને પોતાની નવપરણીત રાણીનું રૂપાણુ વદન લાગ્યું. આ નવયૌવના રાજપૂતારણીની અણીયાળી આંખોમાં કસ્તુળી ધોળીને કાળજી પૂરું હોય એવી અગાધ મોહકતા ભરી હતી. એના પ્રયુક્ત-વદન પર ભાવનાની મધુર ખૂસબો વેરતા સોહામણા સ્વસ્તિક ચમકતા હતા. આ નવ-કાઠીલી નવોઢાને નાજુક ચહેરો નિહાળી ચૂંડાવતજીનું અંગેઅંગ મધુર ધ્રુમરીએ કમ્પાયમાન બની ગયું-એના હૃદયનો આવેગ રહેજ ધીમે પડી ગયો.

અને સ્વચ્છ આભની સોહામણી કિનાર ઉપર બીજ-રેખા ઉગે એમ ચૂંડાવતજીના વીરેત્સાહભર્યાં અંતરમાં અંતિમ અભિલાષાની આછી વિચાર-રેખા ચમકી ગઈ-“સંગ્રામમાં વીરગતિને પામું તો આ અતુપમ સુંદરી સાથે દે તો કેવું?” ત્યાં તો એના મનમાં બીજો વિચાર આવ્યો:-“જીવન અને જગતના રંગોથી સાવ અજાણ પોતાની આ નવોદા રાણી, પોતાનો રાજપૂતાણીનો ધર્મ જાળવતાં અચકાય તો....મોગલોના હાથે ચઢે તો...?” આ વિચિત્ર આશંકાની અસહ્ય અગ્નિ-શિખા એના હૃદયમાં જાળી, ને એના આનંદભર્યા ચહેરા ઉપર રંજની આછી વાદળી ઉપસી આવી-એના ચિત્તને વ્યગ્રતાએ આવરી લીધું. એની રંગેરંગમાં ઉજળતો યુદ્ધનો પ્રચંડ જીરસો એકદમ ઓગળી ગયો. વીરશ્રીથી તેજસ્વી બનેલો એનો ભવ્ય ચહેરો એકદમ ઝાંખો પડી ગયો. એના પગમાં ઉજળતું યુદ્ધનું જેમ એકદમ મંદ પડી ગયું. ને આ રાણીની ચિન્તામાં એનું હૃદય પ્રજ્વળી ઉઠ્યું; આ અજાણ પરિવર્તનને અટારીમાંથી જેમ રહેલી ચતુર રાજપૂતાણી-હાડી રાણી એકદમ પામી ગઈ. પતિમાં પ્રકટલો રંજ અને હૃદય-દૌર્બલ્યના નિરત્સાહને એકદમ ઓગળી ગઈ.

ચૂંડાવત સરદાર મંદ પગલે મેડીચઢી રાણી પાસે આવ્યો. રાણી પતિની હૃદય વ્યથા સમજી ગઈ હતી, એટલે એના ચહેરાનો રંગ બદલાયો. સ્ત્રી સુલભ કામળતાને બદલે એના ચહેરા ઉપર વીરાંગનાની અપ્રતિમ વીરતા ભસ્યકી ઉડી. આ નવયૌવના રાજપૂતાણીએ અનહદ શૌર્ય ને વીરતાના ઉત્સાહમાં આવી જઈ પતિની આરતિ ઉતારી; મોઢાં લીધાં; ને અડગ હિંમત દાખવી સ્થિરતાની ચૂંડાવતના હાથમાં તદ્દવાર આપી; ને “પધારો નાથ! વિજયશ્રીને વરીને વહેલા આવજો” કહેતાં હાડી રાણીએ કંઠમાં નવોદાની નરમાશ ને બદલે કોઈ વીરાંગનાની દુઃસહ્ય દુઃખર્ષતા રજુકાવતાં પતિને વિદાય આપી.

“રાણી આવવાનું તો એકલીંગજીના હાથમાં છે: પણ વીરગતિ તો નક્કી જ છે. માટે આ આપણી આખરી બેટ છે!” કહેતાં ચૂંડાવતના ગળામાં ગ્જાનિની નરમાશ પ્રકટી.

“પ્રાણનાથ! મૃત્યુ તો સૌના માથે છે; વહેણું કે મોડું...? અને રાજપૂતનું મૌત તો રણમાં શોભે ધરમાં નહિ; એટલે રાજપૂતાણી ને તેનો રંજ ન હોય!—શૂરવીરની બેટ સ્વર્ગમાં સાંપડે! માટે રાણી ને એ વાતનો રંજ શો? માટે આપ નિશ્ચિન્ત મને રણમાં પધારો! મને એનું દુઃખ નથી.” કહેતાં રાણીએ ચૂંડાવતને વીરાંગનાના અપ્રતિમ શૌર્યથી ઉત્સાહ અપ્રેર્યો.

“રાણી યુદ્ધમાં જવાનું દુઃખ મને નથી, ને તમને પણ ન હોય! એ હું સમજું છું...આ તો હું મારો ધર્મ સંભાળુ છું...ને તમે જરા નાના રહ્યાં...એટલે તમને તમારો ધર્મ દાખવતો હતો...!” કહેતાં રાણીની તેજસ્વી દૃષ્ટિ ન સહેવાતાં—ક્ષોભના માર્યા નીચે નિહાળતાં ચૂંડાવત સરદાર બોલતો અટકી ગયો.

“નાથ ક્ષમા કરજો! રાજપૂતાણીને એનો ધર્મ પતિને રણ વિદાય આપતા પતિ પાસે શિખવાનો ન હોય;—એ તો માના ધાવણુમાંથી શીખીને આવી હોય છે! માટે આપ દાસીના ધર્મ માટે એકિર રહેજો! આપ સુખેથી આપનો ધર્મ બચાવો!” કહેતાં રાણીની અણીયાળી આંખોમાં વિદ્યુત ચમકે એમ તેજરેખા ચમકી. ગૌરવમાં એના પાતળા હોઠ રેડેજ મરડાયાં; ને અટલ વીરતાની અદ્ભુત જ્યોત એના અંગે અંગમાંથી પ્રકટી રહી.

ત્યાં તો બહાર રાજગઢના ચોગાનમાં રણવિદાયનું મુદ્રત વીતવાનો શંખ ધ્વનિ ગાજ્યો, સંગ્રામનાં નગારાં ગગડ્યાં; ને રણશીંગાનો શૌર્ય પ્રેરક સ્વર વાતાવરણને ભેદી રહ્યો. રણભૂમિમાં જવા અધીરા બનેલા અશ્વોનો હણહણાટને બિરદાવલીના ઉત્સાહ પ્રેરક નાદે વાતાવરણમાં અનોખી છટા ખડી કરી. ચૂંડાવત સરદાર રાણીની વિદાય લઈ આ હર્ષોલ્લાસ ભર્યા કાલાહલ વચ્ચે ઝડપથી મેડીના દાદર તરફ વળ્યો.

અને રાણી સંગ્રામમાં જતા શૂરવીરો ને સ્વામિને નિહાળવા પાછી ઝરખામાં આવી ઉભી રહી.

શૌર્યથી ડોલતા ઉત્સાહ પ્રેરક વાતાવરણ વચ્ચે ચૂંડાવત મેડી ઉતરવા લાગ્યો; પણ હજી એના પમમાંથી ગ્લાનિની મંદતા ગમ્મ નહોતી. એના હૈયામાં ગમગીની હતી; ને પગથીઆં ઉતરતાં પાછી એના મનમાં સંદેહની વિચારરેખા ચમકી- “જીવનના રંગોથી સાવ અનભિજ્ઞ આ નવજુવાન રાણી સતિ ન થાય તો....? એ મોગલોના હાથે ચઢે તો...?” આ ચિન્તા ને આશંકાની ઉદ્વિગ્નતામાં ચૂંડાવતની દષ્ટિ ઉપર ગમ્મ; ને- “રાણી હું જાઉં છું તમે તમારો ધર્મ ભૂલશો નહિ!” એકદમ એના ઉરના ઉંડાણમાંથી ઉદ્ભૂત સરી પડ્યો. આ ઉદ્ભૂતના શબ્દો જીનામાં અથડાઈ એનો પ્રતિધોષ ઉપર ગયો.

ઝૂપામાંથી જોઈ રહેલી આ રાજપૂતાણીના અરિસા જેવા ઉજ્જવલ ચહેરામાં યુદ્ધમાં જતા સ્વામિના સંક્રાંચનું સમ્યોગ પ્રતિબિમ્બ પડ્યું. એણે શૂરવીર સ્વામિમાં શિથિલતા પ્રકટેલી નિહાળી. ચૂંડાવતના ચહેરા પર રણભૂમિનો રંગ નહિ, પણ રણવાસનો રંગ જોયો. એનું ચિત્ત પોતામાં પરોવાયેલું દીકું; અને પોતાનામાં મન મૂકીને સંગ્રામે જતો સ્વામિ અવશ્ય પગજીવ પામશે એ ભયે એ એનું હૃદય ભડકી ઉડ્યું. પોતાનું ગૌરવ હણાતું હોય એમ હૈયામાં એણે કાળી વેદના અનુભવી.

આ વ્યગ્રતામાં રાણીનો પ્રવૃદ્ધ ચહેરો એકદમ પડી ગયો, ને એના પર પાપાણની કટોરતા પથરાઈ ગઈ. એની કાળી ભમ્મર કીકિઆમાં કાજળને અદલે કટારની ધાર ચમકી-દષ્ટિનો રંગ ધોળો શેતર બની ગયો.

એક ક્ષણમાં આ રૂપાળી રાજપૂતાણીનું સ્વરૂપ બદલાયું-એના ચહેરાનો રંગ બદલાયો; ને એ એકદમ ચામુંડાના સાક્ષાત અવતાર જેવી વિકાળ બની ગઈ. આ જાજરમાન નારીનાં નમણાં નયનો; સ્નિગ્ધ ભાવનાના સોહામણ સાથિયા પૂરતાં હતાં, તેમાંથી રાખના સાથિયા ખરવા લાગ્યા-“આ રણખંડો રાજપૂત મારામાં મન મૂકીને સન્દેહને

સંત્રામમાં સાથે લઇ જાય; તેના કરતાં હું જ એને સાથ કેમ ન આપું ?” આ ભયંકર નિશ્ચયની વજ્ર-ગાંઠ વિક્ષેપી સિંહણી શી હાડીરાણીના હૃદયમાં વળી. ને એકાએક એના મુખની સુક્રામળતા અદૃશ્ય થઈ—ને વેરાનની ભયંકર અનાકર્ષતા ઉપસી આવી. એની રંગોમાં બેઠેલું ક્ષત્રાણીનું લોહી અમણા વેગથી વહેવા લાગ્યું. ને એ એકદમ અડપથી અંદરના ખંડમાં આવી.

“ગંગા !” અંદર આવી એણે એક દાસીને હાંક પાડી.

“જી, બા સાહેબ !” કહેતાં બાળુના ખંડમાં કામ કરતી એક દાસી દોડતી આવી; ને છૂટે ચોટલે રાણીનું રૌદ્ર રૂપ નિહાળી ધ્રુજતી એક બાળુ ઉભી રહી.

“ગંગા ”

“જી બા સાહેબ !”

“જો હું તને વિજયની વળમાળ આપું છું તે જલ્દી નીચે જઇ તારા મહારાજના ગળામાં પહેરાવજો ! ને કહેજો કે હાડી રાણી પહેલેથી સતિ થયાં છે; માટે એમના મસ્તકની વિજયમાળ-ભેટ મોકલી છે. જેને પહેરીને નિરતિ-આનંદથી રણક્ષેત્રમાં વિજયને મેળવે ! દુશ્મનને દેડે કરવાના મનોરથ પૂરા કરે !” કહેતાં એક થેકડું દિવાલ ઉપર લટકતી તલવાર લઇ રાણીએ મ્યાન બહાર કાઢી.

મહિસાસુરનું મર્દન કરવા ત્રિપુર-સુંદરી સાક્ષાત આબ્યાં હોય, એમ રાણીના હાથમાં ખુદ્દુ ખડ્ગ ને માથે છૂટો ચોટલો નિહાળી દાસી ભયથી ડરી ગઇ; ને ચમકીને એ કદમ પાછી હડી.

જન્મકાળથી જાહેરનું જનૂન જેની રંગરંગમાં ધબકી રહ્યું છે, એવી આ જોમમાયા જેવી રાજપૂતાણીએ-હાડીરાણીએ પ્રયંડ આનંદના જિસાહમાં ઉછળી તલવારવાળો હાથ ભારે જોરથી હવામાં વીંચ્યો; ને “જય અબે”ના ઉરમાંથી ઉઠતા ઉદ્ગાર સાથે સ્વસ્થતાથી ઝટકા પોતાના ગળા ઉપર નાખ્યો.

‘ધડ’ કરતાંક ને ડોકાને ધડથી બુદ્ધ કરી તત્તવાર દિવાલ સાથે અથડાઇ. ફાગણનો ફાગ ઉડે એમ ખંડમાં રાણીના લોહીનો ફૂવારો ઉડ્યો. ભોંયે પડેલા રાણીના લોહીમાં તન્મોજા ધડ એ મસ્તકને જોઇ દાસીના કંઠમાંથી “ઓય મારે!”ની એક બયજનક કારમી કિકિયાળી નીકળી ગઇ. એના અંગે અંગમાં બયંકર બયવિહ્વલ્લતા વ્યાપી ગઇ. એને બયંકર કમકયાં આવ્યાં; ને એનું હૃદય ત્રાસમાં તરફડી રહ્યું.

રાણીના રક્તથી આ ખંડ રંગાઇ ગયો હતો; ખંડનું વાતાવરણ ભારે બયંકર અને બિહામણું બન્યું હતું. બયઝસ્ત દાસી પાસે હતી એટલી હિંમત ને સાહસ એકઠાં કરી, ધરતી ઉપર પડેલા રાણી ના અપાર્થિવ હાસ્ય વેરના ડોકા પાસે આવી. ને ડોકાને જોતાં પાછાં એની આંખે એકદમ અંધારાં આવ્યાં—એક પલ્લ એણે આંખો મિંચી દીધી ને મહામહેનતે આંખો ઉઘાડતાં તેને રાણીએ સોંપેલું કામ યાદ આવ્યું.

ધડી ભર એ સ્થિર બનીને ઉભી રહી; ને ધુજતા હાથે ધરતી પરથી લોહી નીતરતું રાણીનું મસ્તક ઉપાડ્યું.—એના અંગે અંગમાં પાછાં કમકમાં આવ્યાં. પણ સ્વસ્થતા મેળવી તેણે મસ્તકના ચોટલાના વચ્ચેથી બે ભાગ કરી છેડે ગાંઠ વાળી. ને આ માથાનો હાર લઇ; ખણે કાઢ પ્રેત પાછળ પડ્યું હોય, એમ ઝડપથી ખંડ બહાર નીકળી મેડીના દાદર તરફ ગઇ.

હાડી રાણીનું આ મસ્તક લઇ દોડતી દાસી રાજગઢના ચોગાનમાં આવી; મહેરામણ ધૂધવે એમ ત્યાં સૈનિકોને ઉત્સાહ ભર્યો કોલાહલ ગાજતો હતો; ને શસ્ત્ર—સંજ્ઞત ચૂંડાવત સરદાર સૈનિકોને સંગ્રામનો સ્વયના આપી રહ્યો હતો. ચૂંડાવતની પાસે જઇ દાસીએ બૂમ પાડી—“મહારાજ!”

“કોણ? ગંગા!” કહેતાં ચૂંડાવત દાસી તરફ ફર્યો: ‘અહીં’ એકાએક દાસીને આવેલી જોઇ સૈનિકોનું ધ્યાન પણ એના તરફ ગયું.

“લો! આ વિજયમાળ!” કહેતાં અપૂર્વ છટાથી દાસીએ ચૂંડાવતજના મળામાં મસ્તકની વિજયમાળ આરોપી; ને હાડી રાણીનો આખરી સંદેશો કહ્યો.

સન્દેશો સાંભળી ચૂંડાવત રતબ્ધ બની ગયો. એના હૈયામાં આચિંતી ફાળ પડી. શું બોલવું એ એને ધડીબર સ્વચ્છું નહિ. ચૂંડાવતની આ અસ્વસ્થતા જોઇ ચંકાર દાસી એકદમ ઉત્સાહમાં ઉંચેથી બોલી—”બોલો સતિ માત કી જય !” ને સૈનિકાએ એ જયનાદને ઝીલી લેતાં ગગન ભેદી બનાવ્યો.

પુષ્પમાળને બદલે પ્રિયતમાના મસ્તકની માળા પહેરી ચૂંડાવત આશ્ચર્યથી આભો બની ગયો હતો—એના અંગની રોમાવલી ખડી થઇ ગઇ હતી; ને એની આંખોમાં અદૃષ્ટ આનંદની જ્યેષ્ઠ પ્રકટી રહી હતી. આ ઉદ્દાસમાં એના ઉરની ઉદ્વિગ્નતા ઉડી જતાં, એ પ્રચંડ ઉત્સાહના આવેશમાં આવી ગયો. એની રંગેરંગમાં અપ્રતિમ શૌર્યનું અદ્ભુત અનૂત ઉજળ્યું. અને “જય એક લીંગ જી”ના ઉદ્ગાર સાથે એણે સંન્યને આગેકુચ કરવાની આજ્ઞા આપી.

પોતાના સરદારના કંઠમાં સતિના મસ્તકની માળા જોઇ રાજપૂતો શૌર્યધેલા બન્યા; ને ચૂંડાવતના હર્ષનાદને ઝીલી લીધો. કાઠ મંહાત્સવનો મહાનંદ ઉજળે એમ શૂરા સૈનિકાના હૃદયમાં વીરત્વનો પ્રચંડ ઉત્સાહ ઉજળ્યો; ને “સતિ માત કી જય !—અંબે માત કી જય !”ના ગગન ભેદી નાદે વાતાવરણને ગગનવી મૃકતા આગળ વધવા લાગ્યા.

હર્ષધેલી બની દાસી શૂરવીરોની આ શૌર્ય ધેત્રછા નિહાળી રહી હતી. જેના તરફ ચૂંડાવતની દૃષ્ટિ જતાં;—“ગંગા તું જા ! હવે રાજ-મહેલના આંગણમાં રંગના સાથિયા નહિ પણ રાખના પૂરજો !” કહેતાં કેસરીયાં કરવા અધીરા બનેલા ચૂંડાવત સરદારે દાસીને રજા આપી; ને પોતાના ઘોડાને એડી મારી આગળ કૂર્ષો—અને કુમાનમાંથી તીર છૂટે એમ ચૂંડાવતનો અશ્વ ઉપડ્યો....!

...શત્રુનો સંહાર કરવા જતા પોતાના રાજને નિહાળી દાસીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. આ આંસુના ચળકાટમાં એને કેસરીયાં કન્વા જતા ચૂંડાવતને બદલે—સંહાર કરવા જતા બાલ રૂદ્રનો ભાસ થયો ! ! !

આપના શહેરમાં આ ચિત્ર આવે
ત્યારે જોવા યુક્તા નહિ !

જીવનની મઝલને

એક સાથે
પૂરી કરવા
મથતાં
જો
ભાવના
ધેલાં
લેવાંની
દર્શન
કયા-

કે. અબ્દુલ્લા

પ્રેક્ષક-સમુદાય
અભિનય
સામાજિક
કલા પુષ્પ

હ મ જો લી

દિગ્દર્શન
ઈસ્માઈલ મેમન
અને

મિ. લુકમાન

સંગીત
હાફીઝખાં

સંગીત-
કરીમ હાશમી

ગીત-
અબ્દુલમન પીલીલીતિ

★ નિર્માતા : કે. અબ્દુલ્લા ★

ભૂમિકા-

નૂરજહાં, જયરાજ,
આગાખાન, ગુલામ,
મોહમ્મદ, જલ્લુખાઈ,
મજીદ, મુકરી

અને

નવીન તારિકા

જાન ત

વિગત માટે લખો :

ઇન્ડિયા ફિલ્મ સરકીટ નીલમ મેન્શન
ત્રિભુવનરોડ-મુંબઈ ૪.

કલા કિરણ ચિત્ર— અ સ લિ ચ ત

જેમાં—

કુ. કમલ	શંકર કુલકર્ણી (પ્રભાત પ્રસિદ્ધ)
„ રૂપ	ગજકપૂર (પૃ. થી.ના સૌજન્યથી)
„ પુષ્પા (પૃ. થી.ના સૌજન્યથી)	મુદલિયાર
„ રામધ્યારી	સંજિત
બેબી શાન્તા	ટકલે

અને
મધુકર ગુપ્તે

સંગીત—	કલા—
સી. આર. શાહ	ડી. ડી. ગોંધલોકર
રહાયક	નૃત્ય—
શ્રી ભટ્ટાચાર્ય	વી. કાંદળકર

પટકથા—સંવાદ—ગીત
પં. રતન પિયા

દિગ્દર્શન
ડી. બી. ખન્ના

વિગત માટે લખો—

કલા કિરણ ચિત્ર (૩) વરસોવા રોડ,
અંધેરી.

આ ચિત્રો તમારા શહેરમાં આવે
ત્યારે જોવા ચુકતા નહિ!!

ગરવી
ગુજરાતી
ભાષામાં

ગુજરાતની
સતિ સન્મારીની
અમર કથા

સનરાઈઝ પિક્ચર્સનું
બવ્ય ઐતિહાસીક ચિત્ર.

રાણક દેવી

: દિગ્દર્શક :

: કથા :

: સવાદ :

શ્રી. વી. એમ. વ્યાસ ★ મોહનલાલ દવે ★ કરસનદાસ માણિક.

પૂર બહારમાં
ચાલુ છે ...

સુપરટ્રી
ઝ

ત્યારબાદ
▽

ભૂમિકામાં—

જયરાજ

પારો

અને

અંજના

ભગવાનદાસ

આજના

ધનિકોની

મનોદશાને

મૂર્ત

સ્વરૂપ આપતું

ધનવાન

— દિગ્દર્શક : શ્રી. વી. એમ. વ્યાસ —

સનરાઈઝ પિક્ચર્સ : લેમિટન રોડ
ગુંબાજ ૪.

જે ચિત્રને જોનાર
કુંડંબો મુખ કંઠે
પ્રશંસા કરે છે.

હિન્દ

પિકચર્સનું
(નેશનલ આર્ટીસ્ટ પ્રોડક્શન)

આજના ભાગેડુ લખો

સામે લાલખતી ધરતું

આર્ય-લગ્ન ભાવનાનાં

ઉજ્જવલ ઓજસ
ઝીલતું મનોહર સમાજ
ચિત્ર

મા બાપ કી લાજ

દિગ્દર્શક
નાનાભાઈ ભટ્ટ

પ્રોડ્યુસર
નઝીર

ભૂમિકામાં-

સુવર્ણલતા

કથા

એક્ટેમી એવર્ડ વીનર

નાટકકા

નઝીર, જયંત

પ્રભુલાલ દ્વિવેદી

કુસુમદેશ પાંડે

અને

મજુદ, ગુલાબ

આ ચિત્ર જ્યારે આપના શહેરમાં આવે

ત્યારે જોવા ચુકતા નહિ!

મુખ્યમાં ચાલુ છે.

કમલ

અને

ઓડવે

— સેન્ડહર્સ રોડ —

— દાદર —

મેસર્સ રમણીકલાલ મોહનલાલ એન્ડ કુંઠ

જે તવાડી મેન રોડ

— — —

મુખ્ય ૪.

રંગ મહેલ લી૦

પોતાની પ્રથમ
સામાજિક કૃતિ
પેશ કરે છે

જેમાં
માનવ
છવન
સાથે
જડાએલો
સનાતન
કોયડો
અહીં પોતાનું
સ્થાન લે છે

ભૂખ

દિગ્દર્શક

ડૉ. સફ્દર 'આહ'

સંગીત—
અનીલ બિથાસ

ફોટોગ્રાફી
મનીઅમ

ભુમિકામાં—
શેખમુખ્તાર
હુસ્ના
(નવી નાયિકા)
કનૈયાલાલ
અબુખકર
લડન, દુલારે
આગાખાન
નર્મદાશંકર
કિરણ

વિગત માટે લખો :

રંગ મહેલ લીમીટેડ

૩૭-૪૧ અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ મુંબઈ.

બુલબુલકો ગુલ મુબારક ગુલકો ચમન મુબારક!

હમ બેકસોંકો અપના ધારા વતન મુબારક!

મુરારી

પિકચર્સ કૃત રાષ્ટ્રિય
ભાવના હલકાવતું
કાન્તિ મય ચિત્ર
—સન

વતનની

આઝાદી માટે અપી ખૂટનારા
રાષ્ટ્રિય — જંગની જલ્લવંત
તસ્વીર

૧૮૫૭

નિર્માતા : દિગ્દર્શક

શ્રી મોહનસિંહ

કથા :

એમ. ઝહૂર

સંગીત :

સબજાદ હુસેન

: ભૂમિકામાં :

સુરેન્દ્ર, સુરૈયા, વાસ્તી,
બેન્ગમીન, શાકીર, શ્યામ-
સુંદર, લીલા, આદિ ... !

ઈતિહાસનું આ ભવ્યતા પાનું તસ્વીર
બની આવે છે જેને જોવા ચૂકતા નહિ.

વિગત માટે લખો

મુરારી પિકચર્સ એક્સમદ એમ્પર્સ
લેમિંગ્ટન રોડ — મુંબઈ ૪.

અમે છીએ

અંગ તોડીને કાળી
મજૂરી કરનારા

અમે છીએ

ગગન સુગંધિત મહેલાતો
ને ઉભી રાખનારા

અમે છીએ

અમારા પરસેવાથી
તમારી રોટી રળનારા

છતાં

અમે ભૂખ્યા
શા માટે ?

‘પ્રકાશ’
પ્રોડક્શન

રૂપેરી પરદા પરથી
આવો પ્રચંડ અવાજ
ગાજ તો કરે છે

જીવન સમાજ

આકર્ષક

અભિનય

•

મધુર

સંગીત

•

નવતમ

વાર્તા.

: દિગ્દર્શક :

ખોસલા

સૌભાગ્ય ચિત્ર

રાજ

૪ - ૭ - ૧૦

રવિ ૨ વાગે

એવરગ્રીન રીલીઝ

: સંગીત :

કમલ દાસગુપ્તા

પત્રો: જીવન, રંજના કુસુમ

દેશપાન્ડે

તા. ૧૨ જુલાઈથી શરૂ છે

લેમિગટન

જનક ચિત્ર

[૧]

જનતા

જાગે છે ત્યારે——

—એને સામાજિક બંધનોનું

—દરેક જાતની ગુલામીનું

ભાન થાય છે——એને

તરેહતરેહની કુરબાની કરવા

ખડે પગે તૈયાર થઈ જાય છે.

જનક

નું ધ્યેયલક્ષી ચિત્ર

[૨]

ઘરઘર કી કહાની

નામ એટલું સૂચક છે કે.....!!!

જેને સહકુટુંબ જોવા ચુકતા નહિ!

જે ચિત્ર

★

આપણા

ધર	મૂર્તિ
સંસારનું	પ્રોડક્શન્સનું
ગૌરવ	મનોહર
બનવા	સામાજિક
આવે છે	ચિત્ર

-ગૌરવ

દિગ્દર્શક :

કે. જે. પરમાર

પટકથા-સંવાદ :

પં. ગિરિશ

સંગીત :

શાંતિકુમાર દેસાઈ

ભૂમિકામાં—

જીન્નત ★ ઘનશ્યામ બી. એ.

મિ. રાજ ★ ચાંદબાલા ★ પાન્ડે

મુન્શીખંજર, હંસા, બેબી

રજની અને પિનાકીન શાહ.

મુક્તિ પ્રોડક્શન્સ

શંકર સેટ રોડ, મુંબઈ, ૯.

મુંબઈ ઇલાકાના હકકો માટે લખો :—

ચંપક ફિલ્મ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર્સ

પીલો લોજ : શંકર સેટ રોડ, મુંબઈ—૭.

આ શાલિમારનો યુગ છે!

‘એક રાત’ ‘પ્રેમ સંગીત’ ‘મન કી જીત’ અને
‘ગુલામી’ના નિર્માતા દ્વારા પ્રસ્તુત અણ્ણમોલ રત્ન !

જે ઐતિહાસિક પ્રેમે ભારતનો
ઇતિહાસ બદલી નાખ્યો.

પૃથ્વીરાજ સંયુક્તા

ભૂમિકામાં
નીના, પૃથ્વીરાજ
તથા અસંખ્ય કલાકારો

ભારતિય ફિલ્મ જગતનું
યુગ ચિત્ર

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન

ભૂમિકા
ભારત ભૂપણ, નીના, મસુદ
પરવેઝ, ખીના, શ્યામા વિ.

ડબલ્યુ. એડ એલુમદ
દ્વારા નિર્માણિત
અને નિર્દેશિત

યાદ રાખો

આ ડબલ્યુ. એડ
એલુમદનાં નિર્માણ છે

સ્ટુડીઓ-શંકરસેઠ રોડ: પુના

મેવાડની

ભક્ત અને ત્યાગમયી કાવ્ય માધુરી

મી રાં બા ઇ

ભૂમિકા
છબીસઆઝી-નીના
ડબલ્યુ એડ એલુમદ દ્વારા આલેખિત
દિગ્દર્શિત અને નિર્મિત

આ તૈયાર થાય છે !

રેત કે મહલ

રંગીલા રાજસ્થાનનો
સંગીત પ્રણય

દો કિના રે

જીવનનાં મિલન નિરહ

અંધેર નગરી

સર્વે શ્રેષ્ઠ હાસ્ય અને
મનોરંજનની ઝાંખી.

રિમ જિમ

સુનહલા સાવનનું સંગીત

કાર્યાલય : શાલીમાર પિક્ચર્સ ૨૨, વિન્સેન્ટ રોડ મુંબઈ.

કવિએ

ભારતની મહાન
શક્તિ આપનારી
તું. ગીત ગાયું
અને
લોકહૃદયે ઝીલ્યું

હવે એજ

કવિ

હૃદયની

-ભાવનાનું

-વેદનાનું

-વિરહનું

પ્રણયનું

મધુર

ગીત

ભુમિકા

નસીમ

ન્યુનીયર

સુશીલ કુમાર

મુકટી

લીલા પવાર

વિક્રમ કપૂર

મેહરી રઝીક

શાલિની

એળીતારા

અને

ચિમન શેઠ

જય શક્તિ

પિકચર્સના પોતાના
સ્વતંત્ર વાવટા હેઠળ
રૂપેંગી પરદા પર
રેલાવે છે।

મેરા ગીત

નિર્માતા ને ગીતલેખક
રમેશ ગુપ્તા

શાંતિકુમાર દવે
સૌજન્ય પ્રકાશ

કથા : કૃષ્ણ કુમાર, એચ. એન. ગુપ્તા

સંગીત :

પ્રકાશ
રઢુડીઓઝમાં
નિર્માણ થઇ
રહ્યું છે

શંકરરાવ બ્યાસ,
ગુલામ મિયાં (નોશ્વારના એસીસ્ટન્ટ)
ગીતા વર્મા, મા. રીજરામ
મા. બાલમુકુંદ

વિગત માટે લખો

જયશક્તિ પિકચર્સ ૧૮ ધ્રુવ પાપેશ્વર પ્રાસાદ
ગીરગાંવ મંગળવાડી-મુંબઈ ૪.

દરેક ગૃહ તેમજ લાયબ્રેરીમાં વસાવવા યોગ્ય ઉત્તમ પુસ્તકો

દેશભક્ત ભૂલાભાઈ	૩-૦-૦	ધરત્રી	૩-૦-૦
કુંવારી વહુ	૨-૮-૦	નૂતન કામવિજ્ઞાન ...	૫-૦-૦
રાખના સાથિયા ...	૩-૦-૦	ગાંધી એજ ભારત	
મધુપર્ક	૩-૮-૦	(અંગ્રેજી) ૧-૧૨-૦	
ગાંધીજીની સ્વરાજ્ય		વિલ્કી : એક અને	
સાધના ૩-૮-૦		અખંડ દુર્નયા (અંગ્રેજી) ૨-૮-૦	
દેશદેશની લોકકથાઓ		પ્રભાતના રંગ ...	૩-૦-૦
ગુરુ ૧ થી ૬ ૭-૦-૦		શૃંગાર ત્રિવેણી ...	૧-૪-૦
અહો રાયજી સજિયે ૨-૮-૦		સંસાર વિચલવ ...	૧-૮-૦
બંદીવાન	૨-૦-૦	પોડશી	૨-૦-૦
અધિકાર	૩-૮-૦	અધુ અંગ....	૧-૮-૦
સુરમા	૩-૦-૦	સાસુજી	૨-૦-૦
વંચિતા	૩-૮-૦	વર્માની વિવિધ વાર્તાઓ ૩-૦-૦	
દેશવટો ૧-૨ ...	૫-૮-૦	કેડાના કાંટા ...	૩-૦-૦
વિશ્વાલખા	૨-૮-૦	ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય	
સમાજવાદ યાને		ભા. ૧-૨ ૧૫-૦-૦	
સહકાર દ્વારા સર્વોદય ૨-૦-૦		દૈશમ્પાયનની વાણી ૨-૮-૦	
વિશ્વયુદ્ધને પગલે પગલે ૨-૮-૦		અરુણા અસદ્ અલી ૨-૦-૦	
જગતના વિધાયકો ૧-૮-૦		રસિયો જીવ... ..	૩-૮-૦
કેપ્ટન લક્ષ્મી ...	૨-૦-૦		

—: પ્રાપ્તિસ્થાન :—

સી. શાંતિલાલની કુંપની

બુકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ

૮૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨.

